

НАДЕЖДА ИЛИЕВА

ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА В БЪЛГАРИЯ

(1878 - 2001)

(ОФИА 2010)

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН ИНСТИТУТ ПО ГЕОФИЗИКА,
ГЕОДЕЗИЯ И ГЕОГРАФИЯ

Надежда Илиева

**ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА
ГРУПА В БЪЛГАРИЯ
(1878-2001 г.)**

СОФИЯ

2010

Европейски съюз

МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО,
МЛАДЕЖТА И НАУКАТА

Изследването е финансирано от ЕСФ и РБългария – МОМН по
Оперативна програма “Развитие на човешки ресурси”, Договор:
BG051PO001-3.3.04/40.

ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА В БЪЛГАРИЯ (1878-2001 Г.)

© Надежда Борисова Илиева - автор

българска, първо издание 2010 г.

Рецензенти: ст.н.с. II ст. д-р Илия Копралев

ст.н.с. I ст. д-р Чавдар Младенов

проф. д-р Петър Славейков

Редактор: Иванка Ботева

Графично оформление и предпечат: Мартин Илиев

Корица: Ралица Кацова

Формат 70/100/16

Издателство - Национален институт по геофизика, геодезия и
география - БАН

Печатница: ГЕА 2000 СД

ISBN 978-954-9649-06-2

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	5
Глава първа	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ОСНОВИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА	
ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА	8
Понятийно-терминологични постановки	8
Източници на информация.....	13
Методи на изследване.....	15
Глава втора	
ПРОМЕНИ В БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА	
ГРУПА В БЪЛГАРИЯ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО (1878 г.) ДО КРАЯ НА	
ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1944 г.).....	21
Фактори, влияещи върху броя и локализацията на турската етническа	
група.....	21
Естествено възпроизводство	21
Миграции.....	25
Динамика в броя на турската етническа група.....	31
Териториални особености в изменението на броя и локализацията на	
турската етническа група.....	34
От Освобождението (1878) до началото на Балканските войни.....	34
От началото на Балканските войни до средата на 30-те години на	
XX в.....	47
От средата на 30-те години на XX в. до края на Втората световна в	
ойна.....	56
Глава трета	
ПРОМЕНИ В БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА	
ГРУПА В БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1944	
Г.) ДО КРАЯ НА 1989 Г.....	64
Фактори, влияещи върху броя и локализацията на турската етническа	
група.....	64
Естествено възпроизводство	64
Миграция	69
Динамика в броя на турската етническа група.....	77
Териториални особености в изменението на броя и локализацията на	
турската етническа група.....	79
Глава четвърта	
ПРОМЕНИ В БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА	
ГРУПА В БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 Г.....	97
Фактори, влияещи върху броя и локализацията на турската етническа	
група.....	97
Динамика в броя на турската етническа група.....	102
Териториални особености в изменението на броя и локализацията на	
турската етническа група	104
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	112
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	128

ПРЕДГОВОР

Етническият проблем винаги е бил актуален въпрос за мултиетническите общества. Знанията за етническия състав на населението са от много важно значение за провеждането на адекватна геостратегическа политика и националната сигурност. Количествения и качествения състав и териториалната локализация на отделните етноси са важен фактор за устойчивото развитие, икономическият растеж, етническата търпимост и толерантност и провежданите политики от страна на държавата. Териториалните особености в разпределението и преразпределението на етносите са резултат от историческото и икономическото развитие. Освен това те са тясно свързани с други процеси, като разпада на патриархалното семейство, миграцията, урбанизацията, глобализацията, възпроизводството, образованието и пр.

България е сравнително малка страна, но на нейната територия се наблюдават значителни различия в разпределението на етносите.

Действително след 1989 г. в България етническите противоречия до голяма степен са притъпнени, но не и разрешени. В представената книга в исторически план от географска гледна точка се разглеждат промените на броя и локализацията на турската етническа общност. От географска гледна точка развитието и разпределението на етносите в научно и управленско отношение не са достатъчно проучени, което прави тази книга полезна за теорията и практиката. Това се вижда и от начина при протичането на процеса за приобщаване на етносите в икономическия, социалния и културния живот в българското общество.

В този научен труд за изследване на локализацията на турския етнос и очертаването на ареалите с компактно турско население са използвани съвременни методи и ГИС технологията. В него са използвани богат набор от литературни източници и архивни материали.

Основните научни достойнства на книгата са:

- от научно-познавателна гледна точка достатъчно пълно и точно е изяснен понятиен-терминологичния апарат;

- използвани са успешно специфични методи за характеризиране на промените в броя и териториалната локализация на турската етническа група;

- установена е тежестта на естественото движение и миграцията в отделните исторически периоди за формиране на броя и преразпределението на турската етническа група;

- доказани са три периода и седем подпериода в промените на броя на турската етническа група;

- направена е класификация на населените места според броя турското население.

Целта на предлаганата книга, разкриване на общите и географските особености и тенденции в разпределението на турския етнос е изпълнена. Това дава основание книгата да се използва при разработването на законодателни инициативи и политики за регулиране на етно-демографските процеси в България.

Проф. д-р Ч. Младенов

УВОД

Конфликтите на етническа основа са често срещано явление в съвременния свят. Проблемите, които възникват във връзка с положението на различните етнически групи, тяхната равнопоставеност и права в дадена държава, са актуални и днес и вероятно ще бъдат такива и в бъдеще. През последните 10-15 години интересът към етническата структура на отделните страни нараства. Причините са различни: политически, икономически, психологични, социални.

В една или друга степен, явно или скрито, напрежение на етническа основа съществува и в България. То има своята историческа обремененост, която дава отражение върху етническите отношения в България през т.нар. посттоталитарен период от развитието на страната. Приемането на новата Конституция, ратифицирането на Рамковата конвенция за правата на малцинствата поставят в коренно различна обстановка етническите групи в страната, като им осигурява пълни граждански и политически права. Същевременно социално-икономическите промени след 1989 г. се отразяват най-тежко в областите със смесена етническа структура.

Турците спадат към алтайското езиково семейство и по-специално към тюркско-алтайската езикова група. Те произлизат от югозападния клон на тюркотатарската народностна група, живяла през I в. от н.е. в Арало-Каспийския басейн. През VIII в. арабите използват някои тюркски племена като наемни войници и офицери, разпространяват мюсюлманството между тях и им дават земи в завладените територии. Тюркските народи почти не се разселват на изток, но от X в. започва масовото им преселение на запад. В началото един от техните водачи – Селджук, се провъзгласява за независим владетел, като създава своя империя, която се разпада на повече от 20 малки феодални владения. Владетелят на една от тях – Ертогул, който се намира в северозападната част на полуостров Мала Азия, започва бързо да се издига. Синът му Осман го наследява и през 1299 г. се обявява за султан. Така се поставя началото на една мощна империя, като постепенно турците навлизат и на Балканския полуостров, за който периодът на османското владичество е период на значителни етнодемографски промени.

След завоюването на България (1396) в нея се установяват редица турски (тюркски) преселници. Първоначално те се заселват в големите градове Одрин и Цариград и техните околности, а по-късно и в градовете Гюмюрджина, Драма, Сер, като се настеляват също в Чирпан, Стара Загора, Ямбол и др. Много по-късно от Азия пристига нов поток от турски преселници, които заемат земите между Сливен и Черно море и постепенно се придвижват към Северна България – Тузлука (Герлово и Сланник) и Делиорман (Лудогорието). Мюсюлманският елемент на територията на България нараства и по други пътища. Важно място заемат преселенията от Мала Азия, главно от Османския бейлик, а така също и от други анадошки княжества, образувани след разпадането на Румския селджукски султанат. Заселването на юрушки племена е също от значение за нарастване на мюсюлманския елемент. Те представляват турскоезични номадски и полуномадски племена, заселвани на територията

на Балканския полуостров с цел промяна на неговата етническа структура (Д и м и т р о в, 1982). Турският елемент в Османската империя нараства и в резултат на помохамеданчване и ислямизиране на местното население (П е т р о в, 1975) – зловещо средство е бил и кръвният данък (Г е о р г и е в а, 1988). За това нарастване допринася и наличието на редица тюркски групи – узи, кумани, печенези и др., чиято асимилация е улеснена поради езиково-етническата близост. В заключение може да се каже, че независимо от твърде големите различия в своя произход, турското население в България се обединява като сравнително компактна етническа група още преди Освобождението.

Темата за турското население в България намира широко място в следосвобожденската литература. Тези изследвания са провокирани от големия обществен интерес и от липсата на информация за етническата структура на населението в годините на Османското владичество. Турското население е обект на изследване в годините от Освобождението до Втората световна война от редица автори – Д р и н о в (1883), С а р а ф о в (1883, 1903), И р е ч е к (1899), И ш и р к о в (1910), П о п о в (1916), М и ш а й к о в (1920), Д а н а и л о в (1930), Б о б ч е в (1931), Ч а н к о в (1935) и др. Ценен принос в изучаването на турската етническа група в България са някои регионални изследвания, проведени от С а р а ф о в (1883), Б а т а к л и е в (1930, 1934), Д е л и р а д е в (1937), Д р и н о в (1936), М и л е т и ч (1902), Р а з б о й н и к о в, Р о м а н с к и (1918), Я р а н о в (1942) и др. Прави впечатление намаляващият брой на публикациите по изследвания проблем от средата на 30-те години, което се свързва с промяната в политическата обстановка в страната и поставянето на турското население в коренно различна ситуация. Тази информационна празнина се увеличава още повече с промяната на общественно-политическата система след 1944 г., когато темата с етническата структура на населението в страната се поставя на идейно-политическа основа. Публикуваните материали са малко. В своето изследване М а р и н о в (1956) разглежда етапите на потушаване на населението в Североизточна България и изброява селищата с турско население. Има отделни, фрагментарно публикувани изследвания, които в повечето случаи се изчерпват с представяне на отделните структури по етнически групи и на данните за броя на българските турци по окръзи за преброяването през 1965 г. (С у г а р е в и кол., 1974). Това “информационно затъмнение” се засилва още повече през 70-те и 80-те години на т.нар. “възродителен процес”, когато данни за броя на етническата група в страната или не стават обществено достояние (преброяването през 1975 г.), или изобщо не се събират (1985). След годините на “информационен вакуум” (след 1989 г.) въпросите относно етническата структура на населението и в частност на турската етническа група намират място в редица публикации – Б о ж и к о в (1993), Д о н к о в (1994), Г е ш е в (1995), Н и н о в (1999), Ж е л я з к о в а (1997), С л а в е й к о в (2001, 2002).

Съвременното българско общество се утвърждава като еднонационална общност с интегрирани в нея етнически групи, към които се причисляват и тези на турците и ромите, които през 2001 г.

наброяват съответно 746 664 и 370 908 души. Процесите на приобщаване на българските турци в икономическия, социалния и културния живот на българското общество протичат по-сложно и противоречиво от тези на етническите групи на арменците, евреите и др. (М и н к о в, 2001). Затвореното, обособено съществуване, развитието на културната и религиозната самобитност определят и големите различия в тяхното демографско развитие в сравнение с българския етнос. Сегашното състояние на броя и локализацията на турското население са свързани с особеностите в демографското му развитие през отделните периоди. Ето защо периодът на изследване обхваща годините от Освобождението до началото на ХХІ в., за да може по-лесно и по-точно да се обясни сегашната ситуация. Досега няма проучвания, които да разглеждат тези проблеми в сегашните граници на България в този времеви обхват.

За целите на изследването са използвани данни от всички преброявания в България, които са проведени от Освобождението до 2001 г. и в които се отбелязват етническата принадлежност, вероизповеданието и майчиният език, както и данни от текущата демографска статистика за естественото възпроизводство, вътрешната и външната миграция на етническите групи в страната. Използвани са и множество архивни материали, които не са публикувани официално от статистиката и са достъпни за ползване след 1989 г.

ГЛАВА ПЪРВА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ОСНОВИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

ПОНЯТИЙНО-ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ПОСТАНОВКИ

Понятието *етнос* има гръцки произход и в превод означава “народ”. За първи път тази дума е използвана през 1851 г., а масовата ѝ употреба е от 1935 г. В етнографската литература терминът етнос се употребява като социална категория, който представлява общност от хора, живеещи на определена територия и се отличава от други общности по езика, културата, бита, самосъзнанието и др. Съществуват и автори (Г у м и л ъ о в, 1993, 1989 и др.), които обаче приемат етноса не за социална, а за биологична категория, възникнала в резултат на адаптацията на хората към отделни ландшафтни условия. В западноевропейската литература се среща и становището, че етносът е “самоосъзнато от хората единство” (М а г е т, 1968).

Етническата група в западноевропейската литература се възприема като група от хора, обединяваща се спрямо общия произход, който е реално или предполагаемо съществуващ (В а н к с, 1996, Encyclopaedia Britanica, 2007). Много учени (В а р т х, 1969 и др.) не са съгласни, че етническата идентичност може да бъде универсална. Те смятат, че етническата принадлежност е продукт от специфични по вид междугрупови взаимодействия и не е толкова важно качество, присъщо за човешката общност. Съгласно Е г р и к с е н (1993) изследването за етноса е доминирано от два различни дебата – между “primordialism” и “instrumentalism” и между “essentialism” и “constructivism”. В първия случай (primordialism) се смята, че членовете на етническите общности разбират етническата си принадлежност като съвкупност от външни дадености, докато при втория (instrumentalism) се приема, че тя е резултат от политическа стратегия и се използва като възможност за обединение на групата за достигане на вторични цели (увеличаване на богатството, силата и положението в обществото). Вторият дебат е между “essentialism” и “constructivism”. Привържениците на “essentialism” смятат, че идентичността се дефинира от социални фактори, докато за последователите на „constructivism” националната и етническата идентичност са резултат от историческо насилие, принуда.

Съвременното възприемане на етническата група в американската и западноевропейската литература е резултат от различни контакти, които индустриализираните държави са имали с подчинени групи, като например имигранти и колонизирано население. Етническата група се разглежда като противовес на нацията. Тя се отнася за хора с различна културна идентичност, които посредством миграция или завладяване са се превръщали в подчинена група на чужда държава.

Според С л а в е й к о в (2006) “етническите групи представляват части от определен етнос, които живеят върху чужди етнически територии в обкръжението на други по-многобройни етноси, но запазват

езика, самосъзнанието и културата си”.

Като обобщение, под понятието *етническа група* се разбира част от етнос, която живее на територията на друга държава в обкръжението или в състава на други етноси, отличаваща се с редица специфични елементи на културата, езика, единно етническо самосъзнание на индивидите, влизащи в нея. Хората, които образуват етническите групи, са обикновено двуезични и дори многоезични. Тя трябва да бъде разглеждана в исторически план поради нейната динамичност в развитието ѝ.

В етнографската литература е отделено значително внимание на признаците, характеризиращи отделните етнически общности. Според някои автори основен признак на всеки етнос е културата (Ч е б о к с а р о в, 1967, 1971), М е л к о н я н (1980), а според други е общият произход (Ш е л е п о в, 1968), етническото самосъзнание (К о з л о в, 1967) и др., а за отделни автори нито един от признаците не се явява задължителен (Т о к а р е в, 1964).

Културата е основен етнически признак, който се приема като условие за съществуването на етническата общност, а специфичните черти на тази култура – като отличителен признак на етноса. Именно тези специфични черти се съпротивляват на външни въздействия и помагат на етносите да се самовъзстановяват. Нито един от компонентите на културата не е задължителен етнодиференциращ признак. В едни случаи главната роля в това отношение се пада на езика, в други – на религията, в трети – на характерните черти на поведението.

Становището на К о з л о в (1967), който говори не за цялостна културна общност, а за специфични елементи на културата като необходимо условие за съществуването на етническата общност, може да бъде отнесено към условията на българската действителност. При определянето на етническите общности не трябва да се вземат предвид всички елементи на културата и нито един от тях не бива да се абсолютизира. Като целесъобразно се очертава прилагането на комплексния подход при изследване на подобни проблеми. Това означава, че когато се характеризира даден етнос, неговите признаци трябва да се разглеждат комплексно. Свообразието, което създава всеки етнос, не е създадено от отделни компоненти, а от присъщи само за него съчетания от обективни свойства. Това съвсем не означава, че етносът представлява механичен сбор от признаци, той е цялостно образувание, в който системообразуваща роля могат да изпълняват различни негови компоненти. Всеки един от етническите признаци има различно значение през отделните исторически периоди, като в едни случаи един от признаците има водещо значение, в следващия момент той може да е второстепенно (Етнография на България, т.1, 1980).

Възникването на всяка етническа общност е обусловено от взаимните контакти на влизащите в нея членове. Това е възможно единствено когато те живеят на *една територия*, която е условие и материална основа за възникването и съществуването на етническите общности. Понятието *етническа територия* е въведено за първи път в литературата от К у ш н е р (1951) и под него се разбира територията, заета от съответния етнос и включваща ареала на неговото формиране и

компактно разселване, с която той е свързан исторически, икономически, психологически и в най-благоприятния случай стопанско-политически. Под компактно население се разбира такава форма на разселване, при която населението запазва етническите връзки и се старее да запази своята етническа цялост. За разлика от компактното население, разсеяното предполага нарушение на тези връзки, особено ако етносът е заобиколен от чужд етнически масив. Авторът подчертава ролята на смесените в етническо отношение територии (близостта на езика, материалната и духовната култура, нивото на икономическо развитие, географската среда, смесените бракове) върху характера на асимилационните процеси. В диахронен план историческата етническа територия може да е по-голяма или по-малка от основната, т.е. тя може да се разширява или стеснява, да се променя в зависимост от конкретните исторически причини.

Етническите граници се явяват разделителната линия между етническите територии, имайки предвид, че отделните етноси не живеят изолирано един от друг. Понякога е много трудно да бъдат точно определени тези граници, особено в териториите със смесена етническа структура. Общата територия е предпоставка за развитието и на други връзки – икономически, етнически и др. В някои случаи различните по произход и език етнически общности, живеещи продължително време на една територия, могат да се слейт в един етнос, както е случаят с българския, формирал се при сливането на траки, славяни и прабългари.

Тясно свързан с понятието етническа територия е въпросът за т.нар. *етнически анклав*, или етнически острови. Причините за тяхното образуване са различни. Те могат да се образуват посредством отделянето на част от етноса от основния етнически масив в резултат на прокарването на тържавните граници, вследствие на което е възможно населението на тази част да бъде подложено на асимилационни процеси. Друга причина за образуването на етнически анклав са етническите миграции, предизвикани от икономически затруднения, чуждо потисничество, религиозни и политически преселвания. Ако етносите се заселват компактно на новата територия, запазват целостта и етническата си принадлежност. В случаите, при които те се разселват пръснато сред основния етнос, са подложени в по-голяма степен на процесите на етническа асимилация. Наблюдава се и обратният случай при териториалното разпръскване на един етнос – от неговите части могат да възникнат различни етнически общности. Нарушаването на целостта на етническата територия превръща отделни части от етноса в малцинство или етническа група в рамките на чужда държава, които са подложени на асимилация от друг етнос. Етническата територия може значително да се променя, в едни случаи тя се разширява, в други се стеснява.

В литературата се правят опити да се разграничат основните понятия и вътрешната структура на етническите общности, но все още не е постигната една общоприета класификация на категорийно-понятийния апарат и на съдържанието на компонентите, с които се борава. В тази разработка е прието делението, което правят някои автори

(Арутюнов, Чебоксаров, 1972), и то може да се обобщи в две групи. Първата се образува чрез хоризонтална синхронна класификация и представя етническите общности в тяхното едновременно съществуване (фиг.1). По същество това е класификация по обхват.

С	ЕТНОЛИНГВИСТИЧНА ГРУПА – обхваща няколко етноса
А	ЕТНОС – основна етническа общност, обхваща един етнос
Б	ЕТНОГРАФСКА ГРУПА – обхваща част от един етнос

Фиг. 1. Хоризонтална класификация на етническите общности (по Арутюнов, Чебоксаров, 1972)

При тази класификация се образуват две подгрупи общности: от по-нисък и от по-висок ред от етноса. Към първата подгрупа се отнасят етническата и етнографската група, а към втората – етнополитическата общност, етнолингвистичната общност, историко-етнографската област, стопанско-културният тип и пр.

Втората група е наречена вертикална и възприема етническите общности в диахронна или хронологическа класификация в тяхното историческо развитие (фиг.2). Двамата автори изграждат и историческа класификация на етническите общности.

Първобитнообщинен строй	А – група племена (съплеменност) Б – племена
Докапиталистически формации	С – етнолингвистични общности А – първични народности Б – етнографски групи
Ново време	С – етнолингвистични общности А – нации (вторични народности) Б – етнографски групи

Фиг. 2. Вертикална класификация на етническите общности (по Арутюнов, Чебоксаров, 1972)

Етническите общности се характеризират с устойчивост, но за всичките общности са характерни не само приемственост, но и изменение във времето. За да бъдат изяснени цялостно и подробно причините за промените в етническата структура, е необходимо да бъдат разгледани характерът и проявлението на *етническите процеси*. Под етнически процеси в широкия смисъл на думата се разбира изменението на етническите общности (Бромлей, 1979). Според някои автори към етническите процеси се причисляват тези процеси, които водят до промяна на един или друг компонент на етноса, според други към тях се причисляват единствено тези, които водят до изменение на етническата принадлежност, т.е. до промяна в етническото самосъзнание. Етническите процеси могат да бъдат класифицирани на етнообразователни, етноволюционни и етнотрансформационни. В случай че промените не водят до качествени изменения на етническата система като цяло, тези

процеси се наричат „етноеволюционни“. Етнически са и тези процеси, които водят до постепенно преминаване в ново състояние и условно можем да ги наречем „етнотрансформационни“, като към тях можем да отнесем например етногенетичните процеси. Етноеволюционните и етнотрансформационните процеси са органически свързани. Те са еднотипни, тъй като отразяват измененията, настъпващи в един и същ етнос и в този смисъл отразяват измененията във „вертикален“ историко-генетичен план. Към тези процеси се причисляват процесите на етническо разделение и обединение. Процесите на етническото обединение могат да бъдат разделени на три основни типа: консолидация, асимилация, интеграция. Към етническата консолидация могат да бъдат отнесени процесите на сливане на няколко родствени по език и култура етнически единици в една етническа общност. Към процесите на етническа асимилация е прието да се отнасят процесите на „разтваряне“ на малки групи от един етнос в рамките на друг. Тя е особено ясно изразена при онази група имигранти, които са напълно откъснати от своята етническа база, овладяват новия език, встъпват в смесени бракове и нерядко във второто, третото поколение се сливат с основния етнос. Върху интензивността на етническата асимилация силно влияние оказват също близостта в езика и културата. Под междуетническа интеграция се приема взаимодействието на съществено различаващи се по своите езиково-културни параметри етнически единици, водещо до появата на някои общи черти в тях. От трите обединителни процеси най-значителни са измененията в резултат от етническата асимилация, а най-незначителни – от етническата интеграция. Често използван термин в литературата е „амалгамиране“, под което се разбира процеса на биологично смесване на различни в расово и културно отношение групи, един процес, който почива главно на смесените бракове и води до изглаждане на тези различия.

В етнографската литература се отдава важно значение на проблема за *факторите*, които обуславят самите етнически процеси. Тези фактори се свеждат до две основни групи: външни и специфични етнически. Към първата група се включват: икономическият; териториалният фактор, или промяната в териториалното разположение на етносите; политическият – наличността или липсата на държавно-политическа организация на един или друг етнос; демографският, т.е. численото нарастване на етносите и етническите групи, тяхната полово-възрастова структура и т.н. Към специфичните етнически фактори се отнасят промените в самите признаци на етносите (език, култура, самосъзнание, религия, нрави, бит и пр.) и взаимодействието между тях поради дадено сходство; чувствата на симпатия или антипатия между членовете на различни етнически общности, обусловени от историческите особености в развитието на отношенията между тях, от различието на културата, религията и пр., а също и от ценностната им ориентация, смесените бракове, които засилват етническите контакти и съдействат за сближението на народите и пр. (Е т н о г р а ф и я ..., 1980).

Етносът и неговите подразделения са обект на изследване на *етническата география*. Тя е част от географията на населението

и в най-общи линии има за цел да изследва етносите, етническите и етнографските групи и етнокултурни общности в зависимост от тяхното пространствено разположение и движение на дадена територия чрез разкриване и изясняване на степента на влияние на водещите фактори. Тя изучава динамиката в демографските процеси през призмата на присъщите за различните етнически общности количествени и качествени показатели, даващи представа за тяхната пространствена мобилност в историческото им развитие. Етническата география разкрива взаимоотношенията между етническите групи и географската среда в исторически план, като подчертава водещата роля на социално-икономическите и опосредственото влияние на географските фактори. Тя разкрива факторите, влияещи върху етническата структура на определена територия, които могат да бъдат разпределени в три основни групи. Първата от тях обхваща процесите на естественото движение на населението, изразени чрез показателите раждаемост, смъртност, естествен прираст, брачност и др. Втората група фактори обхваща миграциите и по-точно онези от тях, които имат рязко изразен етнически характер, т.е. в които участват преди всичко представителите на един етнос или етническа група. Към третата група фактори се числят етническите процеси (консолидация, асимилация, интеграция и др.), които пряко зависят от характера на разположението на отделните етноси и общуването между тях, като същевременно играят роля за промяна на етническата структура. За изследването им се използват материали от етнографията и етносоциологията.

ИЗТОЧНИЦИ НА ИНФОРМАЦИЯ

Необходимата за настоящото изследване информация е осигурена чрез обработка на статистически данни за етническата структура на населението и по-конкретно на турската етническа група – резултати от съответните преброявания на населението в разглеждания период от Освобождението до началото на XXI в., от архивни фондове – Централен държавен архив – София и др.

Тъй като основната база статистически данни е от резултатите от проведените в миналото преброявания на населението, е важно да се посочат някои методологични особености, които са били възприети при преброяванията и които засягат етническата принадлежност на населението.

Етническата принадлежност на населението в България започва да се отчита от 1900 г. и присъства във всички следващи преброявания, с изключение на тези през 1934 г. и 1985 г. (във връзка с провеждането на т.нар. „възродителен процес“).

Отразяването на етническата структура при преброяванията на населението в България може да се раздели условно на няколко периода: 1880–1900, 1900–1946 и след 1946 г. При преброяванията в Княжество България преди 1900 г. като етнически признак се използва матерният език и вероизповеданието. Подобно изискване е имало и при регистрацията на населението през 1880 г. в Източна Румелия, като в състава на турците

са включени и българомохамеданите. Това показва, че всички мюсюлмани са отъждествявани с турците. По такъв начин в броя на турската етническа група са включени българомохамеданите, татарите, може би и част от циганите и други етноси.

Нов подход при определяне на етническата структура на населението се поставя с приемането през 1897 г. на Закона за преброяванията на населението, с което се слага началото на една епоха в преброяванията с прилагане на всички научни постижения и модерни виждания в тази област. За първи път в преброителната карта се въвежда пряк въпрос за народността на преброяваното лице. С това България е една от първите страни в Европа, която въвежда този признак. Самото лице определя (поне номинално) както езика (матерен, роден, говорим), така и етническата си принадлежност. След преброяването през 1926 г. настъпва негативна промяна по отношение на отразяването на етническата структура на населението. Събраните по време на преброяването през 1934 г. данни не са обнародвани. Отражена е само структурата на населението по говорим език (А р к а г и е в, 1992).

При преброяванията след 1946 г. се бележи нов етап. Преброяването на 1 декември 1956 г. в методологично отношение в значителна степен е повлияно от преброяването на населението в СССР в началото на 1939 г. В сравнение с предходните преброявания са направени следните промени: засилва се ролята на преброителя; въвежда се понятието "националност"; за първи път се дава приоритет на подхода за определяне на етническата принадлежност според самосъзнанието на дадено лице, а не по произход; отпада въпросът за езика (матерен, говорим и пр.). Резултатите за етническата структура на населението са публикувани след близо 14 години (1970 г.). Преброяването през 1965 г. е знаменателно по няколко причини. Необичайният термин "националност" в преброителните материали е даден на второ след народност и при следващите преброявания отпада. Освен това се връща въпросът за говоримия език и за първи път се отчита плодovitостта на жените по народност.

Преброяването на 2 декември 1975 г. по отношение на поставените въпроси продължава тенденцията от предходното преброяване. Всички основни постановки с малки разширения се запазват. За съжаление, по политически причини и съображение от друг характер подробните разработки в крайна сметка са предоставени само на ограничен кръг правителствени и партийни учреждения. По такъв начин резултатите остават неизвестни не само за широката общественост, но и на по-голямата част от научните среди. Преброяването на 4 декември 1985 г. преминава в сянката на т.нар. "възродителен процес", а при провеждане на преброяването въпросите по етническите признаци отпадат.

С преброяванията през 1992 и 2001 г. се връща традицията българската статистика да наблюдава етническата структура на населението на базата на самоопределянето, както се връщат и въпросите за вероизповеданието и майчиния език (А р к а г и е в, 1992).

В заключение може да се каже, че през периода 1900-2001 г. се създава богат фонд от статистически материал, който позволява научно да се анализират процесите на изменението на тези структури за целия период

независимо от методологичния подход през отделните преброявания.

Анализът на териториалните промени в броя и локализацията на турската етническа група в настоящото изследване е извършено въз основа на публикуваните материали по административни единици, имайки предвид отделните преброявания от Освобождението до началото на 2001 г. Затруднения възникват при проследяване на динамиката в броя на населението ѝ през отделните години, тъй като, както беше подчертано, териториите на административните единици се променят много често. Ето защо в зависимост от достъпа до информация, използвайки не само публикуваните, но и архивните материали от ЦДА – гр. София, в настоящата разработка са подбрани няколко преброявания (1887, 1900, 1934, 1946, 1965, 1992, 2001 г.), отразяващи в най-голяма степен промените в броя и териториална локализация на тази етническа група. Тези промени са разгледани по населени места, като данните са групирани по общини, имайки предвид административното деление към 1992 г., за да могат да бъдат съпоставими. Като основна териториална единица за целите на изследването е възприета общината и в частност населеното място, което в най-голяма степен правят териториалния анализ на броя и локализацията на турското население и неговата динамика пълен и изчерпателен.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Комплексното изучаване на етническите общности и различните задачи за разрешаване, стоящи пред етническата география, изискват прилагането на система от методи, които са характерни за такъв тип изследвания. Същите се използват и при разработване на въпросите в настоящото изследване. За изпълнението на целта и съобразно поставените задачи в него са използвани като най-подходящи следните *общи и частни методи* на научното изследване: анализ и синтез, сравнителен географски анализ за разкриване на приликите и разликите в териториалното разпределение на броя и локализацията на турското население, математико-статистически, картографски с използване на ГИС за пространствен анализ и визуализация, анализ на литературни източници и др.

Математическите методи са едни от най-често използваните, за да се постигне по-пълнен и задълбочен анализ на териториалното разположение и локализацията на етническите групи на дадена територия (С а ж и н, 1989). Един от коефициентите, свързани с математическото моделиране, е *коефициентът за етническата мозаичност* (M_j). Терминът първоначално е предложен от П о к ш и ш е в с к и й (1983, 1969), а формулата е въведена от М о н о г а р о в а (1972):

$$i=m$$

$$(1) M_j = 1 - \sum_{i=1}^m [p_{ji} - nm]/100,$$

където m е броят на етносите, $p_m = 100/m$, p_{ji} е дялът на етнос i в град J .

Э к е л (1976) предлага друг начин за изчисляване на етническата

мозаичност (P_j), който, за разлика от методиката на Моногарова, се прилага не само за отделен населен пункт, но и за административно-териториална единица. Резултатът при тази, както и при всички други методики, е един и същ, мозаичността е толкова по-голяма, колкото “значимите” етноси са повече и колкото по-равномерно са разпределени в общата численост на населението.

$$(2) P_j = \sum_{i=1}^m n_i(1-n_i)$$

Или след опростяването му:

$$(3) P_j = 1 - \sum_{i=1}^m (n_i)^2,$$

където P_j – е индекс на мозаичност в район j ; m е броят на етносите в район j ; n_i – дял на етнос i спрямо цялото население на район j ; $n_i(1-n_i)$ или $(n_i)^2$ – теоретична вероятност за въстъпване в междуетнически контакт на етнос i в район j (С а ж и н, 1984). P_j варира от 0 до 1 и колкото стойността му се доближава до 0, толкова по-еднородна е етническата структура на разглежданата територия.

Друг коефициент, при който се взема под внимание както броят на етническата група, така и мястото ѝ в етническата структура, е *коефициентът за етнотериториална общност* (K_e), предложена от Липец. Той се определя по следния начин:

$$K_e = k_1 \cdot k_2,$$

където k_1 – дял на представителите на една етническа група на дадена територия (в случая съвкупност от общини) спрямо общия брой на същата етническа група в страната; k_2 – дял на представителите на тази етническа група, живеещи на дадена територия (в случая определена съвкупност от общини) спрямо общия брой на населението.

В този случай, ако се разглежда малка територия, в която живеят единствено представители на една етническа група, величината $k_1=1$, но стойността на k_2 ще бъде под 1. С разширяване на територията, стойността на k_2 постепенно ще достигне 1. Оттук следва, че съществува територия, за която K има максимална стойност (максималната стойност е 1), която ще наричаме *оптимална територия на разселване на дадена етническа група*.

Чрез следващата предлагана методика се определя компактността на разселване на даден етнос, която се свежда до изчисляване на условната гъстота (Π_y) и коефициента на компактност (K). Нейната практическа значимост се допълва от сведения за характера на разселване и динамиката на етническата група. На базата на карта на разселването се изготвя математико-картографски модел.

$$\Pi_y = N/S_y \text{ и } K = \Pi_y/\Pi_\phi = S_\phi/S_y,$$

където: N – числеността на етноса на изследваната територия; S_y – условната площ на разселване на етноса; Π_ϕ – фактическата гъстота на етноса на изследваната територия; S_ϕ – фактическата площ на разселване на етноса (или общата площ на етническия ареал – териториите с преобладаващо турско население).

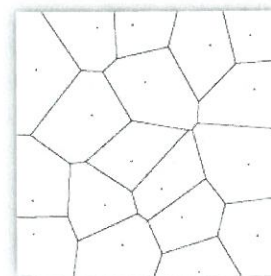
Трябва да се различава условната от фактическата площ на разселване на етноса. Докато фактическата площ обхваща само етническите ареали, то условната включва освен тях и пространствата между тях. Условната гъстота (Π_y) показва каква би била гъстотата на етноса, ако той е разпределен по цялата територия, и е една от характеристиките на компактността на разселване на етноса и е тясно свързана с величината S_y (условна площ на разселване), тъй като колкото е по-голяма тя (или с други думи, колкото по-раздалечени са един от друг етническите ареали), толкова по-малка е условната гъстота, а съответно и компактността на етноса.

Коефициентът за компактност на етноса (K) се изчислява като отношение между условната към фактическата гъстота или фактическата към условната площ. Стойностите на K варират от 0 до 1 – колкото е по-близка до 1, толкова е по-голяма компактността на разселване на изследвания етнос. В случаите, в които $K=1$, етносът е разселен повсеместно на изследваната територия (т.е. $S_y=S_\phi$ и $\Pi_y=\Pi_\phi$), а когато $K=0$ – етносът отсъства от изследваната територия. В заключение може да се каже, че колкото по-раздалечени са един от друг ареалите, толкова по-малка е компактността на разселване на етноса.

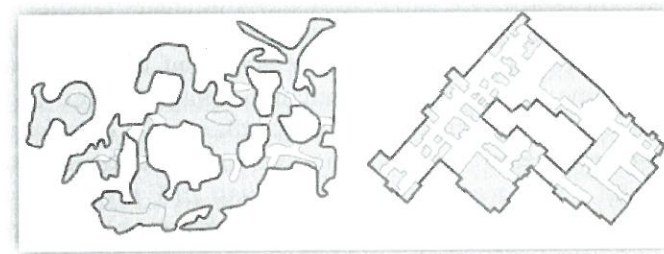
Начинът на определяне на фактическата и условната площ на разселване по представената методика е твърде субективен и неточен. Ето защо за прилагането на този коефициент в настоящото изследване е използван “полигонът на Вороной”, който е част от геопространствения анализ в ARCGIS.

“Полигонът на Вороной” е един от важните геометрични подходи и представлява специален вид декомпозиция на пространството. Той се дефинира като комплект от точки в равнина, които я разделят на полигони (фиг. 3А). Всяка изходна точка в полигона ще е винаги по-близка до точките, затворени в този полигон, отколкото до точките, затворени във всеки друг. Границата между два съседни полигона е линията, която е перпендикулярна, ъглополовяща на тази част, съединяваща двете изходни точки (D r y s d a l e, 1996; G o o d c h i l d, 2008).

А)

Б)

Фиг. 3. Примери за диаграма на Вороной (А) и приложението на функцията “Aggregate”(Б). Източник - <http://webhelp.esri.com>

В географските информационни системи съществуват различни видове интерполации като функции, използвани за пространствени анализи. Те най-общо могат да се класифицират на: метод на геометричната близост; статистически методи, базирани на среднотегловата стойност; методи, използващи базисни функции, и метод на изкуствената мрежа. Методът на геометричната близост в своята същност дава възможности за генериране на „Вороной полигони“ около точкови обекти. За по-добра интеграция на моделите на „Вороной полигоните“ и ГИС е изобретен подход, базиран на растер, който е приложен в ARCGIS като разширение. Резултатите могат да бъдат комбинирани с други ГИС данни както за векторно базирани пространствени анализи, така и за растерно базирано пространствено моделиране (F e r e n z, 1998). Именно това разширение на ARCGIS е използвано за целите на изследването, тъй като някои видове точкови обекти (в случая отделните населени места) трябва да се обособят като отделен регион. Мрежата от „Вороной полигони“ се генерира около населените места, а полученият образ е уникален, тъй като прехвърля всички първоначални атрибутивни данни от изходните точкови обекти към новосъздадените региони. Веднъж създадена мрежата, става възможно да се визуализира и да се сравнява всякаква информация, прикачена към региона. Чрез изчисляване на площта на полигоните, прикачайки тази площ като признак (свойство, качество) на точката, могат да се правят различни пространствени анализи. В изследването се използва именно този вид моделиране и декомпозиране на пространството при изчисляване на отделните показатели (коефициенти) и при очертаване на териториите с компактно заселване на турската етническа група (съответно условната и фактичската им площ на разселване).

Една от крайните цели на регионалните изследвания е районирането и разпределението на териториалните единици според значенията на научно подбрани показатели. В настоящия труд в основата на прокарването на границите между отделните райони стои групирането на териториалните единици по структурен признак на базата на индуктивния подход. Като такъв признак се използва относителният дял на турското население по населени места. Групирането на населените места се извършва според близостта на структурите на населението им и броят на групите се основава на целевия принцип на изследването. Населените места са определени в пет групи, като обособяването им не е извършено самоцелно и отговаря на приетите критерии за делимитация на районите, очертаващи т.нар. „фактическа площ на разселване“, към която спадат първите две групи – съответно с над 95% и с над 50% турско население. Тази площ е и основа при изчисляване и на другия показател, използван при районирането – условната гъстота на разселване. Третата формирана група е на населените места с над 20% турско население, която се взема предвид при очертаването на „условната площ на разселване“ и съответно при изчисляването на коефициента на компактност. Следващите две групи (до 5% и от 6 до 20% турско население) не се взимат предвид при очертаването на районите, но представят действителната дислокация на турското население.

Групирането на градовете е извършено според абсолютния брой на

турското население, като основание за това е те да могат да бъдат съпоставими и тяхното население да може да се съотнася със селското население. След окончателното групиране на териториалните единици в по-еднородни групи те могат да се районираат. Всички териториални единици от дадена група се заштриховат или отбелязват с определен цвят на съответна картограма за страната. Когато две и повече от тях са в териториално съседство, те образуват един район (Х р и с т о в, 2006). При генерализацията териториите със случайни или несвойствени за съответния район стойности се елиминират, за да се запази целостта на района, отчитайки генерализацията и съответния мащаб. В случая това е постигнато чрез използването на инструмента „aggregate“ ARCGIS. Функцията „aggregate“ (фиг.3Б) позволява комбинирането на полигони, които отговарят на даден признак и са на определено разстояние един от друг и като резултат се получава един обобщен полигон. Основното предимство на този начин на генерализиране е, че обобщаването става в пространството (зададеното разстояние между полигоните), а не само на базата на даден признак.

При районирането деленето трябва да обхваща цялата територия и нито един район да не се припокрива с друг. В територията на съответния район трябва да попадат обекти, които се характеризират с висока степен на еднородност и същевременно да се различават от териториите, попадащи извън техните граници, така че отделните териториални единици (в случая населени места) да се изключват един от друг и по този начин да няма възможност нито една териториална единица да се отнася към два или повече района.

В основата на обособяването на отделните райони стои количествената обработка и обобщение на показателите, за което са необходими съответни количествени и статистически методи. За обособяването на районите се използват следните показатели: относителен дял на турското население по населени места (над 50%), фактическа (S_f) и условна (S_u) площ на разселване, коефициент на компактност ($K > 0,6$), коефициент на етнотериториална общност ($K_e > 0,25$), коефициент на мозаичност ($M_j < 0,7$), условна гъстота на турското население ($\Pi_j > 15 \text{ g./kv.km.}$), относителен дял на селищата (над 30%), изцяло заселени с турско население, относителен дял на селищата (над 65%) с преобладаващо турско население. Независимо, че прокарването на границите се провежда въз основа на единен принцип и показателите не са произволно взети, като цяло те са субективни. Това до известна степен е премахнато с използването на някои инструменти от ARCGIS. При определянето на районите с компактно заселване на турско население, за изходни териториални единици са възприети населените места. За основен показател е взет относителният дял на турското население в съответното селище, около което се обособява съответния полигон на Вороной. Промяната в стойността на относителния дял се намира в твърде сложно взаимодействие с показателите раждаемост, смъртност, естествен прираст, външни и вътрешни миграции не само на изследваното турско население. Тези показатели са под влияние не само на сложното съчетание между политически, икономически, социални, природно-екологични, етнокултурни, религиозни, психологически, демографски и т.н. фактори, но и от показателите на останалите етнически общности,

населяващи територията на България.

При определянето на някои показатели (коефициент на мозаичност, оптимална територия на разселване чрез изчисляване на коефициента на етнотериториална общност), са взети под внимание границите на общините, тъй като според М и ч е в (1993) "Подобна роля, макар и в далеч по-ограничен размер, се пада и на утвърдените от десетилетия административно-териториални единици на макро- и мезоравнище. Обикновено тези граници са съобразени с характерни природни, икономически, етнически и екстични особености и отразяват качествени среди на демографската ситуация".

Вземайки под внимание отделните показатели, през отделните периоди са обособени три или четири района с компактно заселване на турско население. Формираните райони са резултат от съчетанието на комплекс от взаимосвързани фактори – исторически, политически, социално-икономически, демографски детерминирани. През отделните периоди факторите се проявяват в различно съотношение и интензивност и определят промените в териториите. Важно е да се отбележи, че формираните райони не са устойчиви във времето и пространството. Поради това териториалните единици (в случая селищата) могат да преминават към територията на съответния район или да отпадат от него, в резултат на което границите на съответните райони се променят.

ГЛАВА ВТОРА

ПРОМЕНИ В БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА В БЪЛГАРИЯ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО (1878) ДО КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1944)

ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

Естествено възпроизводство

Раждаемост

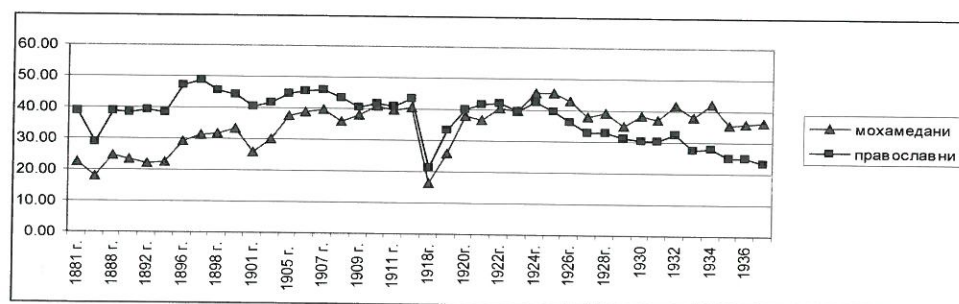
Освобождението на България от османско владичество води до дълбоки социално-икономически промени, които дават отражение и върху показателите за естествено възпроизводство. От една страна, социално-икономическите фактори благоприятстват демографския растеж. Селското стопанство продължава да се развива по екстензивен път чрез влагане на нова работна ръка. От друга страна, високата раждаемост се обяснява и с високата детска смъртност. Оценката на децата като източник на доходи, на социален престиж и опора на старини, влиянието на религията и т.н. стимулират раждаемостта. Безбрачието и бездетието се възприемат като голямо нещастие според мюсюлманската религия. След Освобождението до средата на 90-те години на XIX в. мюсюлманите поддържат раждаемост в рамките на 20-22‰, след което се наблюдава повишаване на стойностите ѝ. В началото на XX в. (непосредствено преди започването на Балканските войни, през 1909-1911 г.) раждаемостта при турската етническа група е със стойности, близки до тези на източноправославното население – в рамките на 38-40‰ (фиг. 4).

По-ниските стойности на раждаемостта при мюсюлманското население в сравнение с източноправославното могат да се обяснят с комплекс от причини, едни от които са общите стопанско-политически условия в страната през разглеждания период – изселванията на турското население; обедняване на градските турци, останали в страната; "аграрният преврат" (Н а т а н и гр., 1969) и др. Комплексното влияние на посочените и редица други причини създават една неблагоприятна обстановка за ограничаване раждането на повече деца. Но водеща роля за намаляване на раждаемостта имат *етнокултурните особености* на двете общности. Това се потвърждава от развитието на демографските процеси през следващите десетилетия, когато стопанско-социалните различия между двете етнически групи в страната намаляват, но различията в коефициентите на естествено движение се запазват.

Както бе отбелязано, през първите десетилетия на XX в. се наблюдава едно общо увеличаване на стойностите на раждаемостта, като това нарастване е по-голямо при мюсюлманите, което се обяснява основно с по-доброто благосъстояние в страната. Допълнително следва да се отбележи и прецизната статистическа отчетност на ражданията.

През годините на войните (1913-1919 г.) стойностите на коефициента на раждаемостта при православно население са с по-големи колебания, отколкото при мюсюлманското. Непосредствено след военния период, в резултат на демографската компенсация, се наблюдава увеличаване на раждаемостта и при двете религиозни общности. Това увеличение е по-голямо за източноправославното население, което е доказателство, че то е засегнато в по-голяма степен от войните. До 1926 г. раждаемостта при мюсюлманите си остава на едно стабилно високо равнище – над 40%, след което се наблюдава намаление, но в значително по-слаба степен в сравнение с източноправославните. Спадането на раждаемостта се дължи основно на това, че селското стопанство продължава да се пресища със свободна работна ръка. Увеличаващата се безработица в градовете, последиците от световната икономическа криза през 1929-1933 г., урбанизацията и др. също имат пряко въздействие за намаляване на раждаемостта. Така за периода 1925-1930 г. раждаемостта е 38,5% и през следващите години не се наблюдават изменения.

Данни за естественото движение по религии се публикуват до 1937 г., след което – до края на Втората световна война, данните са само общо за страната.

Фиг. 4. Раждаемост на населението (по религии) (в %)

Източник на информация: Собствени изчисления по данни от: Движение на населението в Българското Княжество през 1881, 1882, 1883, 1886, 1887, 1888, 1892, 1893, 1896, 1897, 1898, 1900 г., част II, 1900 г., част II, 1901, 1902, 1906, 1908, 1909, 1900, част I, част II. 1905 г., част II, Движение на населението в царство България 1907 г., част II, 1910 г., част II, през 1911, 1912, част II, 1918, 1919, 1920, част II, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933 г. Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в царство България 1908, 1909, 1919, 1924, 1925, 1928, 1922-1923, 1929-1930, г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., С., 1906 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1 януари 1881 г., С., 1884 г. : Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.XII.1905 г. том I, С., 1911 г. Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.12.1910 г. кн. I, С., 1923 г. Общи резултати от преброяване на населението 1920 г., том първи, С., 1927 г. Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г., С. 1931 г. Статистически годишник на царство България 1911 г. С., 1914 г.

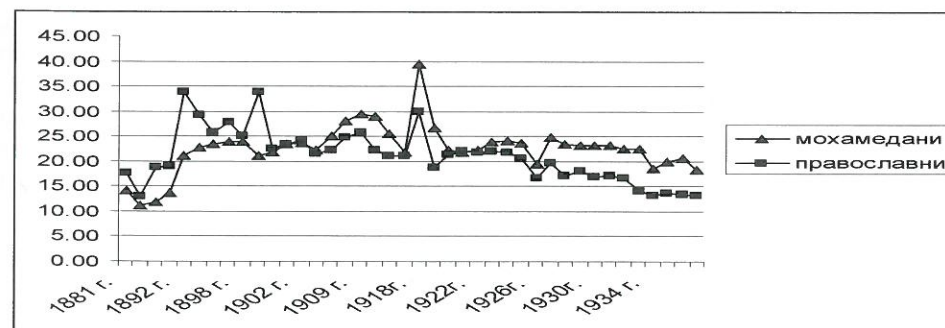
Смъртност

От Освобождението до Балканските войни смъртността (фиг.5) при турското население в България показва големи колебания с многократни редувания на върхове и спадове, без да се проследява отчетлива тенденция към последователно спадане. Това е период, характеризиращ се със стабилна висока смъртност. Тя се обяснява както с ниското жизнено и

културно равнище, така и с липсата на организирано здравеопазване.

Непосредствено след Освобождението смъртността при мюсюлманското население е сравнително ниска. Една от формалните причини за това е ниската статистическата отчетност, която след 1892 г. е значително по-точна и до началото на XX в. стойностите на смъртността при тази етническа група са по-ниски в сравнение с тези на източноправославното. Това се обяснява с висока детска смъртност, достигаща над 140 %, независимо от по-високата раждаемост. В началото на XX в. стойностите на смъртността се изравнява и при двете религиозни общности, за да се увеличат при мюсюлманите преди Балканските войни на 28-29%, което също се обяснява с увеличените стойности на раждаемостта. Според Д а н а л о в (1930) причините за по-високите стойности на смъртността са по-лошите хигиенни условия при турците, по-трудното проникване на постиженията на медицината поради отхвърлянето на здравната помощ от тях.

Периодът на войните (Балканските и Първата световна война) се характеризира с висок коефициент на смъртност, като чувствително е засегнато най-жизненото население. Тук трябва да споменем, че след войните към България се присъединяват територии, в които смъртните случаи не са отчитани правилно. През 1918 г., преди приключване на Първата световна война, смъртността при източноправославните е 30 %, а при мюсюлманите – 39,4 %. Лошите социално-икономически условия продължават да вземат голям брой жертви в следвоенните години (до 1925 г.) и коефициентът на смъртност се задържа на едно сравнително високо равнище – над 20 % и при двете религиозни групи. Това е период и на висока раждаемост, съпроводена с висока детска смъртност. След 1925 г. до края на разглеждания период се наблюдава намаляване на смъртността при източноправославните, докато при мюсюлманите тя остава на едно високо равнище, което се дължи на по-високата раждаемост при тях, съпроводена и с висока детска смъртност. Високото ниво на смъртността в този период се обяснява още и с ниското равнище на здравна култура, лоша битова и трудова хигиена, недостатъчните грижи за развитието на здравеопазването, независимо от постигането на някои успехи в тази област.

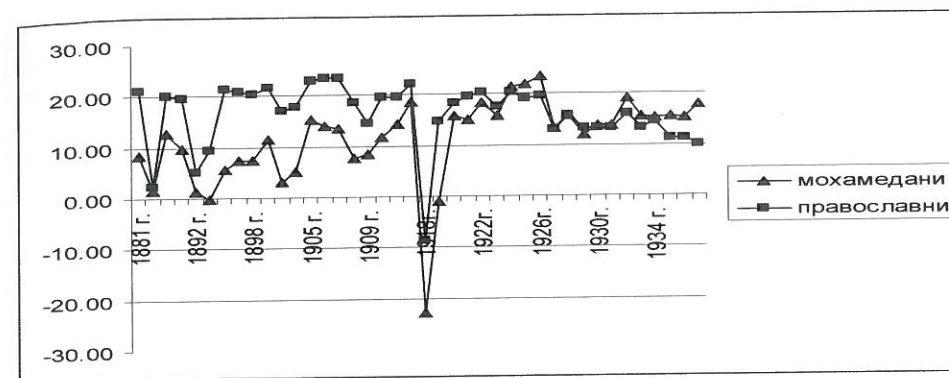
Фиг. 5. Смъртност на населението по религии (по религии) (в %)

Източник на информация: Собствени изчисления по данни от: Движение на населението в Българското Княжество през 1881, 1882, 1883, 1886, 1887, 1888, 1892, 1893, 1896, 1897, 1898, 1900 г., част II, 1900 г., част II, 1901, 1902, 1906, 1908, 1909, 1900, част I, част II. 1905 г., част II, Движение на населението в царство България 1907 г., част II, 1910 г., част II, ., през 1911, 1912, част II, 1918, 1919, 1920, част II, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933 г. Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в царство България 1908, 1909, 1919, 1924, 1925, 1928, 1922-1923, 1929-1930, г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., С., 1906 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., кн.1, С., 1906 г. Общи резултати от преброяване на населението на 1 януари 1881 г., С. 1884 г. : Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.XII.1905 г. том I, С., 1911 г. Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.12.1910 г. кн.1, С., 1923 г. Общи резултати от преброяване на населението 1920 г., том първи, С., 1927 г. Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г., С. 1931 г. Статистически годишник на царство България 1911 г. С., 1914 г.

Естествен прираст

Измененията в коефициентите на раждаемост и смъртност определят и коефициента на *естествен прираст* (фиг. 6) през разглеждания период. При турското население до средата на 90-те години на XIX в. не се наблюдават ясно очертани тенденции в развитието на този показател. Както се вижда от графиката (фиг. 6), неговите стойности показват големи колебания – от отрицателен естествен прираст (-0,26‰) през 1893 г. до положителен (12,7‰) през 1888 г. Както вече бе споменато, трябва да се отнасяме с известни съмнения към точността на показателите през този отрязък от време. Като цяло естественият прираст е почти два пъти по-нисък в сравнение с този, характерен за източноправославното население, и по-ниските стойности се дължат на по-ниската раждаемост. Едва в годините преди войните тази разлика намалява.

След военния период – до средата на 20-те години, се наблюдава стабилен висок естествен прираст и при двете религиозни групи, типичен за “компенсационния период” след войните. Стойностите са по-високи при източноправославното, отколкото при мюсюлманското население, което естествено се обяснява с по-високата раждаемост и по-ниската смъртност. След 1924 г. се наблюдава обратната картина – регистриран по-висок естествен прираст при мюсюлманите, което е свързано с по-високата раждаемост, която се съпровожда и с по-висока смъртност. При източноправославното население се наблюдава постепенно спадане на коефициентите на естествен прираст през разглеждания период, като в последните му години стойностите са около 10 ‰, докато мюсюлманското население запазва високия естествен прираст над 15‰. Тези стойности се запазват и в следващите години – до края на Втората световна война, имайки предвид, че България не взема пряко участие във военните действия, а турското население е освободено от военна служба.

Фиг. 6. Естествен прираст на населението по религии (по религии) (в ‰)

Източник на информация: Собствени изчисления по данни от: Движение на населението в Българското Княжество през 1881, 1882, 1883, 1886, 1887, 1888, 1892, 1893, 1896, 1897, 1898, 1900 г., част II, 1900 г., част II, 1901, 1902, 1906, 1908, 1909, 1900, част I, част II. 1905 г., част II, Движение на населението в царство България 1907 г., част II, 1910 г., част II, ., през 1911, 1912, част II, 1918, 1919, 1920, част II, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933 г. Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в царство България 1908, 1909, 1919, 1924, 1925, 1928, 1922-1923, 1929-1930, г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., С., 1906 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., кн.1, С., 1906 г. Общи резултати от преброяване на населението на 1 януари 1881 г., С. 1884 г. : Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.XII.1905 г. том I, С., 1911 г. Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.12.1910 г. кн.1, С., 1923 г. Общи резултати от преброяване на населението 1920 г., том първи, С., 1927 г. Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г., С. 1931 г. Статистически годишник на царство България 1911 г. С., 1914 г.

Като заключение за развитието на показателите за естествено възпроизводство до Втората световна война при турската етническа група може да се формулират следните обобщени констатации:

- Висока раждаемост като цяло независимо от колебанията до края на XIX в., които, както видяхме, се дължат на неточности в статистиката и на военния период (Балканските и Първата световна война);
- Високо ниво на смъртност през целия период от Освобождението до края на Втората световна война;
- Високи стойности на естествен прираст – над 15‰, гарантирани от високата раждаемост, независимо от високата смъртност.

Миграции

При изследване на външните миграции на турското население за годините между Освобождението до Балканските войни трябва да се отбележи липсата на достатъчно сведения и редовна статистическа отчетност, с изключение на публикуваните от Главната дирекция на статистиката сведения за емиграцията през периода 1893-1902 г. За получаване на обща представа за характера и развитието на външната миграция могат да послужат резултатите от преброяването на населението и статистиката за естественото движение.

Най-масабно е изселването на турското население по време и

непосредствено след Освободителната война. Според П о п о в (1916) по време на военните действия се изселват, без да се върнат, около 135 000 души. *Основна причина* за масовото изселване на турското население е че, на първо място, то престава да бъде господстващ етнос в социалната структура на обществото. Като други причини могат да бъдат отбелязани неговата фанатизираната религиозност, която не му позволява да живее в "гържава на неверници", разрушената административна система, в която по-голямата част от работните места дотогава са заемани от турци и т.н. Според А л е к с и е в (1998) като посегателство се възприема и замяната на дотогавашните религиозни общини с администрация, която в смесените селища и райони обеднява населението независимо от неговото вероизповедание. Пряко влияние върху тези процеси оказва протичането на т.нар. аграрен преврат (Н а т а н и гр., 1969), чиято същност се изразява в ликвидиране на турското феодално земевладелство, освобождаване на българските селяни от различни видове феодални зависимости и превръщането им в гребни собственици и гр.

Толерантната политика, която води временното руско управление, е насочена към опазване на реда и безопасността на всички жители без разлика на етническа принадлежност и вероизповедание. Берлинският договор (1878) признава правото на Османската империя да се грижи за интересите на мюсюлманското население в България. Според него Османската империя се смята за закрилник на мюсюлманите в България, а султанът – техен духовен водач (халиф). Създадената след Освобождението на България Търновска конституция дава граждански, културни и политически права на всички свои поданици, свобода на вероизповеданието, заемането на длъжности на държавна, обществена и военна служба при равни условия, неприкосновеност на правата за собственост, безплатно начално образование за всички, свобода на словото и печата и т.н. Въпросите, засягащи браковете и разводите, имуществото, семейния бит, религията и традициите на турското население, са отнасяни и решавани от мюфтийските съдилища (Ж е ч е в, 1967).

Независимо от дадените права и водената политика, емиграционните вълни на турското население не престават. Успоредно с емигрирането започва и *завръщане* на част от мюсюлманските бежанци, чиято динамика е различна за Княжество България и Източна Румелия. Тя е пряко свързана с политико-административния характер и географското положение на тези две територии и водената официална политика в тях по този въпрос. За разлика от Княжество България, правителството на Източна Румелия, изхождайки от специфичния ѝ статут, съобразява външната си политика с международната обстановка, тъй като опасността от окупация от турски войски през 1879-1880 г. все още не е отминала.

Както споменахме, данни за броя на емигриралите и завърналите се мюсюлмански бежанци липсват, освен тези, публикувани от Главна дирекция на статистиката, отнасящи се до броя на емигриралите мюсюлмани за периода 1893-1902 г. (табл. 1). Косвено такива данни могат да се получат, като се събере броят на населението и абсолютният

естествен прираст и получената сума се извади от резултатите от следващото преброяване (табл. 2).

Таблица 1

Емигрирали мюсюлмани за периода 1893-1902 г.

Година	Брой на емигриралите мюсюлмани
1893-1894 г.	20 159
1895-1896 г.	6916
1897-1898 г.	8750
1899-1900 г.	14 105
1901-1902 г.	18 865

Източник: Изселвания от Княжеството през 1893-1902 г., сп. на бълг.ИД, 1905 г., кн.8-9

Таблица 2

Емиграция на турското население за периода 1881-1910 г.

Година на преброяване	Налично население, посочило като майчин език турския	Естествено нарастване на населението	Сбор между наличното население и естественото нарастване Б+В	Емигрирали турци Г-Б	Средногодишен брой на емигриралите турци
А	Б	В	Г	Д	Е
1881г.*	722602				
1887 г.	607331	30013	752615	145284	24214
1892 г.	569728	27010	634341	64613	12922
1900 г.	539656	20267	589923	50267	6283
1905 г.	514658	19720	559376	44718	8943
1910 г.	504681	42707	557365	52684	10536

*1884 г. за Източна Румелия

Източник на информация: Собствени изчисления при изготвянето на таблицата са използвани данни от сборниците за изследвания период (1881-1910): Общи резултати от преброяването на населението, Статистически годишник и Движение на населението, Н и к о л о в, 1934

Както се вижда от данните, отразени в таблиците 1 и 2, най-интензивни са изселванията на турското население в първото десетилетие след Освобождението – 24 214 г. средногодишно. След това броят на емигриралите значително намалява и до края на разглеждания период изселванията продължават със значително по-малък темп.

В географски аспект главните потоци на изселените турци са ориентирани основно към Източна и Западна Тракия, а тези от Североизточна България – и по долините на реките Струма, Места и Вардар. Въпреки предпочитанията на турските изселници от България да се заселват в Анадола, те са принудени от решението на турските власти да се настаният предимно в Източна Тракия. Целта е да се потурчи тази област, така че да се създаде един плътен пръстен около Цариград. Според проучванията на Р а з б о й н и к о в и Р а з б о й н и к о в (1999) през периода 1878-1912 г. в цяла Източна Тракия и Цариградско са образувани над 200 нови мухаджирски села с около 110 000 души изселени турци (мухаджири), а в Западна Тракия – над 20 села с около 25 000 души.

Върху миграционното поведение на турското население след Балканските войни влияние оказват подписаните договори между България и Османската империя и провежданата политика от страна на българските правителства. През 1913 г. се подписва Цариградският договор, който утвърждава още веднъж правото на Османската империя да се грижи за интересите на българските мюсюлмани, като по този начин ѝ е предоставена възможност да се меси във вътрешните работи на страната. Независимо от това, след Балканската и Междусъюзническата война с преобладаващото турско население в присъединените от България територии е подложено на силна дискриминационна политика от страна на военните власти, което предизвиква нов поток от емигранти по време на двете войни (1912-1913).

След края на Балканската и Междусъюзническата война и особено след като на власт идва правителството на БЗНС, този емигрантски поток значително намалява. Тогава се променя и политиката към турското население. Значително нараства броят на турските периодични издания у нас, подобрява се качеството на турските училища чрез стимулиране и финансова подкрепа от страна на държавата, увеличават се възможностите за приобщаването на това население към обществения и политическия живот в страната. Това неминуемо дава отражение върху условията на живот на турската етническа група и съответно на изселническия процес.

През 1923 г. Атаюрк обявява турската република, а през 1924 г. последният халиф Абдул Меджид II напуска Турция. След Кемалистката революция в Турция, се извършват редица политически реформи, засягащи държавното устройство, правовия ред, образованието, културата, бита и превръщат Турция в светска държава с републикански държавен строй. След премахването на султаната през април 1924 г. се приема републиканската конституция на страната. В Турция се отнемат съдебно-брачните и съдебно-имуществените права на мюсюлманския институт, а в България те съществуват до 1934 г. В Турция се закриват духовните училища, докато в България те се запазват. На 18 октомври 1925 г. представители на България и Турция подписват договор за приятелство, в който договарящите се страни приемат, че "няма да се прави никаква пречка на свободата на преселване на турците от България и на българите от Турция". Българските правителства се надяват след подписването на този договор да се увеличи миграционният поток на българските турци към Турция, обаче това не става, защото Турция приема само по около десетина хиляди годишно от тях (М а н ч е в, Д о й ч и н о в а, 1991).

Статистически сведения само за емиграцията от 1926 г. до 1930 г. са събирани и отчасти публикувани от Министерството на вътрешните работи, което е черпило нужните сведения за излезлите от страната лица от специални списъци, получавани от всички митнически пропускателни пунктове. Според предвидения в Закона за емиграцията критерий, определящ кое лице, напуснало България, е емигрант, за такъв се приема всеки български поданик, без разлика на пола, който заминава за по-късо или по-дълго време за чужбина с цел да търси и намери работа за прехрана

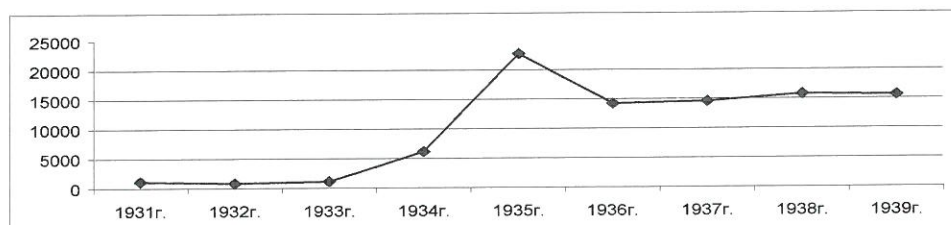
или отива при свои близки емигранти, които ще се грижат за прехраната му. За съжаление, за този период има публикувани сведения за емиграцията по континенти, но няма сведения за етническата принадлежност на емигрантите и за кои държави те заминават. Друг пропуск на статистиката, е че тя не следи за трайността на емиграцията и за това колко от тези емигранти се завръщат в България. Тази информация е от особено значение, тъй като по-голямата част от емигриращите са градинари, които след сезона се завръщат отново в България. Според публикувани данни през периода 1927-1930 г. страната напускат 52 509 души, от които 70% са българи градинари. Данните дават основание да се заключи, че останалите 30%, т.е. около 15 000, са турци. От началото на 1931 г. Главната дирекция на статистиката води редовна статистика за емиграцията и имиграцията. Необходимите сведения тя черпи от специални фишове, които се попълват от всички излезли и влезли лица и се събират от митническите пропускателни пунктове. След 1932 г. дирекцията официално публикува данни за емиграцията по народност и страни, така че можем с точност да определим броя на напусналите страната. Недостатък на информацията за този период е липсата на данни за емигриралите турци след 1939 г. До началото на 30-те години външната миграция е незначителна. През 1931 г. се изселват 1120 турци, през 1932 г. – 813 г., 1933 г. – 1118 г., 1934 г. – 6011 г.

От средата на 30-те години се променя политиката на официалните власти към българските турци. Рязкото нарастване на емигриралите турци след 1933 г. е свързано с военния преврат (1934 г.) на Кимон Георгиев, който довежда до влошаване на положението им (фиг. 7). Намалени са възможностите за тяхната политическа изява, забранени са организациите им, намален е броят на периодичния печат и на училищата, като са спрени и държавните помощи за тези, които остават. Правителството на Кимон Георгиев предприема и други мерки, като например побългаряване на топонимията, премахване на мюфтийските училища, прекратяване дейността на турските националистически организации, забрана на турски учители, редактори и емисари да пребивават в страната, спиране внасянето на учебници и друга литература от Турция, разширяване изучаването на български език в турските училища, осигуряване достъпа на мюсюлмани в редовете на българската армия, спиране на изселването на българи мохамедани и др.

В стремежа си да обединят разнolikото турско население, управляващите среди в Турция се обръщат към идеята за общотюрска идентичност, която трябва да замести чувството за принадлежност към старата мюсюлманска общност. Пантюркизмът, който заменя остарелите панислямистки възгледения, е очертан като средство не само за утвърждаване на турската нация, но и за привличане на турците мюсюлмани, останали извън пределите на страната (С т о я н о в, 1998). Проникването на тези идеи на територията на България и развитието на турския национализъм, подклаждан активно от турската пропаганда, довеждат до нарастване на желанието на част от турците да емигрират.

В резултат на тези политически, в съчетание с други фактори

рязко нараства броят на турските изселници през 1935 г. – 22 652 г. През 1936 г. от България емигрират общо 20 909 души, от които за Турция заминават 14 207 г. и приблизително този брой се запазва до 1939 г. През военните години броят на емигрантите намалява. Това се потвърждава от факта, че за периода 1940-1943 г. са емигрирали 12 479 души, като през останалите две години, за които няма официално публикувани данни, според С т о я н о в (1998) той е 1901 г.

Фиг.7. Емигрирали турци за периода 1931-1939 г.

Източник: Месечни статистически известия на Главна дирекция на статистиката в Царство България. С., 1933, 1932, 1934, 1940, 1937, 1935, 1936 г.

В резултат на тази политика за периода 1935-1939 г. вместо уговорените 263 хил. души за Турция заминават 82 807 души (фиг. 7). Българската страна действително осигурява възможност за безпрепятствено напускане на страната. Нещо повече, през 1937 г. правителството проявява склонност да разреши окончателно проблема с турците, като изсели всичките в срок от пет години. Турция отхвърля това предложение и ограничава приемането на нови заселници. Турските власти през 1934 г. възнамеряват да заселят в обезлюдените земи (след изгонването на десетки хиляди българи от Източна Тракия) 600 хил. турски граждани от България, за което започват преговори с българското правителство. В крайна сметка обаче надделява становището, неотстъпно защитавано от военните в Турция – тези хора да не напускат местата си. На 16 април 1937 г. южната ни съседка предлага на българското правителство полицейските власти да не издават изходни визи на изселващите се, преди те да са получили входни визи от турската консулска служба в София, независимо че имат български паспорти. Това е в пълно противоречие на подписаното споразумение (Г о ч е в а, 1993).

Анализите и оценките на миграционните движения на турския етнос от Освобождението до края на Втората световна война дава основание да се формулира следният основен извод:

- На основата на броя на изселените се турци, характера на емиграционните движения, причините които ги пораждат, водената политика спрямо българските турци ясно се очертават три подпериода в развитието на турската емиграция от Освобождението до края на Втората световна война:

- от Освобождението до края на Балканските войни – от територията на България са се изселили около 390 000-400 000 души, от които по време на Освободителната война се изселват около 135 000 души (според П о п о в, 1916), а след нея около 260 хил. души;

- от края на Балканските войни до средата на 30-те години – политическите и социално-икономическите фактори спомагат за намаляване на емиграционния процес;

- от средата на 30-те години до края на Втората световна война – нарастване на емигриралите турци в резултат на промените в политическата обстановка в България.

ДИНАМИКА В БРОЯ НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

Във връзка с особеностите на динамиката в броя на турското население, както и факторите, които оказват влияние върху нея, могат да бъдат разграничени три подпериода.

През първия подпериод (от Освобождението до началото на Балканските войни) – са извършени преброявания на населението на 31 декември 1880 г. (или 1 януари 1881 г.) в Княжество България, на 31 декември 1884 г. (или 1 януари 1885 г.) в Източна Румелия, на 31 декември 1887 г. (или 1 януари 1888 г.) и на 31 декември 1892 г. (или 1 януари 1893 г.) в обединеното вече Княжество България. При преброяванията в Княжеството като етнически признак се използва матерният език. Този подход за определяне на етническата принадлежност дава неточна информация за броя на турците, който е преувеличен, тъй като към него са включени гагаузите и част от циганите, ползващи турски език. При регистрацията на населението през 1880 г. в Източна Румелия е отбелязана народностна принадлежност. В забележка е посочено, че в състава на турците са включени и българомохамеданите. За първи път при преброяването през 1900 г. е отбелязан въпрос за етническа принадлежност, който се запазва и при следващите две преброявания (1905 г. и 1910 г.).

Таблица 3

Брой на турското население в България според преброяванията за периода 1880-1912 г.

Година на преброяване	Брой на турското население според матерния език	% от цялото население на страната	Брой на турското население според народността	% от цялото население на страната
1881	527284	26,3		
1885			180217	21,3
1887	607331	19,3		
1892	569728	17,2		
1900	539656	14,4	531084	14,1
1905	514658	12,7	488010	12,1
1910	504560	11,6	465641	10,7

Източник: Общи резултати от преброяване на населението на 1 януари 1881 г., С. 1884 г. Резултати от преброяване на населението в Източна Румелия от 1885 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1.1.1887 г., том I, С., 1891 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1.1.1893 г., том I, С., 1897 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., кн.1, С., 1906 г., Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.XII.1905 г. том I, С., 1911 г., Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.12.1910 г. кн.1, С., 1923 г.

Както е видно от табл. 3, през този подпериод значително намалява не само абсолютният, но и относителният брой на турското население (с 15 пункта). Значителното намаляване на относителния дял се дължи и на увеличаването на българското население в резултат на два пъти по-високия естествен прираст и на прииждането на бежанци от останалите под османска власт територии. Ако приемем, че през 1880 г. турското население на територията на Княжество България и Източна Румелия е възлизало на около 690 000 души (през 1880 г. в Източна Румелия има 174 700 души турци, от които 16 277 г. са помаци), можем да проследим и темповете на прираст през отделните години между преброяванията (табл. 4).

Таблица 4

Темп на прираст на турското население в страната за периода 1880-1910 г. (в %)

Години	Прираст на турското население	Прираст на българското население
1880-1887	-1,7	2,5
1887-1892	-1,2	1,5
1892-1900	-0,7	1,9
1900-1905	-1,6	2,2
1905-1910	-0,9	1,9

Забележка: Изчисленията за периода 1880-1900 г. са правени въз основа на признака "матерен език", а за периода 1900-1910 г. – "народност"

Източник: Общи резултати от преброяване на населението на 1 януари 1881 г., С. 1884 г. Резултати от преброяване на населението в Източна Румелия от 1885 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1.1.1887 г., том I, С., 1891 г. Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 1.1.1893 г., том I, С., 1897 г., Общи резултати от преброяване на населението в Княжество България на 31.XII.1900 г., кн. I, С., 1906 г., Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.XII.1905 г. том I, С., 1911 г., Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.12.1910 г. кн. I, С., 1923 г.

Както се вижда от табл. 4, през наблюдавания подпериод темпът на прираст на турското население има отрицателни стойности, причина за което е преди всичко изключително голямото влияние на емиграцията (табл. 2).

Като изходна база за **втория подпериод** (след Балканските войни до средата на 30-те години на XX в.) може да бъде прието преброяването през 1910 г., а като заключителна – това от 1934 г., като между тях са извършени още две преброявания – през 1920 и 1926 г. Разликата се състои в това, че вместо за матерния език въпросът се отнася за говоримия (след 1926 г.).

Преди да разгледаме броя на турското население, трябва да споменем, че периодът след Балканските войни е свързан и със значителни териториални промени в границите на страната и то главно с райони, заселени с мюсюлманско население. Така например през 1913 г. според Цариградския договор към страната се придават земи от Тракия и Македония с площ от 23 187 km² (през 1915 г. България получава от Османската империя още 2587 km² по долината на р. Марица). В същото време според Букурещкия мирен договор (1913 г.) от страната е откъсната

Южна Добруджа, между Тутракан, Балчик и Силистра. Ньойският договор от 1919 г. също изменя територията на България, като само към Гърция са придадени 8712 km² от Тракия и Източна Македония. Тези териториални промени обаче не оказват значително влияние върху броя на турското население, а само върху неговото разположение в отделните административни единици на страната. Така например в новообразуваните през 1920 г. окръзи Мъстанли, Пашмакли и Петрич броят му възлиза на 97 638 души и ако към тях прибавим 40 хил. души на присъединените към окръг Стара Загора Кърджалийска и Свиленградска околия, можем да кажем, че турското население след 1912 г. нараства с близо 100-120 хил. души. В същото време в присъединените към Румъния пет околии – Балчишка, Добричка, Курт-Бунарска (10 села остават в Шуменски окръг), Силистренска и Тутраканска, то възлиза на около 110 хил. души (1910), по-голямата част от които и след 1913 г. остават да живеят по тези земи.

Вследствие на териториалните промени и непълнотата на статистиката за естественото движение на населението през периода на войните трудно може да се направи едно по-пълно изследване на факторите, определящи броя на турското население през периода 1910-1920 г. Като имаме предвид, че броят му през 1910 г. е 465 641 души и, както се спомена, към България се присъединяват около 130 хил. турци, а се откъсват територии, населявани от около 110 000, то през 1920 г. турското население наброява 520 339 души. Това увеличение от около 30 000 души е резултат от положителния естествен прираст и от споменатото намаляване на миграционния поток през този период. През 1926 г. турското население в България вече наброява 577 552 души. В резултат на естествения прираст за периода 1920-1926 г. то се увеличава с 93 457 души и при липса на емиграция би наброявало 613 796 души. Това показва, че в резултат на емиграцията турското население намалява за този период с 36 248 души (табл. 5).

Таблица 5

Брой на турското население според преброяванията за периода 1910-1934 г.

Години	Брой на турското население според народността	% от цялото население	Брой на турското население според матерния език	% от цялото население
1910	465641	10,73521	504681	11,63526
1920	520339		542904	11,20089
1926	577552	10,54169	607763	11,09311
1934	591193	9,726866	618268	10,17233

Източник: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.12.1910 г. кн. I, С., 1923 г. Общи резултати от преброяване на населението 1920 г., том първи, С., 1927 г. Общи резултати от преброяване на населението в царство България на 31.12.1926 г., С., 1931 г. Преброяване на населението на 31.12.1934 г. том II, С., 1937 г. Преброяване на населението на 31.XII.1934 г., том I, С., 1938 г.

В заключение можем да кажем, че периодът от началото на Балканската война до началото на 30-те години се характеризира с положителни стойности на темповете на прираст на турското

население в България, като за периода 1910-1920 г. те са 1,1%, през 1920-1926 г. се увеличават на 1,8% и през 1926-1934 г. са 0,3% (табл. 5). От една страна, това се дължи както на намаления миграционен поток към Турция и нарастване коефициентите на естествено възпроизводство, така и на стремежа на управляващите да помогнат на това население да се адаптира към новата реалност в страната. Както се вижда от табл. 5, абсолютният брой на турското население нараства, докато относителният му дял се запазва на едно постоянно ниво, като през втората част на периода дори слабо намалява. Това можем да обясним със значителния брой на бежанците от Добруджа, Тракия и Македония, които се настеляват в страната след 1912 г., а също и с високите стойности на естествен прираст на българското население.

В третия подпериод (от средата на 30-те години до края на Втората световна война) все по-ясно започва да се очертава влиянието на политическия фактор върху динамиката и състоянието на българските турци както от страна на Турция, така и от страна на България. Като изходно може да бъде възприето преброяването на населението през 1934 г. След Втората световна война – през 1946 г. се провежда преброяване, при което са отчетени 675 500 турци. За да може да се прави сравнение с преброяването през 1934 г., към тогавашното турско население (табл. 5) трябва да се прибави това от Южна Добруджа, което според преброяването през 1941 г. възлиза на 67 хил. души, и се получават приблизително 685 хил. души. Вижда се, че има едно намаляване на турското население, като стойностите на темпа на прираст са отрицателни (-0,1%). Отново главната причина за това са миграциите, които, както се отбелязва, нарастват от средата на 30-те години.

От направения анализ на динамиката в броя на турското население ясно се вижда, че външните миграции в зависимост от техния характер и интензивност са най-важният фактор върху изменението на броя и териториалното разположение на турското население в България. Имайки предвид, че в периода от Освобождението до края на Втората световна война турското население се намира в първата фаза на демографския преход, с изключение на годините непосредствено след 1878 г. и между Балканската и Първата световна война, през които под влияние на политико-икономическите промени стойностите на естествения прираст намаляват, през останалите години турското население се характеризира с висока раждаемост и естествен прираст. В най-общи линии резултатът е утвърждаване на етническата хомогенност в етническата структура на населението на България и значително намаляване на броя и относителния дял на турското население през разглеждания период.

ТЕРИТОРИАЛНИ ОСОБЕНОСТИ В ИЗМЕНЕНИЕТО НА БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

От Освобождението (1878) до началото на Балканските войни

При анализа на териториалните особености в изменението на

броя на турското население се отбелязва, че териториите, попадащи в Княжество България преди Съединението (1885 г.), за разлика от Източна Румелия, показват по-малки темпове на намаляване, които се равняват на -0,6% средногодишен темп на прираст (СГТП) за периода 1881-1910 г. С най-бързи темпове броят намалява в териториите с най-малък брой и относителен дял на турското население, където са измерени средногодишни темпове на намаляване от -2,6% за Северозападната, -3,9% за Югозападната и -1,5% за Централната част, докато в източните части, в които са концентрирани приблизително 90% от турците, темповете на намаляване са най-ниски (-0,6%). Причините за това са, че турското население в Североизточна България няма възможност да избяга през 1877-1878 г. заедно с отстъпващите турски войски така многочислено, както това става в Южна България, поради отдалечеността от военните действия, а също и поради компактността му, определяща една затвореност на етнотериториалната общност, която не е позволила да се компрометират отношенията между българи и турци по време на въстанията и Освободителната война. Съществуват и социално-икономически фактори, влияещи върху ограничените размери на емиграционните процеси в Североизточна България. Аграрният преврат (Натан, 1969) започва успоредно с началото на Освободителната война и не протича с еднакъв интензитет в отделните части на страната. Участието на селяните в Северна България е много по-ограничено, отколкото в Южна. Това се дължи на факта, че има по-малко турски чифлици и земеделската гъстота на населението е по-малка (Икономикана България..., 1989). По този повод следва да се отбележи, че аграрното движение не обхваща районите на Североизточна България, населени с компактни маси от мюсюлманско селячество.

В Североизточна България са съсредоточени 90% от турското население в Северна България. До края на века то показва ниски темпове на намаляване – под -1% средногодишно (1887-1910).

Ако разгледаме *етническата структура*, също се открояват някои особености. Докато първите две преброявания (1881 и 1887 г.) показват, че турското население представлява мнозинство, то първото преброяване на XX в. (1900 г.) отчита намаляване на 35,7%. Основната причина за този бърз спад от близо 20 пункта не се основава толкова на бързите темпове на намаляване на турското население, колкото на бързото нарастване на българското, при което са измерени и най-високите стойности на СГТП от 4,7% до края на XIX в. и над 3% до края на разглеждания период. По-високият от средния за страната темп на прираст на българското население се дължи на прииждането на бежанци. Българското население, останало под турска власт в Македония, Западна и Източна Тракия, е поставено в неблагоприятни условия и започва да мигрира по посока на Княжество България и Източна Румелия още след подписването на Берлинския договор. Прииждането на българско население е породено от чисто стопански мотиви (Гангев, 1938). Българското правителство в първите години след Освобождението не взима мерки в едно или друго направление за "побългаряване" на този край (Данайлов, 1930). По-късно липсата на места за настеляване на бежанците в Източна

Румелия принуждава властите да търсят изход в настаняването им в Шуменски и Варненски окръг в напуснатите от турците села. Местното население им дава името "беломорци". Наред с българите от Тракия в тези райони на страната след Освобождението се заселват и една група тракийци, дошли от пределите на Източна Румелия. От окупационните руски архиви, както и от другите документи, не може да се установи както общият брой на бежанците, така и изходните им места, тъй като не е водена прецизна статистика. Броят им приблизително може да бъде отчетен от преброяванията на населението.

Според преброяването от 1881 г. родените в чужбина българи и заселили се в Княжество България възлизат на 69 421 г., като 55,3% от тях се установяват в Североизточна България. Преброяванията след Съединението (1885 г.) показват, че около 1/3 от родените в чужбина са регистрирани в Североизточна България. Преобладаващата част от тях, произлизащи от Османската империя, са от Югоизточна Тракия и Мала Азия. Около 1/4 от бежанците са от Румъния, като в тази част на страната се заселват 75% от родените там. Те произлизат предимно от Северна Добруджа, където след анексията ѝ от Румъния започва системна и усилена колонизация и заселване на румънци от Влашко, Молдова, Банат и Бесарабия. За привличане на румънци в Северна Добруджа са създадени редица закони за улеснения и облекчения от всякакъв род. Тези действия предизвикват изселването на българите от Северна Добруджа, като те се заселват основно в Южна Добруджа. Около 70% от родените в Русия също са регистрирани в Североизточна България. Това са потомци на онези българи, които се изселват от България в резултат на руско-турските войни, засилената мюсюлманска асимилация и социална диференциация през XIX в. Те основно произхождат от Североизточна България, тъй като тази област е най-засегнатата по време на тези конфликти. В условията на свободното отечество част от тях започват да се завръщат в България.

Освен прииждането на бежанците за намаляването на относителния дял на турското население голямо значение имат и масовите *вътрешни миграционни движения*, които са свързани с постепенно преместване на населението от планинските към равнинните райони. Вътрешните миграции на населението са определени от новите политически условия и обществено-икономическото развитие на страната. България запазва аграрния характер на стопанството си и основната притегателна сила имат районите с естествено плодородие и благоприятни климатични условия. Така например населението от Еленско се заселва основно в Разградско, както и котленци се заселват предимно в Добруджа (Д е в е г ж и е в, 1979). Като доказателство може да се посочи фактът, че околите, приемащи най-много бежанци, показват най-значителен спад на дяловете на турското население: Варна, Добрич, Силистра, Балчик, Русе, Провадия.

Концентрацията на турското население в *градовете* не е така ясно изразена, както в другите части на страната. През 1887 г. в градовете живеят 13,1% от турското население, като неговият дял намалява на 11,5% в края на периода (1910 г.). Причините за което са по-бързите

темпове на намаление на броя му.

С най-малък брой и относителен дял се отличават причерноморските и придунавските околии, където, с изключение на Провадия, Силистра и Тутракан, в началото на периода всички останали околии показват, че турското население е под половината от общото. До края на разглеждания период единствено в околия Тутракан то запазва мнозинството си. Характерното е, че причерноморските околии показват по-бързо намаление на турското население, което е най-голямо за град Варна (-2,4% СГТП), а за останалите то е над -1%. Същевременно то показва бързо намаление и в етническата структура, където, с изключение на околия Варна-селска, във всички останали спада е с над 20 пункта.

Придунавските околии Бяла и Русе-градска се отличават с по-бързи темпове на намаление на турското население – съответно -1,6 и -1,2%, като и при двете относителният му дял в началото на периода е приблизително 1/3, а в края на периода намалява с 15 пункта. За разлика от причерноморските околии, при които се наблюдава спад на турското население от над -1%, във всички околии, при останалите в придунавската област намалението е незначително, като за околия Силистра е -0,03%, а при останалите две Русе селска и Тутракан то показва незначително увеличение. И при тези околии се наблюдава спад на турското население в етническата структура с около 20 пункта.

Трябва да се отбележи, че колкото по-малък е броят и относителният дял на турското население, толкова по-бързо намалява то. В околиите, в които съставлява под половината население, намалението е по-бързо по отношение и на абсолютния, и на относителния му брой. С изключение на околия Попово, всички останали околии от вътрешността на Североизточна България през 1887 г. показват над 50% турско население – Курт бунар (дн. Тервел) (87%), Осман пазар (дн. Омуртаз) (83%), Ески Джумая (дн. Търговище) (71,5%), Шумен (64,6%), Разград (61,2%), Добрич (53,1%), Преслав (51,7%). До края на разглеждания период и при тях се наблюдава намаление на това население, но не с такъв интензитет, както при останалите околии от тази част на страната. Отново с най-бързи темпове турското население намалява в околиите, в които то съставлява по-малък относителен дял, а околийският център е голям град. Така за околии Добрич и Преслав темпът на намаление е еднакъв – с -1,2%, а относителният дял на турското население е по-нисък съответно с 25 и 20 пункта. В останалите околии, в които това население съставлява над 60%, броят му намалява най-бавно, като в нито една от тях средните темпове на намаление не превишават -1%, а стойностите на средногодишния темп на прираст се колебаят между -0,2% и -0,6%. И при тях се наблюдава намаление на турското население в етническата структура между 15 и 20 пункта. Основният фактор за това е бързото нарастване на българското население, като за някои околии са измерени едни от най-високите темпове на прираст – от 7,2% за Осман пазар и 10% за Курт бунар.

С най-голяма площ и с най-голяма компактност се отличава районът на **Лудогорието**, където се намират и общините с най-висок относителен дял на турско население. През 1887 г. районът обхваща

11,9% от територията на страната. В него са съсредоточени 38,7% от турското население. Условната гъстота на населението (Пу), който е един от показателите, използвани за характеристика на компактността на разселване на даден етнос, през 1887 г. се изчислява на 17,8 г./km², а площта на формираната условна и фактическа площ на разселване приемат максимални стойности за цялата страна. Коефициентът за компактност също има максимално значение и се равнява на K=0,68. През 1887 г. 31 общини от района на Лудогорието попадат към „оптималната територия на разселване“.

С изключение на някои общини в източната част и придунавската област, всички останали са с *преобладаващо турско население* (Приложение 1), като се формира пояс, обхващащ общините Тервел, Дулово, Исперих, Каолиново, Венец и Хитрино, в които то е *над 90%*. Във всички тях се наблюдава до 1% СГТП (Приложение 15) на турското население, но се отчита спад в относителния му дял с няколко пункта поради по-бързото нарастване на българското. Характерно за селищата в посочените общини, е че в повечето от тях турското население през 1887 г. съставлява *над 95%* (Приложение 21). С малки изключения, всички показват увеличение на броя и запазване на етническия си облик до края на века. Част от останалите селища също попадат в групата с преобладаващо турско население (над 50%), чието демографско развитие е сходно с това на селищата от горната група. Изключение правят селата Малък Поровец (общ. Исперих), Коларци (Тервел), Черковна (Дулово), които поради намаляване на броя на турското им население и увеличаване на българското, преминават към групата на селищата с преобладаващо българско население.

Повечето от общините извън този пояс на Лудогорието също попадат в групата на общините с преобладаващо турско население (Приложение 1) – Завет, Кубрат, Самуил и др., и при тях се наблюдава до 1% СГТП (Приложение 15) (с изключение на общините Самуил и Лозница). Подобно на селищата от горната група общини, и тук преобладаващата част са изцяло заселени от турци (над 95%) – Векулски (общ. Никола Козлево), Беджене (Нови Пазар), Тертер (Кубрат), Брестовене (Завет), Ножарово (Самуил), Главиница, Бащин (Главиница), Босна (Ситово), Глоджево (Ветово), Дянково (Разград), Лозница (Лозница) и др. С изключение на Богданци (Самуил), до края на века във всички останали селища се наблюдава увеличение на броя на турското население и запазване на етническата структура (Приложение 22). С преобладаващо турско население (над 50%) са още и селата Хърсово (Никола Козлево), Войвода, Избул (Нови пазар), Кубрат (Кубрат) и др., които етнодемографски се развиват подобно на групата на селищата с над 95%. Единствено в някои от тях – Подлес (Главиница), Ветово (Ветово), Черковна (Дулово), Сейдол (Лозница), Сваленик (Опака), Гърчиново (Цар Калоян), българското население се увеличава значително и поради намаляването на турското и тези селища преминават към групата с преобладаващо българско.

За разлика от общините от вътрешността на Лудогорието, в по-голяма част от тези от източната му част, както и в придунавските общини, българското население представлява мнозинство. Намалява броят и относителният дял (с над 10 пункта) на турското население в

тях (Приложение 2). Селищата в придунавската област, изцяло заселени от турско население (над 95%), са Бреница, Нова Черна и Търновци (Тутракан), Брагвари, Йорданово, Сърново (Силистра), а с преобладаващо турско население (над 50%) – Шуменци и Цар Самуил (Тутракан), Казимир и Професор Иширково (Силистра), Алеково, Чуковец и Бистра (Алфатар). Характерно за тях, подобно на досега разглежданите селища от тези групи, е увеличаване броя на турското население и запазването на етническия облик на селата. В източната част на района обаче, изцяло заселените и с преобладаващо турско население селища, поради намаляването му преминават към групата с преобладаващо българско население – Врачанци, Огърци (Добрич), Калина (Ген.Тошево), Войново (Кайнарджа), Бояна (Вълчигол), Бежаново (общ. Ген.Тошево) Котленци, Долина, Бдинци (община Добрич) и др., а турците от селата Баново, Чернево, Млада Гвардия, Габърница, Сираково се изселват изцяло (Приложение 22).

От направения дотук анализ, биха могли да се дадат следните изводи:

Районът на Лудогорието е слабо засегнат от емиграционните процеси и показва незначително намаление (-0,3%) през периода от Освобождението (1878) до началото на Балканските войни, дължащо се на значителни промени в етническата структура на отделните селища в източните части на района. В резултат на тези процеси е отбелязано съкращаване на условната и фактическата площ на разселване, съответно с 28 % и 23% (Приложение 22), и като следствие на това се наблюдава увеличаване на коефициента на компактност (K=0,73) и на условната гъстота на разселване – Пу=23,8 г./km². От оптималната територия на разселване отпадат общините Алфатар, Каварна, Суворово, Кайнарджа (Приложение 8, 9).

Вторият район на компактно заселване на турско население в Североизточна България е районът на **Източна Стара планина**, в който са концентрирани 17% от турското население и който заема 5,8% от площта на страната. В него се включват десет общини, които спадат към оптималната територия на разселване през 1887 г. (Приложение 8). Подобно на Лудогорието районът е слабо засегнат от емиграционните процеси, показва минимални стойности на намаление (-0,6% средногодишно) и сходни стойности по отношение на коефициента на компактност, условната гъстота, относителния дял на турското население. В Източна Стара планина ясно се очертават две части – западна и източна част (Приложение 1).

В западната част, в общините, попадащи в областта на *Герлово и Сланник*, турското население представлява мнозинство и е с по-висок относителен дял и по-голяма гъстота. Независимо че има намаление или задържане на броя му (Приложение 15), се наблюдава минимален спад в неговия относителен дял поради по-ниските темпове на увеличение на българското население. Това се дължи на планинския характер на областта и на характерното „слизване“ на българското население в равнините. Така в края на XIX в. общините запазват турския си облик.

Преобладаващата част от селищата попадат в групата села с над 95% турско население – 38 в община Омуртаг, 29 – в Антоново, 33 – в Търговище, 12 – в Златарица, 11 – във Върбица. В по-голяма част от тях

се наблюдава задържане или увеличаване на броя на турското население, подобно на селищата в Лудогорието, като етническата им структура и облик не се променят до края на XIX в., с изключение на селата Илиино и Станец, Малко Църквище и Росица (общ. Омуртаг), Голямо Соколово, Дралфа, Пробуда и Росина (Търговище), Къосевци, Стойнова, Таймище, Свирчево (Антоново), където турското население намалява с няколко пункта поради заселване на българско в тях. От селата Дедина и Долно Шивачево (общ. Златарица) представителите на турската етническа група се изселват изцяло.

С преобладаващо турско население (над 50%) са още 27 села: Маломир (общ. Върбица), Разсоха (Златарица), Крушовлак, Пороино (Антоново), Бостан (Омуртаг), Буховци, Лиляк, Миладиновци (Търговище) и гр. По-осезателни промени настъпват в община Антоново, като от селата Яребично и Изворово турското население напълно се изселва, други села променят етническата си структура и попадат в групата с под 50% турско население, от една страна, поради бързото му намаляване (с. Стеврек), а от друга – увеличаване броя на българското (Разделци, Свободица, Моравка).

Освен в изброените села наличие на турско население, макар с незначителен дял, е отчетено и в селищата със смесена етническа структура – Златарица и Сливовица (общ. Златарица), Върбица (Върбица), Орач, Чеканци (Антоново), Беломорци (Омуртаг) и гр. Характерното за тях, е че до края на века те отбелязват бързо намаление на турското население, а в някои от тях то се изселва изцяло – Шишковица, Халваджийско, Орач, Малоградец, Долна Златица, Алваново (общ. Търговище).

За разлика от общините в западната част, общините, намиращи се в източната част и южните разклонения на Източна Стара планина се отличават с по-малка компактност на заселване, по-голяма мозаичност, по-малка гъстота на турското население. През 1887 г. само в три общини (Аврен, Дългопол, Руен) турското население е мнозинство (Приложение 1) и единствено в общините Дългопол и Руен до края на века се запазва високият му относителен дял (Приложение 2), като в тях, заедно с община Котел, се отбелязва и неговото нарастване (Приложение 15). В сравнение с останалите части на Източна Стара планина и Предбалкана тези общини отбелязват и по-високи темпове на намаление на турското население (в повечето от тях те надвишават -1%).

Характерно за 38 села в община Руен (Зайчар, Речица, Ябълчево и гр.) и 13 села в община Котел (Ниска поляна, Орлово, Стрелци и гр.) е, че 100% от населението е турско. Останалите 34 селища, изцяло заселени с турско население, са от общините Сунгурларе, Твърдица, Аврен, Долни Чифлик, Дългопол, Велики Преслав и Смядово. Характерното за тази група селища е, че почти всички увеличават турското си население и запазват етническия си облик, с изключение на селата Просеник, Ябълчево, Боров гол и Бяла паланка, Болярци, Сладка вода, Троица, в които се заселват българи. В някои от тях се наблюдава бързо намаление и промяна в етническия им облик – Дъбовица, Есен, Везенково, Тръстиково, а от селата Велислав и Рудник турците се изселват изцяло.

Други 28 села от тази част на Източна Стара планина са с преобладаващо турско население. До края на века то изцяло се изселва от с. Добри гол, Янково, Балабанчево, Пъдарево, а селата Венелин, Попович, Господиново, Боряна, Красимир, Сунгурларе, Грозден, Славянци, Преображенци поради намаляване на турското население преминават към групата на селищата с преобладаващо българско население.

Селищата с наличие на турско население, но в които преобладава българското са общо 34: Аврен (общ. Аврен), Долен Чифлик, Горен Чифлик (Долни Чифлик), Дългопол, Арковна, (Дългопол), Преслав, Осмар (Велики Преслав), Твърдица (Твърдица) Жеравна, Котел (Котел) и други, като турското население на селата Дъбравино, Равна гора и Синдел, Чубра, Сборище и Оризари, Жеравна се изселва изцяло, а в останалите селища показва намаление.

В резултат на настъпилите промени в броя, локализацията и етническата структура на отделните селища се наблюдават еднакви стойности (по 28%) на съкращаване на фактическата и условната площ на разселване на турското население (Приложение 22), поради което коефициентът на компактност запазва непроменени високите си стойности и условната гъстота на разселване бележи увеличаване ($\Pi = 20,5 \text{ g./km}^2$). В началото на XX в. община Сунгурларе отпада от оптималната територия на разселване (Приложение 8, 9).

В Северна Централна и Западна (Северозападна и Югозападна) България е концентрирано около 10% от турското население в Северна България. Както се вижда от представените данни, то има най-малък брой и относителен дял в Западна България, като темповете на намаление са най-високи и за цялата страна (Приложение 15).

Върху намаляването на относителния дял на турското население в Северна Централна и Северозападна България, за разлика от Североизточна, много малка роля изиграва настъпването на бежанци (12% от родените в чужбина). Независимо че в Югозападна България е регистриран голям дял (25%) от родените в чужбина, те не изиграват голяма роля в изменението на относителния дял на турското население поради незначителния му брой в тази част на страната.

Ако разгледаме поотделно *градското и селското население*, ще се открият различията в тяхната динамика и влияние при формиране на общия брой на турското население. През 1887 г. в градските центрове в Югозападна България са концентрирани 81,3% от това население, в Северна Централна – 24,7%, в Северозападна – 51,4%, а в края на периода тези стойности се изменят съответно на 79,7%, 32,3% и 37,6%. Високата концентрация на турско население в градовете произтича от факта, че по време на османското владичество то не е могло да засели обширните земи на полуострова и затова заема най-напред градските центрове и стратегически места, които преди Освобождението са изпълнявали важни военни, административни, стопански функции. Там се настъпват семейства на военните, административните, съдебните, финансовите и духовните турски власти. След 1878 г., с промяната в обществено-политическите условия, турското население загубва работата си и бързо се изселва, като в селата то намалява с по-бързи темпове в сравнение

с тези в градовете. Като цяло турското население в селата не оказва съществено влияние върху формирането на етническата структура в тази част на страната, тъй като има незначителен брой и относителен дял, и както се вижда, по-голямата част от него се изселва до края на XIX в.

През 1887 г. общините с над 5% турско население (Приложение 1) се намират в придунавската област – Никопол, Свищов, Видин, Лом, или са в близост до Североизточна България – Бяла, Иваново, Ценово, Сухиндол, Летница, Луковит, Левски, Полски Тръмбеш, Стражица. Някои от тях (Две могили, Борово и Попово) спадат към оптималната територия на разселване през 1887 г. (Приложение 8) и подобно на останалите общини се характеризират с намаление на броя и относителния дял на турското население. До края на века в по-голяма част от селищата се наблюдава намаление на броя на турското население. Турското население се изселва от повечето села в Западна България и те придобиват изцяло български облик, докато в селищата в Северна Централна България не се наблюдава този процес и териториалната дислокация на турското население не показва съществени промени.

В Южна Централна и Югоизточна България населението е по-хомогенно в етническо отношение. При проведеното през 1884 г. преброяване в Източна Румелия броят на турското население е 195 318 г. (20,1%), в т.ч. 16 237 българомохамедани. След Съединението (1885 г.) по силата на Цариградския договор от 1886 г., сключен между България и Османската империя и одобрен от Великите сили, към Одринския вилает се присъединяват Кърджалийската кааза и т.нар. Тъмръшки села, в резултат на което на територията на бившата Източна Румелия остават над 147 хил. турци.

В сравнение със Северна България в Южна Централна и Югоизточна България темповете на намаление са много по-големи и се изчисляват на -2,1% СГТП за годините 1884-1910 г., като в края на разглеждания период относителният дял намалява на 15,2%. Освен това турското население в Южна България започва да се изселва и по-рано. Доказателство за това е, че с най-високи темпове на намаление се отличават годините между първите две преброявания 1884-1887 г., когато то показва спад от -5,7% средногодишно. Ако се сравнят данните за броя на турското население по околии за 1884 г. и 1887 г., ще се установи, че, подобно на Северна България, с най-бавни темпове намалява броят му в околии, в които то е с най-висок относителен дял – Казанлък, Харманли, Хасково, Айтос, Анхало и Карнобат (над 20 % и с над 10 000 г. турци). С най-големи промени както в броя, така и в относителния дял на турското население се отличават околии Карлово, Пещера, Сърнена гора, Чирпан, Къзъл агач (дн. Елхово), Котел, Нова Загора и Сливен. По-високата интензивност на емиграцията на турското население в Южна България се дължи на напрегнатите отношения, създадени между българи и турци в резултат на въстанията и Освободителната война. Голяма роля изиграват и източнорумелийските власти, които, за да принудят турските земевладелци да продадат земите си, продължават до 1885 г. въведената още от руските власти забрана за сеенето на ориз в Пловдивско и Пазарджишко. Още по-голямо

значение в тази насока има въведеният през 1882 г. кадастрален (поземлен) данък, който заменя облагането на земите чрез десятък с облагането им в т.нар. пари на уврат според качеството на земята. При това положение турските земевладелци плащат значителен данък независимо от това дали техните земи се обработват, или не. Законопроектът за кадастралния данък е изработен още през 1880 г., но поради ред причини неговото прилагане реално започва от 1882 г. „Още през първата година на неговото прилагане Законът за кадастра предизвиква масово продаване на турски земи и изселване на турски земевладелци.“ (Н а т а н и кол., 1969).

Намалението на относителния дял се дължи и на бързите темпове на прираст на българското население в тази част на страната, което е с около 2% средногодишно. Като цяло, след Освобождението на България Източна Румелия е по-малко предпочитана територия за заселване на бежанците в сравнение с Княжеството и причините за това са във все още особения ѝ статут (през 1884 г. родените в чужбина българи наброяват само 19 866 г.).

Концентрацията на турското население в градовете в Южна България не е толкова голяма и през 1887 г. в тях живеят около 20% от него. До края на разглеждания период относителният дял се повишава на 25,4% поради по-бързото му намаляване в селата. Тази разлика се запазва през целия разглеждан период.

В най-северните части на **областта на Източните Родопи** е съсредоточена близо половината от турското население на Южна Централна и Югоизточна България. Независимо от това, околии, попадащи в тази област, се характеризират с най-високи темпове на намаление на турското население за периода 1887-1910 г. (над -2,5% средногодишно). Две от общините попадат към т.нар „оптимална територия на разселване“ – Магжарово и Стамболово (Приложение 8). Характерното за териториалното разположение на турското население в тази област и за разлика от останалите части от Южна България, е, че по-голяма част от него е съсредоточено в селищата, изцяло заселени и с преобладаващо турско население. В тези селища се наблюдава увеличаване на броя му и запазване на етническата структура, с изключение на селата Златоустово и Тополово (общ. Магжарово), Манастир (Хасково), където до 1900 г. се заселват българи и относителният дял на турското население намалява, но се запазва турският облик на селището. Изцяло то се изселва от селата Голям Извор и Малък Извор, Сираково (общ. Стамболово), Момино, Българово (Хасково), а в други намалява и селищата преминават към групата с преобладаващо българско население – с. Кралево (общ. Стамболово), Козлец, Корен (Хасково).

Отбелязаните отрицателни стойности на СГТП в областта на Източните Родопи (Приложение 15) се дължат на селищата, в които българските турци не съставляват мнозинство, като в по-голяма част от тях то изцяло се изселва – Стамболово (Стамболово), Брестово, Татареве (Минерални бани), Книжавник, Подкрепа, Тракиец, Узунджово (Хасково), а в останалите се наблюдава бързо намаление.

В областта на **Загбалканските котловини** е съсредоточено

около 1/3 от турското население в Южна България. Характерното за околните, попадащи в тази област, е, че то намалява с бързи темпове (средно с -1,6% за целия разглеждан период, като в източните ѝ части превишава -2% средногодишно) и спадът в относителния му дял е с 5 пункта. С най-висок относителен дял се отличават общините Павел баня, Казанлък, Николаево, Айтос, които през 1887 г. показват над 20% турско население (Приложение 1). В началото на XX в. единствено община Павел баня запазва тези стойности, а с над 10% остават Казанлък, Айтос и Карлово. Условно към тази област можем да отнесем и общините Поморие и Несебър поради по-високия относителен дял на турското население през 1887 г. – над 10%. Общините Павел баня и Айтос попадат в т.нар. „оптимална територия на разселване“ (Приложение 8).

Около ¼ от турското население в общините Карлово и Казанлък е концентрирано в градовете. В много малко селища от общините Казанлък, Мъглиж и Николаево не е отбелязано наличие на турско население.

По-голямата част от броя на турското население в общините от Заббалканските котловини се формира в селищата, изцяло населени от турци – Христо Даново (общ. Карлово), Кестеново (Павел баня), Долно Изворово (Казанлък), Зетъово (Айтос), Габерово (Поморие), Козил дол (Сливен) и др. Всички селища запазват етническата си структура, с изключение на тези, от които турците се изселват изцяло – Дряновец, Раклиново, Козница. Други селища със значителен брой турско население са тези, в които то съставлява мнозинство – Розино, Кърнаре (Карлово), Асен (Павел баня), Овощник, Кънчево (Казанлък), Юлиево (Мъглиж), Мъглен (Айтос), Сан Стефано (Карнобат), Обзор и Приселци (Несебър), Чинтулово, Бинкос (Сливен) и др. От селата Бата, Драганци, Козаре, Сан Стефано, Новачене, Юлиево турското население изцяло се изселва, а в повечето от останалите села броят му бързо намалява (Приложение 22).

В по-голямата част от селищата, в които българското население преобладава, броят на живеещите турци бързо намалява, а в други те се изселват изцяло – Павел, Долно Сахране (общ. Павел баня), Едрево (Николаево) и др.

Областта на Заббалканските котловини се характеризира с бърз спад в броя на турското население както в селищата с преобладаващо турско население, така и в тези с преобладаващо българско, като в голяма част от тях се изселва изцяло. За формирането на броя на турското население в тази област по-голяма роля играят селищата, в които то съставлява мнозинство. С по-голяма териториална дислокация на турско население се характеризира Казанлъшката котловина, в повечето селища на която то е регистрирано. В резултат на посочените промени в броя на турското население в началото на XX в. териториалната му дислокация намалява, а община Айтос отпада от т.нар. „оптимална етническа територия“ (Приложение 9).

С най-малък брой, гъстота и компактност на турската етническа група се отличават **Средногорието и Горнотракийската низина, Западните Родопи, Среднотунджанското поречие и Бургаската низина**. Подобно на останалите околи от Южна България и в тези се наблюдава бързо намаление в броя на населението (над -2% СГТП).

Основната част от него се формира в градовете. То е най-многобройно и с най-висок относителен дял в общините, чиито център е голям град – Харманли, Пловдив, Бургас, Ямбол, като освен тях други общини с над 10% са – Раковски и Стамболийски, Камено, Болярово, Батак, Брацигово, Пещера, Асеновград, Родопи, Куклен (Приложение 1). В резултат на бързото намаление на турското население единствено общините Пловдив, Батак, Пещера, Куклен и Стамболийски остават с над 10% турци (Приложение 2). В голяма част от общините в тази област липсва турско население или то е с незначителен брой – под 1%.

Характерно за териториалното разположение на турското население в общините е, че по-голямата част от него е съсредоточена в малък брой селища, което подчертава високата им концентрация в тази част на страната. Селища, които изцяло са населени с турци, са – Белица, Борово (общ. Лъки), Нова махала, Фотиново (Батак), Исперихово (Брацигово), Жълт камък, Мостово, Три могили, Стоево (Асеновград), Черни връх (Камено), Белеврен (Средец) и др., а тези с преобладаващо турско население – Оризари, Устина (общ. Родопи), Орешец (Асеновград), Богомилово, Боримечково (Лесичево) и др. Някои от тях поради заселване на българско население и намаляване на турското преминават към групата на селищата с преобладаващо българско население – Исперихово, Граничар, Тянево, Отец Кирилово и Дрангово, Мътеница, Стряма, Бисер, и само в Трилистник, Мостово Сухозем, Светлина, Вратица, Крушевец турското население напълно се изселва.

Останалата част от турското население, чийто брой и относителен дял е незначителен и показва бързо намаление и дори изселване, е в групата на селищата с преобладаващо българско население – Павелско (общ. Чепеларе), Лилково (Родопи), Гега, Розово (Брацигово), Конуш (Асеновград), Съединение (Братя Даскалови), Арнаутино (Стара Загора), Огняново (Пазарджик) и др.

В резултат на високите темпове на намаление на турското население се наблюдава значително съкращаване на площите на разселване на турската етническа група в областта на Средногорието и Горнотракийската низина, Западните Родопи, Среднотунджанското поречие и Бургаската низина. Турското население в тази област не оказва съществено влияние при формирането на етническата структура. Бързото намаление на турското население е резултат както на цялостното им изселване от редица села, така и от бързото му намаление на броя в селата с преобладаващо турско и в селата с преобладаващо българско население.

х х х

От направения подробен анализ на броя, локализацията и етническата структура на отделните административни единици и населени места могат да се формулират следните изводи:

- Миграционните движения, които са основен фактор за формирането на броя, локализацията и етническата структура на отделните селища, се проявяват с различен интензитет в отделните части на страната и са обусловени от особеностите в административния статут и спецификата на политическите, социалните, икономическите и етнокултурните особености. Естественото възпроизводство спомага за нарастване на турското население

В цялата страна – само в някои околии в края на XIX в. са отчетени отрицателни стойности.

- Основната причина за бързия спад на относителния дял (Приложение 1 и 2) на турското население не се основава толкова на бързите темпове на намаляване на броя му, колкото на бързото нарастване на българското население, където стойностите на СГТП между отделните преброявания надвишава 3% средногодишно. Този по-висок от средния за страната темп на прираст се дължи на прииждането на бежанци, прогонени от водената асимилаторска политика от съседните държави, и на характерното за равнинните области на страната "слизване" на българско население от планините. Бежанците се насочват към районите с благоприятни почвени и климатични условия, ниската географска гъстота и напуснатите от турците села.

- В Североизточна България, за разлика от Северна Централна и Северозападна България, основната част от броя на турското население (приблизително 90%) се формира в селата, а отрицателните темпове на прираст се дължат основно на градовете (Приложение 15).

- С най-малък спад в броя и относителния дял се отличават причерноморските и придунавските околии, които се характеризират с най-малък относителен дял и най-високи стойности на намаление на СГТП. Формираните райони на компактно заселване на турското население определят затвореността на етнотериториалната общност, спомагаща за запазване на техния брой, локализация и етническа структура.

- В Северна България се формират няколко района на компактно заселване на турско население. Лудогорието е най-голяма площ на формираните етнически ареали (Приложение 21), като всички общини, попадащи в тази област, спадат към оптималната територия на разселване на турската етническа група (Приложение 8), при изчисляването на която се взима под внимание с еднаква тежест както относителният, така и абсолютният брой на българските турци в общините. Условната гъстота на турската етническа група, която е един от показателите, характеризиращи компактността на разселване на даден етнос, както и коефициентът на компактност имат максимално значение, а коефициентът на мозаичност има минимални стойности, което доказва еднородността на етническата структура. В района на Лудогорието е концентрирано близо 65% от турското население в Североизточна България и този район е най-слабо засегнат от емиграционните движения. Поради бързото нарастване на българите се наблюдава спад в относителния му дял. Общините, попадащи във вътрешността на Лудогорието, се характеризират с висок относителен дял на турската етническа група, като съставлява мнозинство. В тях основната част от турското население се формира от селищата, в които то съставлява над 95% и които са с най-малки изменения, като в повечето се наблюдава нарастване на турското население и запазване на етническия облик. По сходен начин се развиват и селищата с преобладаващо турско население. За разлика от общините, попадащи във вътрешността на Лудогорието, в повечето от придунавските общини и тези, намиращи се в източната част на района, българското население представлява мнозинство, а турското показва отрицателни темпове на прираст (Приложение 15). Настъпилите промени в разглежданите показатели, характеризиращи начина

на разселване на турската етническа група, се дължат именно на тези части на Лудогорието. За разлика от вътрешността, в тази част изцяло турските села са няколко, а основната част от броя на турското население се формира в селищата, в които българите представляват мнозинство, като в голяма част от тях показват намаление на своя брой.

Вторият район на компактно заселване на турско население е Източна Стара планина, в която ясно се оформят две области: западна, обхващаща Герлово и Сланник, и източна. Формираната условна и фактическа площ на разселване е много по-малка от района на Лудогорието. Областта на Герлово се характеризира с по-голяма условна гъстота и коефициент на компактност, надвишаващи тези за Лудогорието, както и с по-голям относителен дял. Областта е засегната от емиграционните процеси на турското население, като повечето общини показват отрицателни темпове на прираст (Приложение 15). Планинският характер на областта определя ниските темпове на прираст и на българското население, което спомага за запазване на турския облик на общините. Основната част от броя на това население се формира от селищата, в които то съставлява над 95%, като подобно на Лудогорието те показват нарастване на броя и запазване на етническия облик. Отбелязаните отрицателни темпове на прираст на турското население се дължат на бързото намаляване на броя му в селищата, в които не представляват мнозинство, или на неговото изселване.

Източните и южните разклонения на Източна Стара планина са в по-голяма степен засегнати от емиграционните процеси и средногодишните темпове на намаление на броя на турското население придобиват по-високи стойности. Само в три общини то представлява мнозинство и това са предимно селищата, изцяло заселени от турци. Отбелязаното намаление на площта на формираните етнически ареали, за разлика от Лудогорието и Герлово, се дължи освен на селищата, в които турското население не представлява мнозинство, и до голяма степен и на намалението му в селищата с преобладаващо турско население.

От началото на Балканските войни до средата на 30-те години на XX век

Според Букурещкия мирен договор (1913), в който се определят новите граници, България е принудена да отстъпи на Румъния Южна Добруджа с площ от 7500 km² с градовете Силистра, Тутракан, Добрич, Балчик и Каварна и население от 282 130 д. (според преброяването през 1910 г.), Сърбия и Гърция си разделят Македония, а в пределите на България остава една малка част – Пиринска Македония и влизат Родопският масив и Беломорска Тракия с излаз на Бяло море между устията на р. Места и р. Марица, северната част на Странджанския масив и Черноморското крайбрежие на юг от Маслен нос до устието на р. Резовска. Общо територията на България нараства от 96 300 на 111 800 km². Съгласно Цариградския договор (29 септември 1913 г.) вместо граница между България и Османската империя да бъде линията Енос-Мидия отново е върната старата, като към България са придадени само части от околиците на Свиленград, Малко Търново и Василико заедно с

градовете им. През 1915 г. към България е придобита и останалата в Османската империя част от Свиленградска околия, както и част от Одринска околия. Съгласно тези договори от България са откъснати чисто български територии, Вардарска и Беломорска Македония, разпределени между Сърбия и Гърция. Почти 1,5 млн. българи в Македония и Одринска Тракия остават извън пределите на България в противоречие с принципа на етническо самоопределяне.

С *Ньойския договор*, подписан на 27.11.1919 г., приключва неуспешното участие на българската държава в Първата световна война. Държавата на сърби, хървати и словенци присъединява към своята територия чисто българските Западни покрайнини и Струмица, като Западна Тракия се отстъпва, макар и не веднага, на Гърция. Този проблем се разрешава една година по-късно, през 1920 г., на Конференцията в Сан Ремо, когато Великобритания, Франция и Италия решават Междудържавна (Западна) Тракия да бъде отстъпена на Гърция.

В резултат на подписаните договори извън територията на България остава голяма част от българските етнически територии. Ръководени от стремежа да запазят придобитите територии, властите в Гърция, Османската империя, Югославия и Румъния въпреки усилията на българските правителства да защитят интересите на българските малцинства в съседните държави, подлагат на преследване и асимилация местното българско население, което в резултат на предприетите мерки се заселва в България (Генев, 1929; Милетич, 1913, 1918). Тези процеси се ускоряват и от подписаните документи между България и Гърция: Конвенция за взаимно изселване на население между България и Гърция (в деня на подписване на Ньойския договор, Попов, 1935), два протокола в Женева – на 29.09.1924 г. т.нар. „Калфов-Политис“ и на 09.12.1927 г. – спогодбата „Моллов-Кафандарис“. Тези три документа узаконяват и ускоряват принудителното изселване на българско население от Егейска Македония и Западна Тракия. (Димитров, 1985)

Пристигането на стотици хиляди български бежанци влияе по различен начин при формирането на етническата структура в отделните части на страната. В едни селища се наблюдава бързо нарастване на българското население и утвърждаване на еднородността на етническата структура, а при други това бързо нарастване е съпроводено и с промяна на етническия им облик.

Турското население в *Североизточна България* (имайки предвид околиците, останали в територията на България в периода 1913-1940 г.) показва 1,4% средногодишно увеличение (1910-1934). За разлика от предишния период (1878-1910 г.), през периода 1910-1934 г. всички околии, попадащи в областта, показват увеличение на броя на турското население в сравнение с 1910 г., както и по-висок спад в относителния му дял в околиците, в които то съставлява най-висок процент.

Основните *фактори*, влияещи върху нарастването на броя на турското население, са високият естествен прираст и намалената емиграционна подвижност. В тази част на страната са измерени най-високите стойности на раждаемост и естествен прираст.

Увеличаването на общия брой на турското население е предимно в

селата, тъй като в *градовете* той намалява общо с -0,2%, като увеличаване се наблюдава единствено в Бяла, Попово, Русе, Провадия.

В **Лугогорския район** през разглеждания период се наблюдава нарастване на броя на турското население. Всички общини показват положителни стойности на СГТП (Приложение 16), с изключение на община Нови Пазар (-0,3% СГТП). Общините с най-висок дял на турско население и през този период се характеризират с най-бързи темпове на неговия прираст (над 1% СГТП в общините Венец, Хитрино, Каолиново).

Отбелязва се значителен спад в относителния дял (Приложение 3), което не се дължи на намалението на броя на турското население, а на високите темпове на прираст на българското. В тази част на страната тези стойности са максимални. За промяната на етническия облик на общините и селищата освен високите стойности на естествения прираст на българското население от значение е и настаняването на бежанци. Околиците, попадащи в тази област, според направената класификация от Главната дирекция за настаняване на бежанците (ГДНБ) в зависимост от техния брой спадат към втора категория: Кеманлар (Исперих), Разград, Нови пазар, Бал бунар (Кубрат). Основната част от бежанците произлизат от Южна Добруджа. Водещият фактор при заселването им се оказва териториалната близост до предишното им местожителство.

С най-голям спад в относителния дял на турското население – над 30 пункта, се отличават общините Нови Пазар и Никола Козлево (през 1934 г. преминават към общините с преобладаващо българско население), а с 20 пункта – община Лозница. Намалението на броя на турското население в община Нови пазар се дължи на изселването на турското население от селата Мировци и Тръница, които през 1900 г. са били изцяло населени с него. През 1934 г. вече няма селище в община Никола Козлево и Нови Пазар с чисто турско население, а в община Лозница само селата Градина, Бели Лом и Манастирско запазват чисто турския си облик. Във всички селища на трите общини се наблюдава нарастване на българското население, независимо че то се съпровожда и с нарастване на броя на турското население, и значителен спад в относителния му дял, като с. Пет могили (общ. Никола Козлево), гр. Нови Пазар, селата Енево, Жилино, Зайчино ореше, Преселка (Нови Пазар), Гороцвет, Студенец, Трапище, Тръбач (Лозница) коренно променят етническия си облик и преминават към селищата с преобладаващо българско население (Приложение 23).

От някои селища в останалите общини на Лугогорieto турското население се изселва – с. Топчиц (Ветово), Омарчево (Каолиново), Коневе (Исперих), Тертер (Кубрат), Церовец (Цар Калоян), Кара Михал (Самуил), Черковна. Поради бързото нарастване на българското население се наблюдава намаляване на относителния дял на турското в повечето селища на община Ветово, Разград, Завет, Исперих, Кубрат, Хитрино, Каолиново, Самуил, Венец, Цар Калоян, Опака. Засегнати са и селищата, изцяло заселени от турци. Някои от тях преминават към групата с преобладаващо българско население – Старо селище, Райнино, Малък Поровец, Драгомъж, Голям Поровец (общ. Исперих), Кубрат, Божурово (Кубрат), Желязковец (Самуил), цар Калоян (цар Калоян).

В периода от началото на Балканските войни до средата на 30-те

години на XX в. продължава тенденцията на нарастване на броя на турското население в района на Лудогорието. Отново с най-високи стойности в темповете на прираст (Приложение 16) се отличават териториите с най-голяма компактност на заселване, което спомага общините да продължават да са в обхвата на "оптималната територия на разселване на турската етническа група" (Приложение 10). За разлика от предходния период се наблюдава значителен спад в относителния дял на турското население, което се дължи на настъпването на българи бежанци. С най-голямо нарастване на този показател се отличават общините, в които турското население е съставлявало по-висок относителен дял през 1900 г. Настъпването на бежанци дава отражение и върху формиране на етническата структура на отделните селища. През този период са засегнати и селищата с преобладаващо турско население, включително и тези, изцяло заселени от турци, което е причина за намаляване на условната площ на разселване и компактността, а изселването им от някои села е причина за намаляване на фактическата площ на разселване (Приложение 23).

Подобно на района на Лудогорието, и във втория район на компактно заселване на турското население, обхващащ **Източна Стара планина**, се наблюдава нарастване на турското население (0,3% средногодишно) в периода от началото на Балканските войни до средата на 30-те години на XX в. Това нарастване е основно в западните части на района, обхващащ областта на Герлово и Сланник (Приложение 16). Колебанията в относителния дял са незначителни (Приложение 3) и причините за това са по-ниските темпове на прираст на българско население. Като цяло планинските слабоплодородни области, заемащи 20% от територията на страната, не привличат голяма маса бежанци, тъй като основната част от тях са селскостопански работници и изкарват препитанието си изключително от земеделие. Така околните от областта на Герлово и Сланник според класификацията на ГДНБ попадат към трета категория, която се отличава с най-малък брой настанени бежанци – Ески Джумая (Търговище), Осман пазар (Омуртаг), Преслав.

Независимо от наблюдаваното увеличение на турското население, някои от селищата, в които е представлявало мнозинство, то се изселва: Къосевци, Малка Черковна, Пороино, Язовец (общ. Антоново), Бостан, Железари, Илийно, Угледно (Омуртаг). Повечето от групата селища с над 95% и от тази с преобладаващо турско население запазват етническата си структура, като във всички тях се наблюдава увеличение на броя на турското население. В някои от селищата от тази група относителният му дял намалява поради заселване на българи, както за селата с над 95% турско население – Иваново, Ловец, (общ. Върбица), Железари, Угледно (Омуртаг), Бистра, Макариополско, Осен, Пресяк, (Търговище) и др., така и за групата селища с над 50% – Кьолмен (Върбица), Пробуда, Голямо Ново, Буховци (Търговище) и др., които преминават към групата с преобладаващо българско население.

От общините, намиращи се в източните части на района, единствено Бяла, Руен, Сунгурларе, Котел и Твърдица показват нарастване на броя на турското население (Приложение 16). В останалите общини спадът е с до -1% средногодишно. За разлика от областта на Герлово, в тези общини

спадът в относителния дял е значителен и се равнява на повече от 10 пункта за общините Велики Преслав, Руен и Смядово, над 20 пункта – Долни Чифлик, Дъгопол (Приложение 3).

- В общините, в които се наблюдава нарастване на турското население, относителният му дял е най-голям. Увеличение е отбелязано във всички селища на общините Котел и Твърдица и в повечето селища на община Руен и Сунгурларе. като етническата им структура се запазва, с изключение на с. Боров дол (Твърдица), което преминава към селищата с преобладаващо българско население. Поради намаляването на турското население и увеличение на българското селата Дъскомна, Просеник, Череша, Ябълчево (Руен) преминават към групата с преобладаващо българско население, като някои от тях през 1900 г. са изцяло заселени от турци – Завет (Сунгурларе). Турците от с. Каменско (Сунгурларе) се изселват.

- Намалението на турското население е в по-голямата част от селищата на останалите общини (Долни чифлик, Дъгопол, Велики Преслав, Смядово), като много от тях променят етническата си структура и преминават към групата с преобладаващо българско население – Булаир, Кривини, Юнец (Долни чифлик), Величково, Партизани (Дъгопол), Суха река (Велики Преслав), Бял бряг, Желъд, Ново Янково, Янково (Смядово) и др.

В района на Източна Стара планина с най-интензивни процеси на изменение на етническата структура се отличават общините с по-малка компактност на турско население, в които се наблюдава бързо намаление на броя и значителен спад на относителния му дял. В резултат на настъпилите промени общините Долни чифлик, Велики Преслав и Смядово отпадат от оптималната територия на разселване (Приложение 10) и в тях се наблюдава повишаване на еднородността в етническата структура. Независимо че районът привлича незначителен брой бежанци, поради планинския характер заселването им в някои селища е причина за промяна в техния етнически облик, като тези промени засягат както селищата изцяло заселени от турци, така и тези с преобладаващо турско население. В резултат на промяната на етническата структура в редица селища се наблюдава значително съкращаване на условната и фактическата площ на разселване, съответно с 24,3% и 27,6% (Приложение 34). Тези стойности рефлектират и върху коефициента на компактност ($K=0,69$). Откъсването на редица територии с разнородна етническа структура от разглеждания район през 1934 г. се отразява на нарастването на условната гъстота - на 30,2 г./km².

Броят на турското население в Северна Централна България се характеризира с по-високи темпове на нарастване в сравнение с районите, компактно заселени с това население (средно с 2% СГТП). За разлика от нея, в Северозападна България продължава тенденцията от предишния период на намаление (средно с -0,4%). Високите темпове на прираст се дължат на намалената емиграционна подвижност и на нарастването на естествения прираст на турското население.

Като цяло през този период в градовете се отбелязват 0,9% СГТП на турското население (с изключение на гр. Никопол и градовете в Северозападна България), но нарастването в селата превишава с 1,7

пункта това на градското население. Ето защо с отрицателни темпове на прираст се отличават околията в Северозападна България, където броят на турското население се формира основно в градовете, а с най-малки темпове на прираст (под 1% средногодишно) се отличават придунавските околии Никопол и Свищов, в чиито градове неговият брой е значителен. В останалите околии се наблюдава прираст на турско население с над 1% средногодишно.

Ако се разгледат промените в броя на турското население по общини, в по-голямата част от тях също се отбелязва нарастване, което е както в градовете, така и в селата, в които то има по-значителен брой – Ново село, Килифарево (общ. Търново), Ряховците, Петко Славейков (Севлиево), Малиново, Александрово (Ловеч), Добродан, Ломец (Троян), Скалско (Дряново), Добревци (Ябланица), Угърчин, Микре (Угърчин) и гр. Турците се изселват изцяло от селата Широково (Две могили), Димовци, Шемшево (Търново), Хирево (Севлиево), Деветаки (Ловеч), с. Бяла вода (Белене), Любенци, Чапаево (Стражица), Изгрев (Левски), Бяла вода (Белене), Реселец (Червен бряг), Росица (Павликени). В останалите селища не се наблюдават промени в техния брой и етническа структура. *Независимо от отбелязаните промени, етническата структура на останалите селища не показва съществени изменения.*

В околията, намиращи се в **Южна България** и спадащи към територията на България преди 1910 г., се открояват разлики в промяната на броя на турското население – югозападната част, която се характеризира с намаление в неговия брой, и останалата част, в която то нараства средногодишно с 1,9%.

Нарастването на броя на турското население е следствие от намалената емиграционна подвижност и естественото възпроизводство. Стойностите на естествения прираст и раждаемостта в окръзите в Южна България са по-ниски от средните на страната и много по-ниски от окръзите в Северна Централна и Североизточна България. Независимо от това те спомагат за нарастването на турското население.

Концентрацията на турско население в градовете намалява от 23,8% на 11,5%, тъй като в новоприсъединените области турското население живее основно в селата, независимо че всички градове, попадащи в границите на България до 1910 г., в сравнение с 1934 г. показват увеличение на броя на турското население, с изключение на Пазарджик, Карлово, Стара Загора, Чирпан, Бургас, Поморие и Сливен.

По-голяма част от **района на Източните Родопи** се присъединява към България след Балканската и Междусъюзническата война. През 1920 г. в шестте околии, попадащи в тази област – Егри дере, Мъстанли (Момчилград), Кушу кавак (Крумовград), Кърджали, Орта кьой (Ивайловград), Свиленград, са отчетени 125 943 г. турско население, или 70% от общия брой на населението. Независимо от отбелязаното нарастване от 1,4% средногодишно, турското население показва спад от 10 пункта в относителния дял и през 1926 г. достига 60,7% поради почти двойното увеличение на българското население от 49 428 на 85 065 г. От голямо значение за нарастването на българското население има настъпването на бежанци, идващи предимно от областта на Западна и Източна Тракия.

Според класификацията на общините, направена от ГДНБ, повечето от включените тук околии спадат към първа категория, т.е. с най-голям брой бежанци: Кушу кавак, Кърджали, Ортакьой, Свиленград, и към втора категория, т.е. със среден брой бежанци – околия Мъстанли. Има големи промени в административното деление по околии от 1926 г. до 1934 г., но имайки предвид броя на турското население по общини към 1934 г., се прави изводът, че броят му продължава да нараства и относителният дял остава същият като през 1926 г.

С най-висок относителен дял са общините в новоприсъединената област Кърджали, където турското население наброява 125 665 г. (86,7%) (Приложение 3). През 1934 г. четири от седемте общини, влизащи в състава на областта, са с над 90% турско население: Джебел – 91,4%, Кърджали – 90,5%, Момчилград – 98%, и Ардино – 90,5%.

Почти всички селища в община *Момчилград* (15 499 турци) са с над 95% турско население. Единствено селата Седлари и Биволяне и Момчилград са с под 95% и в тях са регистрирани 180 българи и 131 цигани. Незначителен брой българи са отбелязани още в селата Звездел, Груево, Балабаново. В община *Джебел* (11 183 турци), подобно на община Момчилград, повечето селища са изцяло населени от турско население, с изключение на Вълкович (88,3%), Слънчоглед (88,8%), Плазище (87,7%), Припек (5,9%), Джебел (4%), в които са регистрирани 458 българи, 452 помаци и 110 цигани. С 90,5% турци е община *Ардино* (24 568 турци), в която всички селища са с над 95% турци, с изключение на Ардино (77% турци) и селата Диаманово и Жълтуша, които са изцяло заселени от българи мохамедани.

Селищата от община *Кърджали* (която е с 90,5% турско население, или 28 671 г.), подобно на останалите от групата с над 95% турско население, са изцяло населени от турци. За разлика от другите общини от областта, тук има и селища с до 5% турско население – Звиница, Рудина, Сестринско, Тамково. Други селища с преобладаващо българско население, но с по-висок относителен дял на турците, са Резбарци, Перперек, Бяла поляна, Глухар.

В община *Черноочене* е регистрирано 87,5% турско население (13 190 г.). Всички селища с наличие на такова население спадат към групата с над 95% турци, а регистрираните 1605 българи са съсредоточени в селища с над 95% българи – Нови пазар, Петелово, Пчеларово.

Със 78,4% турско население е община *Крумовград* (20 606 г.) и с 65,2% е община *Кирково* (12 446 г.). И в тези общини, подобно на останалите от Кърджалийска област, преобладават селищата с над 95% турско население. Но тук има и повече селища, изцяло населени от българи – Бряговец, Горни Юруци (общ. Крумовград), Брегово (Кирково), от българи мохамедани – Голям Девисил, Девисилица, Егрек, Лимец, Малък Девисил (общ. Крумовград), Бързея, Долно Къпиновци, Домище, Дрангово, Дружинци, Завоя, Костурино, Тихомир, Шумнатица (общ. Кирково), и от българи християни и мохамедани – Аврен, Черничево (Крумовград), Кирково, Чакаларово (Кирково). Останалите селища, които са изцяло с българско население, са Бенковски, Царино (общ. Кирково), и селищата с преобладаващо турско население: Крумовград, Багрилци, Вранско, Гривка,

Гулийка, Гулия, Звѣнарка, Каменка, Морянци, Овчари, Падало, Странджеве (Крумовзграг) и Добромирци, Подкова, Старейшино, Стрижба (Кирково).

Останалите общини на Източнородопския район попадат в нейните периферни части и в тях преобладава българско население. С изключение на община Магжарово, където турското население намалява, в останалите то нараства. Това намаляние се наблюдава във всички селища на общината, като в повечето от тях се изселват изцяло: Габерево, Горни Главанак, Горно поле, Долни Главанак. С изключение на село Габерево, през 1900 г. всички останали са имали турски облик. Други преминават към групата на селищата с преобладаващо българско население: Тополово, Ръженово, Златоустово, Голяма долина. Така през 1934 г. единствено с. Селска поляна е изцяло населено от турци и селата Румеля и Долно Съдиево запазват турския си облик.

Спадът в относителния дял на турското население с 10 пункта в община *Стамболово* и с 6 пункта в община *Хасково* се дължи на новоприсъединените през 1912 г. пет селища в Стамболово и селата Горно Войводово и Долно Войводово (общ. Хасково), изцяло заселени от българи, и на Маслиново (Хасково) с 27% турско население. За разлика от тях, нарастването на турското население и относителният дял с 20 пункта в община Минерални бани се дължи на новоприсъединените села след 1912 г., които са изцяло населени от турци – Ангел войвода, Боян Ботево, Винево, Караманци. Новоприсъединеното селище Големанци (общ. Хасково) е със 75% турско население. В тези общини не се наблюдава висок интензитет на цялостно изселване на турското население, с изключение на селата Воденци, Магжари, Силен (общ. Стамболово), изцяло населени с турци през 1900 г., селата Конуш, Манастир (Хасково) с преобладаващо турско население и с. Кралево (общ. Стамболово) и Орлово (Хасково) с преобладаващо българско население. За разлика от община Магжарово, в селищата на община Хасково с наличие на турско население не се наблюдава заселване на българско. Единствено с. Войводово (общ. Хасково) преминава към селата с преобладаващо българско население. Във всички останали селища наличното турско население показва нарастване, включително и в гр. Хасково, където през 1934 г. то наброява 2882 г., т.е. съставлява 10,9% от населението.

Районът на Източните Родопи се характеризира с високи темпове на прираст на броя (Приложение 16) и спад в относителния дял на турското население (Приложение 3). Настаняването на бежанци предимно от областта на Западна и Източна Тракия е причина за намаляването на относителния дял с приблизително 10 пункта. В района са съсредоточени 22% от турското население и той заема площ от 3,4% от тази на страната (Приложение 23), като към 1934 г. се характеризира с най-голяма компактност ($K=0,81$) и относителен дял (75,8%) на това население. В присъединената област Кърджали по-голямата част от селищата са изцяло заселени от турци. Общините, попадащи в периферните части на областта, са с преобладаващо българско население. Отрицателните стойности на средногодишния темп на прираст в община Магжарово, новоприсъединените шест села, населени с българско население, в комбинация със заселването на българско население във всички селища на общината, с изключение на с. Селска поляна, са причина за

намаляване на относителния дял на турското население с 33 пункта, което превръща общината с преобладаващо българско население през 1934 г. и за отпадането ѝ от оптималната територия на разселване (Приложение 10).

Характерно за околните, намиращи се в **Загбалканските котловини**, е нарастването на турското население през всичките години на разглеждания период (от началото на Балканските войни до средата на 30-те години на XX в.), като средногодишните темпове са най-малки през военните години 1910-1920 г. – 0,5 %, след което нарастват на 0,7 през 1920-1926 г., за да достигнат най-високи стойности през 1926-1934 г. – 2,2% средногодишно.

В сравнение с 1900 г. турското население намалява с до -1% средногодишно (Приложение 16) в общините Карлово, Мъглиж, Павел баня, Карнобат и Аймос, което води до спад в относителния му дял (до 10 пункта) (Приложение 3). В голяма част от селищата на разглежданата територия се наблюдава намаляние на броя на турското население, което се съпровожда с намаляване на относителния му дял. В някои случаи се наблюдава изцяло изселване на турците – от селата Дъбене, Иганово, Каравелово (общ. Карлово), Ветрен и Мъглиж (Мъглиж), Малка поляна, Съдиево (Аймос), Крушово (Карнобат), Кермен, Малко Чочовени, Младово, Чинтулово (Сливен), като в някои от тях то е представлявало мнозинство – Лясково (Аймос), Габерево (Поморие). По-съществени промени поради намаляването на броя на турското население се наблюдават в селата Кърнаре и Христо Даново (Карлово), Асен и Скобелево (Павел баня), Кънчево, Горно Изворово (Казанлък), Раклица (Карнобат) и Мъсърлии (Сливен), които преминават към групата на селищата с преобладаващо българско население.

В **Горнотракийската низина, Средногорието, Сакаро-Странджанската област, Среднострумското поречие и Бургаската низина** се наблюдава нарастване на турското население с бързи темпове, който е с 3,7% средногодишно за периода 1910-1934 г.

Ако се разгледат промените в етническата структура на ниво община и населени места, ще се види, че по-голяма част от общините показват отрицателни стойности на средногодишен темп на прираст, от което следва, че тези промени в броя и локализацията на турското население са се случили преди 1910 г., като и спадът в относителния дял е по-голям от този на околните. В общините, които и през 1934 г. показват над 10% турско население, се наблюдава нарастване на неговия брой: Кричим, Батак, Пещера, Куклен. Бързият спад в броя на турското население в общините е както в градовете Пазарджик, Стара Загора, Чирпан, така и в селата Стряма (общ. Стамболийски), Изворово (Харманли), Странджа (Боярово), Йоаким Груево (Стамболийски), Пороино, Брягово (Първомай), Дрангово, Зелениково, Отец Кирилово, Пъдарско, Розовец (Брезово) и др. Причина за този бърз спад е и изселването му от селата Марково, Оризари (Родопи), Златовръх, Орешец, Стоево, Тополово, Узуново, Червен (Асеновград), Крайново (Боярово), Каменец (Стралджа), Научене, Коньово, Еленово (община Нова Загора), Белеврен, Суходол (Средец), Черни връх (Камено). В повечето от останалите селища се наблюдава намаляние на наличното турско население, което е причина

с. Воден (Първомай), Богомилово (Стара Загора), Странджа (Болярово), Димчево (Бургас), Фотиново (Батак) да преминат към групата на селищата с преобладаващо българско население.

Новоприсъединената област Смолян през 1934 г. наброява общо 3798 турци. С най-висок относителен дял през същата година са общините Борино (49,3%), Баните (15,2%), Девин (14,3%), в които турското население е концентрирано основно в селата с преобладаващо турско население: Борино (Борино), Две тополи, Дебеляново (Баните), Грохотно, Гьоврен, Стоманево (Девин).

В новоприсъединените *Сакарска и Странджанска област*, които са населени почти изцяло от българско население, турското съставлява под 2% от общото население.

В областта на *Средногорието, Горнотракийската низина и Сакарска област* се наблюдава нарастване на броя на турското население. Поради еднородната етническа структура, с изключение на гр. Пловдив, където коефициентът на мозаичност е 0,4, в останалите общини тези стойности са до 0,2. В резултат на настъпилите през периода 1900-1910 г. промени площта на разселване значително се съкращава.

През този период към територията на България се присъединява *Пиринска Македония* – околиите Горна Джумая (гн. Благоевград), Мехомия (гн. Разлог), Неврокоп (гн. Гоце Делчев) и Петрич, в които през 1920 г. турското население наброява 5029 г. През 1934 г. то намалява на 4016 г. (с -1,4% средногодишно). Намаление на броя на турското население се наблюдава във всички околии тази област (в три от тях то е под 2%), като повече от половината е съсредоточено в околия Неврокоп, където през 1920 г. съставлява 8%. През 1934 г. от общините в днешна Благоевградска област показват под 1% турско население – Благоевград, Кресна, Петрич, Разлог, Сандански, Сатовча, Симитли, Струмьани, като в някои от тях то дори не е регистрирано – Банско, Белица, Якоруда. В тези общини турското население е съсредоточено в селищата Петрич, Камена, Ключ, Коларово, Яворница (общ. Петрич), гр. Горна Джумая (Благоевград), Горна Брестница, Влахи (Кресна), гр. Свети Врач (гн. Сандански), Илинденци, Каменица (Струмьани), Племена, Сатовча (Сатовча) и Симитли и Крупник (Симитли), Разлог (Разлог), като в нито едно от тях то не представлява мнозинство. През 1934 г. повече от половината турско население на Пиринска Македония е съсредоточено в някои общини по средното течение на р. Места – Гоце Делчев (3,8%) и Хаджидимово (3,8%), и в община Гърмен (10,8%), в която то е с най-висок относителен дял.

От средата на 30-те години на XX век до края на Втората световна война

Промените в броя и относителния дял на турското население в отделните населени места и в териториите, компактно населени с този етнос, имат както общи, така и специфични черти. За целта акцент на изследването са териториалните проявления на тези изменения в съответните райони на страната, където присъства значителна част

от турското население – Лудогорието, Южна Добруджа, Източна Стара планина, Родопите и др.

За разлика от предишните два периода, увеличената миграционна подвижност на турското население през разглежданите години довежда до формиране на определени различия в *отрицателните темпове* на нарастване в броя му в редица общини в **Лудогорския район** (Приложение 17). Тези различия се проявяват в две основни насоки:

Първата насока е свързана с по-съществено намаляване на броя на турското население. Тя е характерна за общините, в които турското население не представлява мнозинство. Тук могат да бъдат отнесени териториите, попадащи в днешните общини Самуил, Ветово, Никола Козлево, Нови пазар, Разград, Лозница, Цар Калоян. Това намаление има като резултат включването на някои от разглежданите територии, попадащи в границите на днешните общини Самуил и Лозница, в групата общини с преобладаващо българско население, отчитано през 1946 г. Важна констатация на фона на разглежданите промени и през този период е, че *районите с най-висока компактност на турско население не са засегнати от увеличената от средата на 30-те години емиграция на това население.*

По отношение на локализационните аспекти, засягащи етническата структура на отделните селища, общините не се характеризират със съществени изменения. В по-голямата част от селата на разглежданата група общини етническата структура на населението се запазва. Въпреки това има и някои изключения. Поради заселването на българско население в села, които през 1934 г. са изцяло заселени от турци (Борци, Дренци, Страхилица от общ. Венец, Висока поляна, Звезгор, Тервел от община Хитрино и Пристое, Наум, Загоричане от общ. Каолиново), се наблюдава намаляване на относителния дял на турското население. Независимо от това обаче тези села продължават да са с преобладаващ брой на турското население.

Причина за бързото намаление на турското население в тази група общини е изселването му от редица села, в които то е съставлявало мнозинство. Такива са селата Красен дол, Векилски и др.

Втората тенденция е за относително запазване броя на турското население. Тя се наблюдава за селища и територии, в които турското население преобладава и неговият брой не показва промени (общ. Каолиново) или показва нарастване (Завет, Исперих, Кубрат, Венец, Хитрино, Опака).

Локализационните аспекти за етническата структура на селата от тази група общини са свързани със запазване на етническата структура на по-голямата част от тях. Към групата на селищата с преобладаващо българско население се включват селата Дойранци, Долина и Сани вир от община Каолиново и Сеслав и Савин от община Кубрат.

В разглежданата територия на Лудогорието с високи темпове на намаление на броя на турското население и водещите до това промяна в етническата структура се отличават общините, които в периода 1913-1940 г. са в границите на Румъния. В повечето от тях средногодишният темп на прираст на турското население в сравнение с 1900 г. надминава -1%. Спадът в относителния дял е значителен – с 32 пункта в Крушари, с

над 20 пункта – в Балчик, Генерал Тошево, Добрич-села, и с над 10 пункта – Каварна, Добрич-град, Кайнарджа (Приложение 4).

В годините на румънска окупация румънските власти предприемат различни мерки, с които по всякакъв начин се стремят да прогонят местното българско население (Бешков, 1999). Създадени са Законът за организацията на Нова Добруджа (във връзка с проверката на правата за поданство и за владение на поземлени имоти – започва заграбването на земи на местното население и е отказано румънско поданство на голям брой южнодобруджанци (Тогоров, 1984), Законът за проверка на аграрната собственост, който задължава българските селяни да предават безвъзмездно на Румъния 1/3 от земите си (Бешков, 1992). В периода 1930-1935 г. се извършва комасация (уедряване) на земеделските земи в Южна Добруджа от страна на румънските власти, при която “българското население бе лишено от най-плодородните си земи” (Тонев, 1973). Подписаните договори за защита на малцинствата не се спазват и културните права на населението не се зачитат (Генов, 2000). С тези действия румънската власт цели да се промени коренно етническата и етнографската карта на този край. Резултатите от развитието на етнодемографските процеси в Южна Добруджа между 1913 и 1940 г. са разкрити в задълбоченото изследване на Тогоров (1984), при което той показва, че независимо от предприетите мерки за прогонването и емиграцията на българското население, то нараства: от 134 355 г. през 1910 г. на 143 209 г. през 1930 г. и достига 156 600 г. през 1940 г., а опитите за колонизирането на тази област от румънци претърпява неуспех. Имайки предвид естествения прираст на населението, Тогоров (1984) изчислява, че за периода 1910-1930 г. към България са емигрирали 31 000 г. българи, а през 1930-1940 г. – около 5000 г.

Според Тогоров (1984) “Турското население дава най-големия контингент от емигранти (изселници). Изчисленията показват, че до 1930 г. то дава около 5000 души емигранти. През 1930 г. турците са около ¼ от населението на Добрички окръг, обаче в Силистренски окръг имат относително мнозинство при абсолютно мнозинство в Дуловска, Тутраканска и Тервелска околия. През 30-те години броят на турското население намалява почти наполовина и към 7.IX.1940 г. остава кръгло 64 000 души. Явно е, че сега са изселени кръгло 65 000 и други около 13 000 души от естествен прираст, или общо 78000”.

Причина за промяна в етническата структура на отделните селища освен намаляване на абсолютния брой и на относителния дял на турското население е и тенденцията на нарастване на абсолютния брой на българското население. В някои общини темповете на прираст на българското население са положителни. За периода 1900-1946 г. те са по-високи от 7% средногодишно в Тервел, Главиница, Дулово, Силистра, Алфатар. С по-голям брой изселници турци са селата Земенци (197 г.) (Крушари), Стражица (214 г. – общ. Балчик), Сноп (92 г.), Ал. Стамболийски (64 г.), Вичово (34 г.) и гр. (общ. Генерал Тошево) и т.н. Много селища в тези територии преминават към групата с преобладаващо българско население (Стефан Караджа, Осен, Добротица, Професор Иширково, Сърпово и гр.).

Заеманата площ на Лудогорието през 1946 г. е 4,8% от територията на страната, което показва редуциране в сравнение с 1900 г. (Приложение 24). Наблюдава се значително съкращаване на условната и фактическата площ на разселване (съответно с 44 и 50% в сравнение с 1900 г.). Независимо от това продължава високата концентрация на турско население (28% от общия му брой в страната) и високата степен на компактност ($K=0,64$). В сравнение с 1900 г. като резултат на настъпилите промени в броя му и етническата структура на общините голяма част от тях отпадат от състава на оптималната етническа територия. През 1946 г. тя включва само 17 от 27 през 1900 г. общини (Приложение 11). Тези общини се намират в придунавската област (Тутракан, Силистра) или са в източната част на района: Балчик, Генерал Тошево, Добрич села и гр.

Източна Стара планина. В общините, попадащи в Герлово и Сланник, продължава обратната тенденция – на нарастване на броя на турското население (Приложение 17). Този процес се наблюдава в повечето селища на община Омуртаг, Върбица, Златарица, Антоново. Изключение са селата Долна Хубавка, Средище и Станец от община Омуртаг, селата Банковец, Букак от община Антоново и гр. Наблюдаваното намаление на относителния дял на турското население в някои селища (Съединение, Руец и гр.) води до загуба на турския им етнически характер.

За разлика от историко-географските области Герлово и Сланник, селищата, разположени в източните разклонения на Стара планина се отличават с бързи темпове на намаление на броя на турското население. За повечето от общините (с изключение на Руен и Котел) то е с над -1% средногодишно. Увеличаване на броя на турското население през изследвания период в двете общини (Руен и Котел), важи както за селата изцяло заселени от турци или с преобладаващо турско население, така и за някои от селищата с преобладаващо българско население. Най-голям спад в относителните дялове на турския етнос се наблюдава в общините Бяла (10 пункта) и Дългопол (6 пункта) (Приложение 4). Намаление на турското население се наблюдава и във всички селища на общините Велики Преслав, Смядово, Аврен, Бяла, Долни Чифлик, като то е най-значително в селата, в които не представлява мнозинство – Миланово и Мостич (община Велики Преслав), Господиново (община Бяла), и те загубват турския си облик. Следва да се отбележи, че наблюдаваното намаление в относителните дялове на турското население не води до значителна промяна в етническата структура. Не се наблюдава и значително изселване на турското население.

На фона на общата тенденция на намаляване на броя и относителния дял на турското население в разглежданите територии засилване на тежестта на турския етнос се наблюдава единствено за селищата Рояк, Медовец и Лопушна в община Дългопол.

Анализът на процесите в измененията на етническата структура на турското население в разглежданите територии (Източна Стара планина) могат да бъдат формулирани няколко важни извода:

В резултат на отбелязаните промени се наблюдава намаление на условната и фактическата площ на разселване съответно с 6 и 8% (Приложение 24). Коефициентът на компактност и условната гъстота не

бележат съществени колебания. Отбелязаните промени в броя и етническата структура на общините е причина за отпадане на община Дългопол от оптималната етническа територия (Приложение 11).

Увеличената емиграция при българските турци през разглеждания период не засяга териториите на запад от формираните райони в Северна България. Намаление в броя им се отбелязва единствено в някои общини – Търново, Лясковец, Русе и др. Не се наблюдават промени в етническата структура и териториалното разположение. В някои селища се наблюдава нарастване на относителния дял на турското население, включително и заселване в някои от тях: Биволаре, Божурица, Горна Митрополия, Комарево. Намаленият брой бежанци през разглеждания период е причина да не се наблюдават и съществени промени в етническата структура както в отделните административни единици, така и в отделните селища. Нарастването на турското население е не само в градовете, но и в селата.

В **Източнородопския район** се наблюдава нарастване на турското население през този период (Приложение 17). То е предимно в селищата, попадащи в днешните общини на област Кърджали, в които се отчитат едни от най-високите стабилни темпове на прираст, като в повечето от тях тези стойности надминават 1% средногодишно. Бързото нарастване на българското население с над 2% средногодишно е причина за намаляване на относителния дял на турското население с 3 пункта в общините Кърджали, Крумовград, Момчилград, 9 пункта - в община Кирково (Приложение 4). Във всички селища на общините Джебел, Крумовград, Момчилград, Черноочене, Ардино, Кирково, Кърджали се наблюдава нарастване на турското население, като промени в етническата структура не се наблюдават. През 1934 г., подобно на общините Кирково, Крумовград, Черноочене, Ардино, се наблюдава нарастване на българското население най-много в селищата с наличие на такова население. В този случай не може да се говори за побългаряване, с изключение на селата Голямо Каменяне, Кожухарци, Токачка (общ. Крумовград), Нановица (Момчилград), Чорбаджийско, Фотиново и Подкова (Кирково), Конево (Кърджали), където се заселват българи, и в с. Пиянец (Момчилград), Дюлица (Кирково), където се заселват цигани, но селата не променят етническата си структура.

Дори някои селища в община Кърджали, напр. селата Скалище и Широко поле, които през периода 1934-1946 г. се характеризират със смесена етническа структура, след изселване на българите се превръщат в изцяло турски селища. За разлика от останалите общини, нарастването на българското население в общ. Кърджали се дължи основно на нарастването му в центъра на общината, тъй като в селата то бележи намаление от -0,4%.

В някои от общините, намиращи се в периферията на **Източнородопската област**, се наблюдава нарастване на турското население (Минерални бани и Хасково), което се дължи на нарастването му във всички селища, в които то е налице. В общините Маджарово и Стамболово то намалява, което се дължи на селата Голяма долина и Златоустово (Маджарово) до 1946 г., и на изселването на турците от

селата Лясковец, Долно Черковище, Долно поле (Стамболово).

Като цяло **Източнородопският район** не е засегнат от емиграционните процеси на турското население през разглеждания период - от средата на 30-те години на XX в. до края на Втората световна война. В този район се наблюдават най-високите темпове на прираст на турското население (1,6%), в резултат на което, независимо от промените в териториалното му разположение след присъединяването на Южна Добруджа след 1940 г., всички общини от Кърджалийска област попадат към оптималната територия на разселване на турската етническа група (Приложение 11). Независимо от високите темпове на прираст на българското население в сравнение с останалите части на страната не се наблюдават промени в териториалната дислокация и етническата структура на отделните селища, тъй като българите нарастват в селищата с преобладаващо българско население. Дори може да се говори за засилване на турския елемент в някои селища с преобладаващо турско население, тъй като от тях се изселва българското. В резултат на настъпилите промени и съкращаване на площите на условната площ на разселване (-1,3%) не се наблюдава промяна в коефициента на компактност, а нарастването на турското население спомага за нарастване на условната гъстота на турската етническа група – $P_u=41,1 \text{ g./km}^2$ (Приложение 24).

В сравнение с района на Източните Родопи общините в **Западнобългарските котловини** са засегнати от емиграционните процеси на турското население, в резултат на които са измерени отрицателни темпове на прираст (Приложение 16). В някои от селищата се наблюдава промяна в етническата им структура и те преминават към групата с преобладаващо българско население: Мъстърлии (общ. Сливен), Мъглен (Айтос), а от с. Александрово (Павел баня) турското население се изселва.

В повечето от останалите общини в **Южна България** се наблюдава нарастване на броя на турското население (Западни Родопи, Горнотракийската низина, Средногорието, Сакар, Странджа), а в други то намалява (Любимец, Септември, Брезово, Калояново, Хисаря, Стамболийски, Средец, Камено, Болярско, Елхово, Гоце Делчев, Струмани, Сатовча, Ракитово, Лъки, Тополовград, Стара Загора, Лесичево). Намалението се дължи на изселването на това население от някои селища: Първенец, Белица, Доброселец, Синапово, Стамово, гр. Гоце Делчев, Мусомище, Сатовча, Плетена, Илинденци, Каменница, като с. Боримечково преминава към селищата с преобладаващо българско население. Наблюдава се заселване на турско население в някои селища – Перник, Бобовдол, Мадан. Независимо от тенденциите в броя му, се запазва етническата структура на отделните селища и териториалното разположение на турската етническа група.

Въз основа на извършения анализ на отделните подпериоди в изменението на броя и локализацията на турската етническа група в България за годините след Освобождението до края на Втората световна война могат да се формулират следните изводи:

- Първият разглеждан подпериод (от Освобождението до началото на Балканските войни) се характеризира с най-бързи темпове на намаление на броя на турското население и най-интензивни процеси в изменението на броя

и локализацията му, като най-слабо засегнати са районите с компактно заселване на турско население.

- Вторият разглеждан подпериод (от началото на Балканските войни до средата на 30-те години на XX в.) се характеризира с бързи темпове на прираст на турско население във всички части на страната, с изключение на Западна България, обусловено от намалената емиграционна подвижност и нарастването на естествения прираст. В резултат на тези тенденции не се наблюдават съществени промени в териториалната дислокация на турско население, т.е. на условната площ на разселване. Независимо от отбелязаното нарастване на броя на турско население през този подпериод се наблюдава значително съкращаване на площите на фактическата площ на разселване, т.е. на териториите с преобладаващо турско население, което е резултат от настаняването на бежанци, които коренно променят етническата структура на редица селища както в районите с преобладаващо българско население, така и в районите с компактно турско население. Като резултат от тези процеси е намаляването на компактността на разселване на турско население.

- В резултат на увеличаване на емиграционната подвижност на турско население от началото на 30-те години през третия разглеждан подпериод (от средата на 30-те години до края на Втората световна война) се формират някои особености в темповете на прираст на турско население. Отново районите с най-висока компактност не са засегнати от увеличената емиграция и в тях се наблюдава нарастване на броя на турско население. Този период се характеризира с незначителни промени в локализацията му и в етническата структура на отделните селища.

- С изключение на някои райони на страната, които в края на XIX в. и годините на войните, отчитат отрицателни темпове на естествения прираст на турско население, през останалите години естественото възпроизводство спомага за нарастване на броя му, като през целия разглеждан период с най-високи стойности на раждаемост и естествен прираст се отличават областите с компактно заселване на турско население.

- Концентрацията на турско население в градовете е различна в отделните части на страната. В районите с компактно заселване на турско население неговият брой се формира основно в селата, докато в областите с незначителен брой е концентрирано предимно в градовете.

- Основната причина за намаляване на относителния дял на турско население в районите с компактно заселване е настаняването на бежанци. Заселването на хиляди бежанци има положително значение за българската държава и за смесените в етническо отношение територии, като те спомагат за утвърждаване на българския характер на селищата. С най-голям спад в относителния дял се отличава вторият от разглежданите подпериоди, когато в страната пристигат най-много бежанци, прогонени от асимилаторската политика на съседните държави.

- В Северните части на страната темповете на намаление на турско население са по-малко обусловени от особеностите в административния статут и спецификата на обществено-икономическото развитие, етнокултурните особености и характера на разселването на турската етническа група.

- В района на Лудогориет, независимо от динамиката в броя на

турско население през отделните години, то намалява незначително, ако вземем предвид началото и края на разглеждания период (1887-1946 г.). С по-интензивни промени в броя и локализацията на турско население се отличават придунавските общини и тези, включени в територията на Румъния след Балканската война до 1940 г., които се характеризират с отрицателен средногодишен темп на прираст. Доказателство за това е, че повечето от тях отпадат от оптималната територия на разселване на турско население. На промените в неговия брой в тези общини основно се дължи намаляването на условната (с 60%) и фактическата (с 62%) площ на разселване. Коефициентът на компактност не бележи съществени изменения. Съкращаването на фактическата площ на разселване, т.е. на площите с преобладаващо турско население, е по-голямо, като основната причина затова не е намаляването на турско население, а нарастването на броя на българите в тях, тъй като преобладаващата част от селищата с преобладаващо турско население, включително и изцяло заселените с него, се характеризират със стабилни темпове на прираст на турско население през целия период. Те са най-слабо засегнати от емиграционните процеси.

- Вторият район на компактно заселване на турско население – Източна Стара планина в Северна България, се характеризира с нарастване на турско население през целия разглеждан период. Подобно на района на Лудогорието и при този се наблюдава значително съкращаване на условната и фактическата площ на разселване (с 50%) и намаление на коефициента на компактност. Западната част на района (Герлово и Сланник) се отличава с най-малки промени в териториалната дислокация на турско население, в резултат на което нито една община не отпада от оптималната територия на разселване на турската етническа група. В сравнение с Герлово и Сланник териториите на изток от тях се отличават с по-малка териториална дислокация, компактност и гъстота на турско население, с намаление на турско население през целия разглеждан период и значително съкращаване на площите с преобладаващо турско население. В резултат на бързите темпове на намаление, с изключение на община Руен, всички останали отпадат от оптималната територия на разселване още през втория разглеждан подпериод, който се отличава с най-интензивни промени в етническата структура на селищата. Увеличаването на турско население в комбинация с незначителното съкращаване на условната площ на разселване е причина за нарастването на условната гъстота.

- В Южна България се формира един район на компактно заселване на турско население – Източните Родопи. Характеризира се с високи темпове на прираст на турско население, като промените в етническата структура на селищата и фактическата и условната площ на разселване са свързани с нейните периферни части, където българското население преобладава. Във вътрешността на Източните Родопи се наблюдава обратната тенденция на нарастване тежестта на турската етническа група, като в много от селищата се наблюдава нарастване на относителния ѝ дял. В резултат на настъпилите промени се отчита нарастване на коефициента на компактност и условната гъстота на разселване на турската етническа група.

ГЛАВА ТРЕТА

ПРОМЕНИ НА БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА В БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ДО КРАЯ НА 1989 Г.

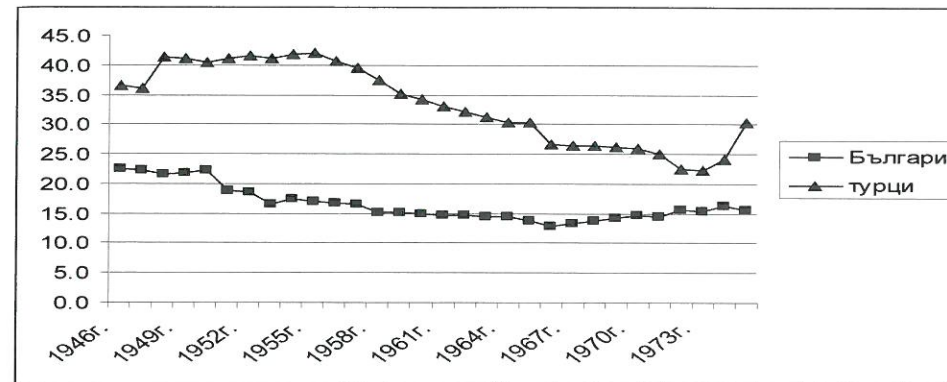
ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

Естествено възпроизводство

Раждаемост

След 1944 г. в страната настъпват големи политически, икономически и културни промени. Промислеността е национализирана през 1947 г., а селското стопанство е кооперирано и все още в голямата си част е гребно и разпокъсано, като механизацията на селскостопанските работи е на много ниско равнище. От друга страна, през този период започва интензивно строителство на нови предприятия, жп линии, язовири и дружи, което налага включването на нова работна ръка в строителството и промислеността. Районите със смесена етническа структура се развиват икономически много по-слабо в сравнение с останалите части на страната. Поради това основният поминък на турското население са земеделието и животновъдството. В по-изостаналите в икономическо отношение райони процесът на разпадането на големите домакинства протича много по-бавно. Ограниченото участие на турското население във вътрешните миграционни процеси спомага за запазването на родовите връзки, благоприятства за запазването на патриархалните традиции и на свързаните с тях ценности в семейството (Макавеев, 1981, 1991). Други фактори, които определят нивото на раждаемостта, са икономическата и културната изостаналост, ниското образователно равнище, влиянието на религията, положението на жената в семейството, високата детска смъртност, при която големият брой умирация се компенсират с голям брой раждания и гр.

Всички тези фактори определят едно високо ниво на раждаемост при турското население. Непосредствено през първите години след Втората световна война тя е около 36 ‰ (1946-1947 г.), след което се повишава на 41 ‰ и остава на това равнище до средата на 50-те години, без да бележи съществени колебания през отделните години (фиг. 9).

Фиг. 9. Раждаемост при турското и българското население (в ‰) след Втората световна война

Източник: Собствени изчисления правени въз основа на информация от: ЦДА – София, фонд 210, оп.34, а.е. 5.; оп.12, а.е.46.; оп.26, а.е. 5.; оп.5, а.е.17.; оп.5, а.е. 61; оп.10, а.е. 34; оп.12, а.е.46; оп.6, а.е.16; оп.5, а.е. 61; оп.8, а.е. 30; оп.10, а.е.34; оп.14, а.е. 59; оп. 19, а.е.6; оп.5, а.е.44; оп.6, а.е. 16; оп.3, а.е.4; оп.12, а.е. 43; оп.8, а.е. 30; оп.2, а.е.48; оп. 5, а.е. 65; оп. 6, а.е. 17; оп.6, а.е. 17; оп.8, а.е. 32; оп.10, а.е. 36; оп.12, а.е.43; оп.14, а.е.61; оп. 23, а.е. 7; оп.5, а.е. 23; оп.3, а.е. 5; оп.19, а.е. 8; оп.44, а.е.8; оп. 42, а.е. 31; оп.41, а.е. 61; оп.43, а.е. 8; оп.42, а.е. 29; оп.23, а.е. 5; оп.5, а.е. 63; оп.44, а.е. 7; оп.37, а.е. 28; оп.5, а.е.47; оп.8, а.е.31; оп. 10, а.е.35; оп.14, а.е. 60; оп. 19, а.е. 7; оп. 5, а.е.20; оп.3, а.е.44; оп.3, а.е.46; оп. 23, а.е.6; оп.6, а.е. 15; оп. 6, а.е. 18; оп.6, а.е. 18; оп. 8, а.е. 33; оп.8, а.е.33; оп.10, а.е. 37; оп.12, а.е.44; оп.14, а.е. 62; оп. 23, а.е. 7; оп. 19, а.е. 9; оп.5, а.е. 70; оп.5, а.е.32; оп.5, а.е. 54; оп.36, а.е. 7; оп.44, а.е. 15; оп. 42, а.е. 35; оп. 42, а.е. 36; оп.37, а.е. 29; оп.43, а.е. 13.

В районите със смесена етническа структура темповете на урбанизация са най-слаби и се наблюдава нисък интензитет на миграция към градовете, поради което както в селата, така и в градовете раждаемостта остава висока и не показва съществени различия през 1946 г. и 1956 г. (табл. 6).

Таблица 6

Естествено възпроизводство (в ‰) при градското и селското население за периода 1946-1975 г.

Година	Раждаемост – градове			Смъртност – градове			Естествен прираст – градове		
	общо	турци	българи	общо	турци	българи	общо	турци	българи
1946 г.	24,1	37,8	23,2	12,6	21,5	11,8	11,4	16,2	11,5
1956 г.	14,6	39,8	15,3	6,5	13,7	6,3	8,1	26,1	9,0
1965 г.	14,5	24,9	14,0	6,2	6,8	6,0	8,4	18,0	8,0
1975 г.	19,9	22,9	18,8	7,4	8,3	7,3	12,4	33,5	11,6
	Раждаемост – села			Смъртност – села			Естествен прираст – села		
	общо	турци	българи	общо	турци	българи	общо	турци	българи
1946г.	24,5	36,3	22,2	13,7	25,0	11,9	10,7	11,3	10,3
1956 г.	21,3	41,1	17,7	10,1	15,9	9,1	11,3	25,2	8,6
1965 г.	16,3	31,5	13,5	10,3	8,5	10,5	5,9	23,0	3,0
1975 г.	13,6	27,0	10,6	13,0	8,0	13,8	0,6	19,0	-3,2

Източник: Собствени изчисления правени въз основа на информация от: ЦДА – София, фонд 210, оп.34, а.е. 5.; оп.12, а.е.46.; оп.26, а.е. 5.; оп.5, а.е.17.; оп.5, а.е. 61; оп.10, а.е. 34; оп.12, а.е.46; оп.6, а.е.16; оп.5, а.е. 61; оп.8, а.е. 30; оп.10, а.е.34; оп.14, а.е. 59; оп. 19, а.е.6; оп.5, а.е.44; оп.6, а.е. 16; оп.3, а.е.4; оп.12, а.е. 43; оп.8, а.е. 30; оп.2, а.е.48; оп. 5, а.е. 65; оп. 6, а.е. 17; оп.6, а.е. 17; оп.8, а.е. 32; оп.10, а.е. 36; оп.12, а.е.43; оп.14, а.е.61; оп. 23, а.е. 7; оп.5, а.е. 23; оп.3, а.е. 5; оп.19, а.е. 8; оп.44, а.е.8; оп. 42, а.е. 31; оп.41, а.е. 61; оп.43, а.е. 8; оп.42, а.е. 29; оп.23, а.е. 5; оп.5, а.е. 63; оп.44, а.е. 7; оп.37, а.е. 28; оп.5, а.е.47; оп.8, а.е.31; оп. 10, а.е.35; оп.14, а.е. 60; оп. 19, а.е. 7; оп. 5, а.е.20; оп.3, а.е.44; оп.3, а.е.46; оп. 23, а.е.6; оп.6, а.е. 15; оп. 6, а.е. 18; оп.6, а.е. 18; оп. 8, а.е. 33; оп.8, а.е.33; оп.10, а.е. 37; оп.12, а.е.44; оп.14, а.е. 62; оп. 23, а.е. 7; оп. 19, а.е. 9; оп.5, а.е. 70; оп.5, а.е.32; оп.5, а.е. 54; оп.36, а.е. 7; оп.44, а.е. 15; оп. 42, а.е. 35; оп. 42, а.е. 36; оп.37, а.е. 29; оп.43, а.е. 13.

От средата на 50-те години започва постепенен спад в раждаемостта сред турското население. Това е свързано преди всичко със социално-икономически и културни изменения. Както бе споменато, през този период продължава социално-битовото и стопанското развитие на районите с турско население. Повишава се образователното ниво, жената все по-активно се включва в обществения живот, наложените ограничения в религиозните права и масовата атеистична пропаганда спомагат за преодоляване на религиозните предразсъдъци в много семейства, ограничава се нивото на детската смъртност, при която отпада естественият стремеж на родителите да заменят починалото дете (детската смъртност в Кърджалийски окръг от 127,6% през 1957 г. спада на 22,6% през 1979 г.). Засилва се урбанизацията в районите с турско население, като по този начин се променят условията и начинът на живот на голяма част от тях, механизират се много дейности в селскостопанското производство, което спомага за отпадането в голяма степен на стопанските функции на семейството и т.н. Всички тези фактори се отразяват в посока към намаляване на раждаемостта сред турското население, което се проявява бавно в продължение на дълъг период от време. В началото на 50-те години тя е от порядъка на 40%, за да достигне в средата на 60-те години 30 % и 23-24 % в края 70-те години. Очертаната тенденция в намаляването на раждаемостта се прекъсва през 1968 г. и 1974-1975 г. До голяма степен това е във връзка с предприетите мерки за насърчаване на раждаемостта, като ефектът и при турското население е краткотраен и няма постоянен характер.

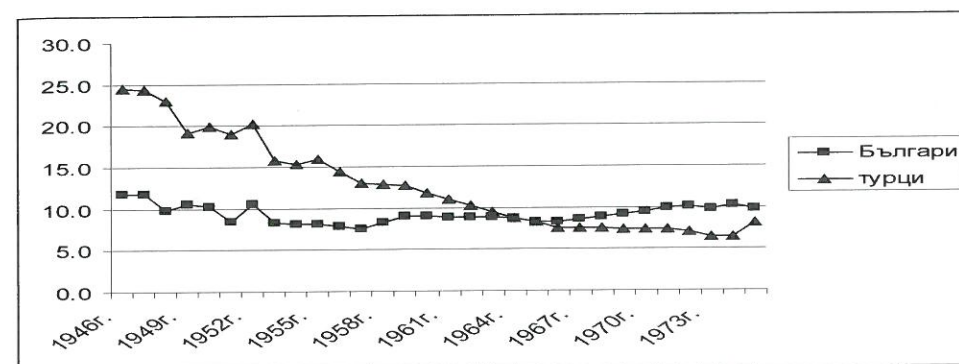
След 1975 г. се прекратява текущата статистика на раждаемост и смъртност по етнически групи, което затруднява определянето с точност на показателите за естествено движение. Косвено данни макар и с отклонения могат да се получат, ако се разгледат тези показатели в териториите с компактно население от турци. Имайки предвид не само намаляването на раждаемостта за страната като цяло, но и раждаемостта в съществуващите през този период окръзи с преобладаващо турско население, може да се твърди, че в тях тя намалява от 23,2% през 1980-1982 г. на 21,3% през 1983-1985 г. и достига до 18,8% през 1986-1988 г.

В сравнение с първото десетилетие след Втората световна война в следващите години на разглеждания период се наблюдава увеличаване на различията в коефициентите на раждаемостта в градовете и селата. То се дължи на повишаване на темповете на урбанизация и нарастване на различията в условията и начина на живот, материалното и битовото осигуряване между градовете и селата.

Смъртност

Влошаването на жизненото равнище в резултат от упадък на икономиката непосредствено след Втората световна война е една от причините за високите стойности на смъртността през първите години след войната – 24%, които остават на такова високо ниво (над 20%) до началото на 50-те години. Както при раждаемостта, и при смъртността не се забелязват съществени различия в стойностите ѝ, но въпреки това

се наблюдава една разлика от 2-3 пункта, като в градовете тя е по-ниска поради по-добрите санитарно-хигиенни условия (табл. 6).

Фиг. 10. Смъртност при турското и българското население (в ‰)

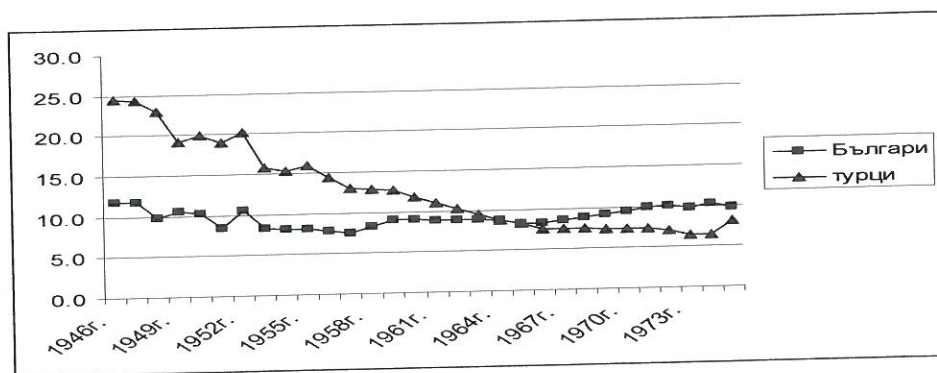
след Втората световна война

Източник: Собствени изчисления правени въз основа на информация от: ЦДА – София, фонд 210, оп.34, а.е. 5.; оп.12, а.е.46.; оп.26, а.е. 5.; оп.5, а.е.17.; оп.5, а.е. 61; оп.10, а.е. 34; оп.12, а.е.46; оп.6, а.е.16; оп.5, а.е. 61; оп.8, а.е. 30; оп.10, а.е.34; оп.14, а.е. 59; оп. 19, а.е.6; оп.5, а.е.44; оп.6, а.е. 16; оп.3, а.е.4; оп.12, а.е. 43; оп.8, а.е. 30; оп.2, а.е.48; оп. 5, а.е. 65; оп. 6, а.е. 17; оп.6, а.е. 17; оп.8, а.е. 32; оп.10, а.е. 36; оп.12, а.е.43; оп.14, а.е.61; оп. 23, а.е. 7; оп.5, а.е. 23; оп.3, а.е. 5; оп.19, а.е. 8; оп.44, а.е.8; оп. 42, а.е. 31; оп.41, а.е. 61; оп.43, а.е. 8; оп.42, а.е. 29; оп.23, а.е. 5; оп.5, а.е. 63; оп.44, а.е. 7; оп.37, а.е. 28; оп.5, а.е.47; оп.8, а.е.31; оп. 10, а.е.35; оп.14, а.е. 60; оп. 19, а.е. 7; оп. 5, а.е.20; оп.3, а.е.4а; оп.3, а.е.46; оп. 23, а.е.6; оп.6, а.е. 15; оп. 6, а.е. 18; оп.6, а.е. 18; оп. 8, а.е. 33; оп.8, а.е.33; оп.10, а.е. 37; оп.12, а.е.44; оп.14, а.е. 62; оп. 23, а.е. 7; оп. 19, а.е. 9; оп.5, а.е. 70; оп.5, а.е.32; оп.5, а.е. 54; оп.36, а.е. 7; оп.44, а.е. 15; оп. 42, а.е. 35; оп. 42, а.е. 36; оп.37, а.е. 29; оп.43, а.е. 13.

От началото на 50-те години се наблюдава бърз спад в равнището на смъртността (фиг. 10), който се дължи, от една страна, на подобряване на жилищните и битовите условия, подобряване на здравното дело, нарастване на общата санитарна култура, разширяване на здравната мрежа и културния подем сред турското население, а от друга – от ограничаване на повъзрастовата и детската смъртност и удължаване на средната продължителност на живота. Този спад е с много по-големи темпове през първите години на разглеждания период. Така за десет години смъртността намалява с десет пункта и достига 10,2 ‰ през 1960 г. През следващите години се наблюдава намаляване на темповете, с които спада смъртността, и в края 70-те стойностите ѝ достигат около 6-7%. През 80-те години те се запазват, докато при българите те са около 15%. Поради запазения възпроизводствен потенциал, различия в стойностите на смъртността в градовете и селата не се наблюдават.

Естествен прираст

До началото на 50-те години стойностите на естествения прираст при българските турци са подобни на тези отпреди Втората световна война и се формират при високи нива на смъртност и раждаемост, като се движат в рамките на 12-15% (фиг. 11).

Фиг. 11. Естествен прираст при турското и българското население (в %) след Втората световна война

Източник: Собствени изчисления правени въз основа на информация от: ЦДА – София, фонд 210, оп.34, а.е. 5.; оп.12, а.е.46.; оп.26, а.е. 5.; оп.5, а.е.17.; оп.5, а.е. 61; оп.10, а.е. 34; оп.12, а.е.46; оп.6, а.е.16; оп.5, а.е. 61; оп.8, а.е. 30; оп.10, а.е.34; оп.14, а.е. 59; оп. 19, а.е.6; оп.5, а.е.44; оп.6, а.е. 16; оп.3, а.е.4; оп.12, а.е. 43; оп.8, а.е. 30; оп.2, а.е.48; оп. 5, а.е. 65; оп. 6, а.е. 17; оп.6, а.е. 17; оп.8, а.е. 32; оп.10, а.е. 36; оп.12, а.е.43; оп.14, а.е.61; оп. 23, а.е. 7; оп.5, а.е. 23; оп.3, а.е. 5; оп.19, а.е. 8; оп.44, а.е.8; оп. 42, а.е. 31; оп.41, а.е. 61; оп.43, а.е. 8; оп.42, а.е. 29; оп.23, а.е. 5; оп.5, а.е. 63; оп.44, а.е. 7; оп.37, а.е. 28; оп.5, а.е.47; оп.8, а.е.31; оп. 10, а.е.35; оп.14, а.е. 60; оп. 19, а.е. 7; оп. 5, а.е.20; оп.3, а.е.4а; оп.3, а.е.46; оп. 23, а.е.6; оп.6, а.е. 15; оп. 6, а.е. 18; оп.6, а.е. 18; оп. 8, а.е. 33; оп.8, а.е.33; оп.10, а.е. 37; оп.12, а.е.44; оп.14, а.е. 62; оп. 23, а.е. 7; оп. 19, а.е. 9; оп.5, а.е. 70; оп.5, а.е.32; оп.5, а.е. 54; оп.36, а.е. 7; оп.44, а.е. 15; оп. 42, а.е. 35; оп. 42, а.е. 36; оп.37, а.е. 29; оп.43, а.е. 13.

От началото до края на 50-те години се наблюдава скок в развитието на естествения прираст при турското население - с 15 пункта и стойности от 25-26%, който се дължи на резкия спад на смъртността, тъй като раждаемостта, както бе споменато, остава без промяна. През следващите години тези стойности бавно и постепенно намаляват с изключение на 1968 г. и 1974-1975 г., когато се наблюдава тенденция на повишаването им, дължащи се на по-високата раждаемост поради предприетите мерки за насърчаването ѝ. Независимо от наблюдаваното намаление, естественият прираст се задържа до края на 70-те години на едно високо равнище, както е видно от фиг. 11. През 80-те години намаляващата раждаемост при турското население определя и спада в естествения му прираст – от 16,3% през 1980-1982 г. на 14,6% и 11,7% съответно през 1983-1985 и 1986-1988 г., докато в окръзите, където българите съставляват над 90% от населението, тези стойности са отрицателни.

От направения подробен анализ на естественото движение на турската етническа група в България между Втората световна война и края на 80-те години могат да се формулират следните изводи:

- Първата фаза на демографския преход при турското население, който се характеризира с умерен естествен прираст (до 20%) в резултат на високата раждаемост (около 40%) и висока смъртност (над 20%), продължава до началото на 50-те години, докато тази фаза при българското население приключва още в края на Първата световна война.

- Втората фаза на демографския преход при турското население се характеризира с рязко увеличаване на естествения прираст вследствие на бързото намаляване на смъртността при сравнително по-бавното намаляване

нивото на раждаемостта. За разлика от него, българското население се характеризира с рязко спадане както на стойностите на смъртността, така и на стойностите на раждаемостта. При него не се наблюдава такова рязко увеличаване на естествения прираст и втората фаза завършва до началото на 50-те години, докато при турците тя тогава започва и се характеризира с рязко спадане на смъртността, като раждаемостта се отличава със своите високи стойности. В резултат на това естественият прираст се увеличава значително в сравнение с предишния период. Тези високи стойности са характерни до края на 70-те години. Тогава завършва и втората фаза на демографския преход при турското население.

- Третата фаза на демографския преход при българите се характеризира с непрекъснат спад в равнището на раждаемостта и покачващата се смъртност, което е причина за преминаването от нулев към отрицателен естествен прираст. Това е признак за преминаване към четвъртата фаза, която настъпва от началото на 80-те години. При българските турци третата фаза едва тогава започва, като особеното при тях е, че не се наблюдава тенденция на бързо увеличаване на смъртността поради запазената им възрастова структура.

Миграции

През 1947 г. се приема нова Конституция, в която етническите групи в България започват да се наричат малцинства. Управляващите възприемат тезата, че българските турци са малцинствена група, принадлежаща към турската нация и ѝ осигуряват права като на национално малцинство (А с е н о в, 1998). Българската комунистическа партия се стреми да преодолее културното изоставане на мюсюлманското население в страната и предприема следните мерки: разкриват се турски училища, чиито статут в края на 1945 г. за първи път се изравнява с този на останалите (М а р к о в, 1971); дадено му е право да говори свободно на турски език, който да се изучава като основен в училищата; предвидено е обучението в началните училища да се води на турски и българският да се изучава като допълнителна дисциплина; в средния и горния курс значителна част от предметите да се изучават на турски език; открива се специалност турска филология, като турските младежи са приемани с предимство във висшите учебни заведения; дава се свобода на вероизповеданията; създават се турски художествени ансамбли, радиопредавания на турски език, турски периодичен печат (А с е н о в, 1998).

След 1944 г. БКП освен предприетите мероприятия за културния възход на българските турци се стреми да преодолее и икономическото им изоставане. С приетата програма за развитие на населението от Родопския край от 1948 г. и 236-то постановление на Министерския съвет от 1951 г. за развитие на Добруджа се поставят основите на промишленото развитие на районите с преобладаващо турско население (Б е й т у л о в, 1975).

След 9.09.1944 г. продължава да действа споразумението за изселване съгласно сключения през 1925 г. договор между Царство България и Турция

и цялостната политика, която провеждат управляващите, съдейства за намаляване на емигрантите непосредствено след Втората световна война. Малкият брой на емигрантите се запазва и в първите три години след преброяването през 1946 г., като през 1947 г. той е 1095 души. Следващите две години страната напускат 1560 турци. Според Б а е в и К о т е в (1994) за периода 1946-1948 г. в Турция се изселват общо 887 български граждани.

След 1946 г. политическите взаимоотношения между България и Турция започват да се изострят. Ескалацията на напрежение в двустранните отношения влияе пряко върху развитието на изселническия проблем в следвоенните години (Б а е в, К о т е в, 1994). В началото на м. юли 1949 г. се забелязва увеличаване на броя на молбите за изселване в Турция. Освен външнополитически фактори върху миграционното поведение на българските турци влияние оказват и някои вътрешнополитически – например наложеното тоталитарно управление и решението да бъдат кооперирани земеделските земи. Това се възприема като лично посегателство върху българските турци, тъй като мнозинството от тях се занимават със селско стопанство. Наложена забрана от страна на БКП да се изповядва исляма, засилващата се атеистична пропаганда, одържавяването на турското учебно дело, както и спускането на “желязната завеса” между България и Турция също коренно променят традиционния живот на българските турци и довежда до рязкото ограничаване на демократичните свободи.

През м.януари 1950 г. във връзка с нарастващото напрежение по българо-турската граница в Министерския съвет е прието постановление, което изразява становището на българското правителство за изселването на 250 000 души, живеещи в близост до турската граница (Б а е в, К о т е в, 1994). Това решение, както и обявеното по-рано през 1947 г. желание на Анкара за дългосрочно приемане на балкански турци, дава тласък на масовото им изселване от страната, което в значителна степен редуцира техния брой. Така само за две години България напускат 153 998 д., съответно 55 746 д. през 1950 г. и 98 252 д. през 1951 г. В резултат на едностранното затваряне на границата от страна на Турция в края на 1951 г. близо 111 000 души, подали молби за изселване от страната, са лишени от тази възможност.

От средата на 50-те години се налага ново отношение от страна на БКП към турското население в страната. Началото на тази промяна може да се търси с провеждането на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. Линията, която се следва, е към ограничаване на правата и налагане на нова концепция за етническата и националната структура и междуетническите отношения в България. Според С т о я н о в (1998) след 1956 г. се открояват два основни принципа, на които впоследствие се подчиняват всички решения и мероприятия, целящи едно пълно приобщаване на турското население: разграничаване от федеративния модел на СССР с извода, че “България не е мултинационална държава”, отказ от досегашния курс на самостоятелно развитие в културната сфера на това население и възприемане на позицията, че “българските турци са неделима съставна част на българския народ” поради дългогодишния

съвместен живот.

Особено място през този период се обръща на образованието, но вече акцентът е върху това обучението да се извършва на български език, което на по-късен етап води до сливането на българските и турските училища, преподаването на всички предмети става на български език, а турският се изучава факултативно. По-късно, през 60-те години, открито се поставят под съмнение езиковите права на етническите групи. Забранява се публичното говорене, а в училищните програми силно се формализира изучаването на турски език. В унисон с образователната реформа спират да излизат редица вестници и списания на турски език. Най-сериозният удар върху турската етническа група обаче е свързан с ограничаването на религиозните свободи чрез масовата атеистична дейност сред населението и въведените ограничения върху някои културно-битови особености, имащи функциите на етнорелигиозни маркери. Целта е да се намали влиянието на исляма сред мюсюлманите и да се пресекат негативните въздействия на панислямизма върху тях, като не се допуска Турция и националистически организации в нашата страна да провеждат свободно протурска пропаганда сред мюсюлманите (А с е н о в, 1998). По-късно, през 1971 г., се приема нова конституция, в която открито се отхвърлят колективните права на малцинствата. Според чл.5, ал.7 от нея малцинствата получават нов статут – “граждани от небългарски произход”, а турците у нас се определят като “граждани от турски произход”. Процесът на ограничаване на религиозните права се засилва особено много след 70-те години, когато започва масова кампания, целяща заменянето на религиозните празници с етнически неутрални (въвеждат се т.нар. “социалистически сценарии” за сватби, кръщенета и погребения) (Т а х и р о в, 1980), което се прилага както за мюсюлманското население, така и за останалите религиозни общности.

През този период продължава социално-битовото и стопанското развитие на районите с турско население, като с това се цели приобщаването му към единната “социалистическа” нация. Така например в Кърджалийски окръг в средата на 50-те години работят 17 предприятия, а през 1970 г. техният брой е 70, в Търговишки окръг от 1960 г. до 1970 г. броят на предприятията е нараснал от 31 на 60, а в Шуменски – от 44 на 71 (Т а х и р о в, 1980).

Политиката, която води турската страна, се ръководи от създадената доктрина през 60-те години, според която извън Турция живеят около 150 млн. външни турци, като пропагандата не цели емиграцията им “към тяхната родина Турция”, а обособяването им като национални малцинства в съответните държави (М и х а й л о в, 1992). От своя страна българската страна изяснява желание (през 1964 г.) да се разреши въпросът с всички български турци, които желаят да напуснат страната и да емигрират в Турция, но близо две години турското правителство не реагира на официалното българско предложение, а по-късно (през 1967 г.) отново на същото предложение турската страна обявява, че по причини от икономически и социален характер Турция не е в състояние да приеме подобно решение по въпроса (Б а е в, К о т е в, 1994). По-късно, през 1967 г., започват преговори между двете страни

за изселването на тези български турци, чиито роднини са се изселили през 1950-1951 г. На 22.03.1968 г. е подписана спогодба "За изселване от НРБ и Република Турция на граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г.", влязла в сила след размяната на ратификационните документи на 19 август 1969 г. Чрез спогодбата се събират разделени семейства, но това на практика става само на турска територия. Преди подписването на спогодбата от 1952 до 1968 г. само 24 български турци напускат страната, като всички те заминават за Турция.

Таблица 7

Брой на изселилите се турци от Р. България към Р. Турция за периода 1969-1978 г.

Година	Брой на изселилите се турци	В т.ч. от градовете
1969	2529	736
1970	11010	1908
1971	9540	1538
1972	10465	2184
1973	5283	1185
1974	1348	230
1975	346	128
1976	2252	569
1977	10501	2976
1978	61137	13072
ОБЩО	114411	24526

Източник: Собствени изчисления правени въз основа на информация от: Демографска статистика през 1962 г., С., 1963 г.; Демографска статистика през 1963 г., С., 1964 г.; Демографска статистика през 1964 г., С., 1965 г.; Демографска статистика през 1965 г., С., 1966 г.; Демографска статистика през 1966 г., С., 1967 г.; Демографска статистика през 1967 г., С., 1968 г.; ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.42, а.е. 53, 54; оп.45, а.е. 18; Емигранти и имигранти по окръзи през 1977 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.47, а.е. 15; Емигранти и имигранти по окръзи през 1978 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.50, а.е. 48; Емигранти по окръзи и народност през 1974 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.44, а.е.22; Емигранти по окръзи и народност през 1973 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.43, а.е. 18; Емигранти по окръзи, възраст и народност през 1976 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.46, а.е. 11; Население 1968 г., С., 1969 г.; Население 1969 г., С., 1970 г.; Население 1970 г., С., 1971 г.; Население 1970 г., С., 1971 г.; Население 1971 г., С., 1972 г.; Население 1971 г., С., 1972 г.; Население 1972 г., С., 1973 г.; Население 1972 г., С., 1973 г.; Население 1973 г., С., 1974 г.; Население 1974 г., С., 1975 г.; Население 1975-76 г., С., 1977 г.; Население 1976 г., С., 1977 г.; Население 1977 г., С., 1978 г.

За периода 1969-1978 г. от България се изселват общо 114 411 души (табл. 7), като 21,4% от тях са от градовете. Общо 125 000 г. получават правото да емигрират, като около десетина хиляди се отказват. Според спогодбата турската страна е трябвало да приема годишно (за периода от 19.03.1969 г. до 30.11.1978 г.) приблизително по 10500 г. Първите две-три години след 1969 г. турската страна приема цялата квота от изселници за годината (около 10000 г.), но след 1972 г. постепенно намалява техния брой и през 1975 г. приема едва 346 г. Очевидно Турция започва да пречи на изселването и така се изостря напрежението около него. В резултат на настояванията на българската страна Турция да изпълни задълженията си по Спогодбата от 1968 г. на 1 март 1976 г. е подписан съвместен "Протокол за улесняване и ускоряване на изпълнението на Спогодбата за изселване от 1968 г.". На 14 ноември

1977 г. е подписан нов Протокол, с който се потвърждава изселването на установения контингент да приключи най-късно до 30 ноември 1978 г. (Б а е в, К о т е в, 1994). Така изселването се ускорява и Турция приема през 1978 г. 61 137 г., което представлява малко повече от половината от изселилите се турци за периода 1969-1978 г. "На 30 ноември 1978 г. с размяната на дипломатически ноти по взаимно съгласие е приключена дейността на спогодбата за частично изселване. Правителството на Турция категорично декларира, че е против всякакви масови изселвания." (Б а е в, К о т е в, 1994 г.). В същото време по различни поводи и различни срещи през 60-те и 70-те години Турция проявява претенции за грижи към положението на българските турци, като през месец май 1978 г. министър-председателят на Турция Бюлет Еджевит на официална среща в България поставя искането Турция да получи правото да се грижи за "турското национално малцинство" в България. От страна на България това се възприема като вмешателство във вътрешните й работи.

От началото на 80-те години се поставя вече под съмнение етническата обособеност и етническият произход на българските турци. Все по-убедително започва да се говори за българския произход на голяма част от турското население в страната (З а г о р о в, 1993). Постепенно се заражда идеята за т.нар. "възродителен процес". За неговото провеждане влиянието оказват множество вътрешнополитически фактори. Една от причините за рязката промяна във водената политика към турското население е т.нар. "демографски проблем", за който управляващите започват да говорят още от средата на 70-те години, обусловен от бързото нарастване на броя на турското население в страната в резултат на високия естествен прираст и загълбочаване на различията в естественото възпроизводство между българското и турското население. Освен увеличаване на броя на турското население управляващите виждат опасност и от социално-икономическата, етническата и териториалната обособеност на българските турци, създаване на компактни маси от български турци в районите, граничещи с Турция, ускоряване на процеса на турцизиране на голяма част от ромското население, както и на татари и българи мохамедани.

Освен вътрешнополитически взетото решение е продиктувано и от редица външнополитически причини: засилването на влиянието на пантюркизма в турската политика, активизиране на дейността на протурските нелегални организации, съседството с многомилionenна Турция, която с бързото си развитие на икономиката и огромния си военен потенциал е предпочитан партньор за големите европейски държави, засилването на намесата на Турция във вътрешните работи на България (А с е н о в, 1996), обявяването на т.нар. "Севернокипърска турска република" в края на 1983 г., външенията на мюсюлманската общност в Косово по същото време.

Според управляващата сила в България по това време съществуват два основни начина за решаване на проблема с българските турци. „Единият от тях е масовото им изселване, а другият е да се разреши обособеността и затвореността на българските турци чрез изменение на тяхното самосъзнание, култура и бит, овладяване на българския език

и ползването му на обществени места.” (А с е н о в, 1996).

В началото на 1982 г. при посещението си в България Кенан Еврен поставя въпроса за спиране на изселването, като се подписва комюнике с българската страна, с което се обявява края на спогодбата за изселване от 1968 г. По този начин става ясно, че Турция няма да допусне да се изселят български турци от България.

Виждайки, че “проблемът” с българските турци няма да се реши чрез масовото им изселване от България, се пристъпва към опита за тяхната насилствена асимилация и провеждането на т.нар. “възродителен процес”. Той се опира на идеята за “българския родо-в корен” и “смесените бракове” на българските турци, като се твърди, че голяма част от турското население в България са потомци на ислямизирани някога българи, което се превръща за определен период от време в термин и наименование на българските турци. Започват масови археологически и етнографски изследвания върху традиционната култура на турската етническа група и българите мохамедани, като се акцентира върху сходството с българската традиционна народна култура, с което се аргументира, че предците на това население са били подложени по време на османското владичество на асимилационен натиск.

Основната цел на т.нар. “възродителен процес” е промяна в самосъзнанието, заличаване на културно-религиозната специфика на най-голямата по численост етническа общност в България – турската. Според Ф о т е в (1994) с т.нар. “възродителен процес” се кодира една уникална асимилаторска кампания срещу турската етническа група в България и българомохамеданите, която стига до брутални и светкавични асимилаторски действия, предизвикали остра етническа криза в страната” (Ф о т е в, 1994).

Чрез този процес се нанася окончателен удар върху правата на етническите групи в България. Кулминацията му е смяната на турско-арабските имена през декември 1984 г., която започва в бившия Кържалийски окръг и завършва за цялата страна до края на януари 1985 г., като около 850 000 души са регистрирани в паспортните служби с български имена. След като приключва кампанията по преименуването, започват широки мерки за затвърждаване на асимилацията. Забранено е да се говори на турски език на публични места и междуличностните отношения (по отношение на езиковите права т.нар. “възродителен процес” е безкомпромисен – “майчин език” не съществува), забранено е традиционното мюсюлманско облекло, празничните ритуали и турската музика, започва незабавна подмяна на традиционните топоними, закрита е специалността Турска филология, разрушават се мюсюлманските гробища, а в общинските съвети се променят имената на починалите родители и деди, като по този начин религиозните символи са подложени на унищожение, а чрез принуда се напращат нови, изкуствено създадени ритуали. Наложените ограничения, които в голяма степен предопределят нарастващото напрежение, довеждат до т.нар. “голяма екскурзия”. Това доказва направената в началото на 1989 г. анкета (Е т н и ч е с к и я т к о н ф л и к т , 1990), която показва, че близо 35% от анкетираните лица имат желание да напуснат страната. Главните причини са посочени

в три точки: там живеят мои роднини – 25% , там се говори родният ми език – 21,5%, тук не се отнасят добре с мен – 18%. Това положение в страната, както и отчитане от страна на управляващите неуспеха на водената дотогава политика спрямо турската етническа група, довеждат до отваряне на българо-турската граница на 29.05.1989 г. През май 1989 г. на сесия на Народното събрание се приема паспортен режим, който позволява на желаещите да се изселят в Турция. Взетото решение предизвиква масова изселническа психоза, като от май до края на август 1989 г. страната е напусната от близо 340 хил. г. (трябва да се отбележи, че според различни автори тази цифра варира от 310 до 370 хил. г.). Според Д и м и т р о в а (1998) от 03.06. до 21.08.1989 г. за Турция заминават 311 862 г. Въпреки обещанията, на практика Турция се оказва неспособна да поеме тази огромна изселническа вълна, и на 21.08.1989 г. затваря едностранно границата. Тук е важно да отбележим, че поради големите проблеми (основен от тях е безработицата – според турската статистика от 126 069 души в трудоспособна възраст едва 67 292 са започнали работа, както и трудности с адаптацията в новите условия на живот), които срещат в Турция, още до края на 1990 г. в България се завръщат над 140 хил. души (само до октомври 1989 г. се завръщат около 50 хил. души). Така общият брой на емигрантите (т.е. тези, които остават в Турция) според демографските проучвания за 1990 г. се изчисляват на 218 хил. души (В ъ т р е ш н а и ..., 1992).

През лятото на 1989 г. според Д и м и т р о в а (1998), позовавайки се на турската статистика, най-голяма маса емигранти, останали с постоянно местожителство в Турция, идват от Разградско и Кържалийско, съответно 57 623 и 55 151 души. След тези два района се нареждат Шуменско – 20 543, Хасковско – 21 772, Силистренско – 14 428, Варненско – 11 667, Търговишко – 9553, Русенско – 7128, Пловдивско – 6829, Толбухинско – 4887, Пазарджишко – 1755, Бургаско – 896, Сливенско – 232, Габровско – 141, Великотърновско – 48, Плевенско – 35.

На основата на извършените анализи и оценки на осъществената миграция могат да се направят следните обобщения:

- През целия период след 1944 г. изключително голямо значение върху външните миграции, а оттам и върху броя на турското население в страната имат взиманите политически решения на българските правителства, които се характеризират с твърде голяма непоследователност по отношение на статута на етническите групи. В същото време важна роля изиграва и водената политика от страна на Турция, която се стреми да регулира числеността на турската етническа група, като ограничава броя на емигрантите от страната (А с е н о в, 1994) .

- Както се вижда, в началото на този период българската страна дава редица права на етническите групи в страната, като съдейства за културния и икономическия възход и им предоставя правото и свободата на етническо и верско самоопределяне. Всички тези фактори водят до ограничаване емиграционния процес в първите години след Втората световна война. От края на 40-те години извършените промени в обществото влизат в противоречие с мирогледа на твърде консервативното турско население. Вътрешнополитическите фактори в комбинация с изостряне на отношенията

между България и Турция предизвикват една от най-големите по своя мащаб и интензитет изселническа вълна през 1950-1951 г., която дава отражение върху броя на турското население в България.

- През 60-те и началото на 70-те години българската държава започва да преоценява наложената до този момент теза за турския народностен характер на мюсюлманското население в страната. От една страна, причината за това е становището, че водената дотогава политика по никакъв начин не интегрира българските турци в националната общност, а напротив води до тяхното затваряне и обособяване в рамките на собствените си групи. Така се формира постановката, че турците са част от българската нация и не могат да имат статут на национално малцинство. За разлика от предходния период, когато властите стимулират турската културна автономност, то през този започва обратният процес - на постепенно ограничаване на правата на етническите групи. През този период освен разглежданите вътрешнополитически фактори влияние върху външните миграции на турското население оказват и външнополитически, които се определят като водещи, тъй като броят на емигриралите турци се определя изцяло от желанието на Турция да ги приеме. Политиката, която води Турция, е към ограничаване на емиграцията на българските турци, а освен това през целия разглеждан период турската държава проявява претенции за грижи към положението на турската етническа група в България.

- До началото на 80-те години се води политика за създаване на единна комунистическа нация, политика на постепенно заличаване на народностните различия. Дотогава се смята, че с уеднаквяване на икономическите, политическите, социалните, духовните и психологичните показатели на различните етнически групи в страната те ще се обединят в една единна нация. Докато през предишния период се говори само за идейно-политическо приобщаване на българските турци в състава на единната социалистическа нация, през този период се говори вече и за етническо приобщаване и хомогенизиране на българската нация. В периода на т.нар. "възродителен процес" турското население в България се намира в много сложна ситуация вследствие възприемането на една определено нова държавна линия, определяща българските турци като българи, турцизирани по време на Османското владичество, като по този начин лишава етническата група от собствена идентичност, а отделната личност - от възможността за самоопределение. Всичко това води до една от най-големите изселнически вълни на български турци, като за разлика от предходните тя се характеризира с много голям интензитет, което рефлектира върху голямата промяна в броя на турското население осъществена за кратък период от време в края на 80-те години вследствие на т.нар. "голяма екскурзия".

ДИНАМИКА В БРОЯ НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

Във връзка с провежданата политика спрямо турското население и особеностите на неговото естествено и механично движение, даващи отражение върху неговия брой, можем да разделим този период (1944-1989 г.) на три подпериода:

Промени в броя на турското население в България от края на Втората световна война до началото на 50-те години

Като изходни данни за броя на българските турци през първия период можем да използваме получените от проведеното през 1946 г. преброяване. Тук обаче е необходимо да отбележим, че резултатите от него са публикувани едва през 1970 г. и то по номенклатурата от вече проведеното през 1965 г. Въпреки това с преброяването през 1946 г. за пръв път се прави комбинация между признаците „народност“ и „говорим език“, с което се дава по-голяма възможност за характеризиране на езиковото състояние на отделните етноси. Според публикуваните цифри след войната в България е имало 675 500 г. български турци по признак „народност“ и 701 141 г. по признак „говорим език“ (съответно 9,6 и 10% от населението на страната). Значителната по своя мащаб изселническа вълна дава своето отражение върху броя на турското население в България, което най-добре проличава от направеното през 1956 г. преброяване. На територията на страната са преброени 656 025 души, определили се по националност турци, или 8,6% от цялото население. Това ни дава основание да се обобща, че за разглеждания десетгодишен период турското население в България е намаляло с 19 475, или неговият темп на прираст е отрицателен (-0,3%). Основната причина за тези стойности е големият брой на емигриралите турци, тъй като, както се вижда, естественият прираст през този период е значителен. В заключение може да се каже, че през този подпериод въпреки значителните положителни промени в живота на турското население се наблюдава едно намаляване на неговия абсолютен и относителен дял поради големия брой емигранти за разглеждания подпериод - близо 160 000 души.

Промени в броя на турското население в България от началото на 50-те до средата на 80-те години

Промислените и социално-битовите придобивки, както и консервативният религиозен мироглед на турското население, толерират раждането на повече деца и продължават да стимулират благоприятното му естествено възпроизводство. При направеното през 1965 г. преброяване, при което отново като основен определител се използва признакът „народност“, броят на българските турци е възлизал на 780 928 души, или 9,5% от цялото население. От тези цифри се вижда, че за деветгодишен период (след 1956 г.) броят на турското население нарастнал със 124 903 души, като темпът на прираст се изчислява на 1,9%. Това увеличение е съпроводено и с увеличаване на относителния му дял, което се случва за пръв път след Освобождението. Причините са високият естествен прираст на турското население и незначителният миграционен поток към Турция (за тези девет години 18 български турци се изселват).

В документите по преброяването на населението през 1975 г. първоначално фигурират въпроси за етническата принадлежност на отделните лица, които обаче впоследствие отпадат. Въпреки това на базата на предварителните резултати от преброяването броят на българските турци у нас е възлизал на 730 728 души, или 8,3% от населението. Налице е отрицателен темп на нарастване за периода 1965-1975 г. от -0,6%. Тук може да се каже, че тази цифра е занижена и не отговаря

В пълна степен на действителния брой. Това се дължи на започналото в началото на 70-те години преименуване на българомохамеданите и циганите-мюсюлмани. Във връзка с това при направеното преброяване една част от тях, които на предходното преброяване са се определили като турци, сега са записани като българи (86 хил. души – Етническият конфликт в България от 1989 г., 1990). Имайки предвид, че от 1965 г. до 1975 г. турското население се увеличава по естествен път средногодишно с 15 385 души (изчисленията са направени въз основа на данни от ЦДА – гр.София) и броят на изселените се турци възлиза на 40 521 души, може да се изчисли, че в страната то наброява 894 260 и ако се извадят споменатите 86 хил. души, които в предишното преброяване са се записали като турци, се получава, че броят на турското население към 1975 г. възлиза на около 810 хил. души, или има положителен темп на прираст от 0,4% средногодишно. След преброяването 1975 г. до края на разглеждания период се изселват още 73 890 души и ако приемем, че турското население запазва приблизително същия естествен прираст, то в края на периода би наброявало около 815 хил. души. В заключение може да се приеме, че броят на турското население през разглеждания подпериод от време непрекъснато се увеличава, което се свързва с високите стойности на естествения прираст и то въпреки постоянния емиграционен поток след 1968 г.

Промени в броя на турското население в България от средата на 80-те години до края на 1989 г., или времето на т.нар. „възродителен процес“

Третият от разглежданите подпериоди се отличава от станалите преди всичко с изключително голямата промяна в броя на турското население, осъществена за кратък период от време в края на 80-те години вследствие на т.нар. „голяма екскурзия“. Основна причина за това са както вътрешнополитически, така и външнополитически. В периода след средата на 70-те години в България не се публикуват никакви официални данни за броя на турското население, което дава възможност за множество спекулации и интерпретации на този проблем. За това спомага и липсата на подобна информация от извършеното през 1985 г. преброяване. Имайки предвид започналия спад в естествения прираст на турското население и особеностите в емиграцията, може да се твърди, че броят на турското население към тази година не е надвишавал 870 000 души. Така например според М и х а й л о в (1992) през 1985 г. в страната броят на българските турци възлиза на 850 000 души, или 9,5% от цялото население, а според В а с и л е в а (1991) той е 847 584 души, или 9,4%. В периода на т.нар. „възродителен процес“ турското население у нас се намира в много сложна ситуация вследствие на възприетата нова държавна линия, определяща българските турци като българи, турцизирани по време на Османското иго, като по този начин лишава тази етническа група от собствена идентичност, а отделната личност от възможността за самоопределяне. Имайки предвид броя на изселените се по време на т.нар. „голяма екскурзия“, може да се каже, че към края на 1989 г. в страната са останали около 670 000-680 000 души.

ТЕРИТОРИАЛНИ ОСОБЕНОСТИ В ИЗМЕНЕНИЕТО НА БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

През разглеждания период оценките за броя на турското население, както и на неговата динамика по отделни административни единици, се затруднява поради две основни причини:

- Липсата на данни при преброяванията през 1975 и 1985 г. по административни единици според етническата му принадлежност за броя на населението;

- Различията, които съществуват в административното деление на страната по време на преброяванията от 1956 и 1965 г.

През първия разглеждан период, от края на Втората световна война до средата на 1956 г., водещ фактор, който определя тенденциите в развитието на броя на турското население в *Североизточна България*, е емиграцията му, оказваща решаващо влияние върху стойностите на средногодишния темп на прираст. За периода 1946-1956 г. той показва средногодишно намаление с -0,3%, което в сравнение с останалите части от страната е минимално и е съпроводено и със спад в относителния дял с 4 пункта – от 25,2 на 21,9%. Като цяло на Североизточна България се падат 49% от изселените се турци през периода 1950-1951 г. С най-голям брой емигранти се отличават околите, попадащи в Източна Стара планина, на което се дължат и най-бързите темпове на намаление на броя на турското население (над -2%). Само от четири околии, намиращи се в областта на Герлово и Сланник, произлизат 1/3 от емигриралите турци от тази част на страната.

Сравнително слабо засегнати от емиграционните процеси са околите, попадащи в областта на Лудогорието, независимо че от тях произлизат 1/4 от емигриралите. Повечето от тях показват положителни стойности на средногодишния темп на прираст, като те са и с най-висок относителен дял на турското население и се намират във вътрешността на Лудогорието – Исперих, Кубрат, Тервел, Разград. Останалите околии от придунавската област (Тутракан, Силистра) и от вътрешността на Лудогорието (Нови пазар и Дулово) показват отрицателни темпове на прираст.

Околите, попадащи в областта на Южна Добруджа, са засегнати най-слабо от емиграционните процеси, и от тях произлизат едва 5% от емигрантите, поради което те показват положителни стойности на средногодишния темп на прираст – над 1%. Слабо засегнати от емиграционните процеси са и околите, намиращи се в близост до Варненската агломерация – Варна-градска, Варна-селска и Провадия са с положителни стойности на СГТП.

Намалението на броя на турското население е съпроводено и със спад в относителния му дял. В околите, в които това население заема по-висок относителен дял или околийският център е голям град (Русе, Търговище, Шумен); този спад е най-голям (до шест пункта). Част от тези околии се намират в Източна Стара планина (Омуртаг, Преслав), а останалите са в Лудогорието (Дулово, Тервел, Тутракан).

Ако разгледаме показателите за *естественото възпроизводство* по

околии за 1946 и 1956 г. и по окръзи за 1965 г., ще отбележим, че то спомага за бързото нарастване на турското население и за компенсирането на загубите от емиграционните процеси.

До 1956 г. в повечето градове на Североизточна България се наблюдава намаление на турското население, което е причинено от емиграцията му през периода 1950-1951 г. – от тях се изселват 14 301 г., или 19% от изселилите се. В сравнение със селското население на съответните околии спадът в относителния дял в градовете е по-голям поради бързото нарастване на българското население в тях. През следващото десетилетие във връзка с намаляване на емиграционния поток към Турция и увеличението на естествения прираст се наблюдава нарастване броя на турците в градовете, с изключение на Варна и Нови пазар. След 1956 г. нарастване е отбелязано в селата поради намаляване на емиграционния поток и повишаване на естествения прираст, но те не могат да бъдат сравними с 1956 г., поради промяната в административното деление. Ето защо се прави сравнителна характеристика на базата на общините, имайки предвид преброяванията през 1946 и 1965 г.

Емиграционните процеси в началото на 50-те години се явяват решаващи за тенденциите в динамиката на броя на турското население в отделните части на страната. От Североизточна България произлизат близо половината от емигриралите турци в страната през 1950-1951 г., като най-силно засегната е областта на Източна Стара планина. Високите стойности на естествения прираст през този период са над средните за страната, успяват да компенсират големия брой емигранти и са причина за положителните стойности на средногодишния темп на прираст в повечето околии от Лудогорието, които са с компактно турско население. Най-слабо засегнати от емиграционните процеси са Южна Добруджа и причерноморските околии, които показват увеличаване на броя на турското население.

Продължава високата концентрация на турско население (27,6%) в района на Лудогорието, особено в общините, намиращи се във вътрешността му, в които и през този период независимо от изселническата вълна 1950-1951 г. броят му нараства с над 1% средногодишно до 1965 г. (Приложение 18), и то представлява мнозинство (Приложение 5), а относителният му дял продължава да бъде висок. В останалата група общини, в които турското население не е мнозинство, се наблюдават същите тенденции (с изключение на общините Нови пазар, Хитрино, Опака).

За разлика от турското население, в повечето от общините, попадащи в областта на Лудогорието, е отбелязано намаление на броя на българското с някои изключения (Разград, Тутракан, Силистра, Тервел, Исперих, Кубрат, Дулово, Каолиново). Нарастване на броя на турското население в отбелязаните общини се наблюдава във всички селища с наличие на турско население, с някои изключения: Ангеларии (общ. Тервел), Савин (Кубрат), Осеновец (Венец) и др., както и селищата, от които се изселват – Кочмар, Професор Златарски (Тервел), Овен, Стефан Караджа (Главиница), Антимово (Тутракан), Цани Гинчево (Никола Козлево).

В резултат на извършваните се интензивни вътрешни миграционни движения, с изключение на общинските центрове и някои села: Кочмар

(общ.яТервел), Коневево (Исперих), Савин (Кубрат), Сокол (Главиница) и др., във всички останали селища се наблюдава спад в броя на българското население независимо от това дали са изцяло заселени от българи, или са със смесена в етническо отношение структура. Този спад е съчетан с нарастване на относителния дял на турското население във всички селища, като някои от тях преминават към групата с преобладаващо турско население – Безмер, Главанци, Полковник Савово (община Тервел), Сушево (Завет), Голям Поровец (Исперих), Сеслав (Кубрат), Богданци, Здравец (Самуил), Дојранци (Каолиново) Бистра (Алфатар), Коларово (Главиница), Бреница, Търновци (Тутракан), Каравелово (Никола Козлево), Чудомир, Трапище, Крояч, Ловско (Лозница), Давидово, Посев (Кайнарджа), Снягово (Ген.Тошево), Алчек, Камен, Подслон (Добрич-села), и др. Редки са случаите на преминаване на селищата с преобладаващо българско население – Каблешково (Тервел), Исперих (Исперих), Каолиново (Каолиново), Козяк и Грънчарово (Дулово), Любен (Ситово).

Независимо че от областта на Лудогорието произлизат $\frac{1}{4}$ от емигриралите през 1950-1951 г. турци, тя се характеризира с положителен средногодишен темп на прираст (0,7%) на турското население до 1965 г. Не се наблюдават промени в тяхната локализация. Интензивните вътрешномиграционни движения се извършват предимно от българското население, в резултат на което в повечето от селските селища (с изключение на общинските центрове) се наблюдава намаление на броя му. Съчетано с нарастването на броя на турското население, това намаление е причина за нарастване на тежестта на турската етническа група с 5 пункта в района на Лудогорието (отн. дял 44,2%). Много от селищата променят своята етническа структура и преминават към групата с турско мнозинство (Приложение 25). Наблюдава се нарастване на фактическата площ на разселване (площта на териториите с преобладаващо турско население) с 19%, а площта на района – с 13,3%, в резултат на което коефициентът на компактност нараства с 4 пункта и през 1965 г. се равнява на 0,68. В редица общини е отчетено нарастване на относителния дял на турското население (с изключение на Дулово и Разград, Завет, Ветово, Тутракан, Венец, Никола Козлево, Русе, Лозница – с над 5 пет пункта, а в общините Кайнарджа, Самуил, Главиница, Ситово, Опака и цар Калоян – с над 10 пункта (Приложение 5). В резултат на тези промени община Крушари през 1965 г. се присъединява към "оптималната територия на разселване на турската етническа група" (Приложение 12).

Т.нар. „голяма екскурзия“ засяга предимно областите с компактно заселване на турско население. Районът на Лудогорието се характеризира с неговото намаление, като средногодишният темп на прираст за 1965-1992 г. е -0,3%, което е характерно за повечето общини (Приложение 19). За разлика от предишните периоди, през разглежданите години в общините с по-висок дял на турско население се наблюдават най-високите темпове на намаление (над -1% средногодишно) – Венец, Хитрино, Каолиново. Положителни стойности на средногодишния темп на прираст показват общините с по-нисък относителен дял, в които турското население не представлява мнозинство – Разград, Нови Пазар, Тутракан, Силистра, Ветово. Независимо от намаляването на броя му не може да се говори за намаляване на компактността и на относителния му дял (43,7%)

В етническата структура. Намаляването на българското население превишава с 1,5 пункта това на турското население, като в повечето общини то е с над -1% средногодишно. В резултат на тези тенденции в много от общините се наблюдава нарастване на относителния дял на турското население, като в някои от тях това увеличение е с над 10 пункта – Завет, Самуил, Главиница, Ситово, Каолиново, Никола Козлево, Цар Калоян, Опака (Приложение 6). Доказателство за увеличаване на компактността и обособеността на турското население е увеличаването на общините, попадащи към оптималната територия на разселване на турската етническа група – Ситово, Кайнарджа, и отпадането на община Нови Пазар, в която намалението на относителния дял на турското население е с 11 пункта, а нарастването на българското население е с над 2% средногодишно. Намаляването на броя на турското население е основно в селата, тъй като в градовете се наблюдава прираст от 0,6% средногодишно.

Нарастване на броя на турското население в селата се наблюдава единствено в общините Ветово, Дулово, Силистра, Нови Пазар, Лозница, Опака, Цар Калоян. Засилване на компактността и обособеността на турската етническа група може да се докаже, като се анализират различията в темповете на прираст на българското и турското население в селата. При българското население то е средно с -2,8%, докато при турското е -0,5% средногодишно. Намаляване на българското население в селата се наблюдава във всички общини, с изключение на Ветово, Лозница, Нови Пазар. Измененията в етническата структура е значителна, тъй като в повечето общини относителният дял на турското население нараства с над десет пункта, а в някои общини то е с над 20 пункта – Завет, Исперих, Главиница, Опака, Кайнарджа. Нарастване на относителния дял на турското население се наблюдава в повечето селища независимо от значителното съкращаване на неговия брой в тях. Единствено селата Безмер (общ. Тервел), Драгомъж (Исперих), Дулово, Прохлада, Скала (Дулово), Крива река (Никола Козлево), Манастирци, Мировец (Лозница) преминават към селищата с преобладаващо българско население, а селата Пет Могили, Хърсово (Никола Козлево), Брестница, Жегларци (Тервел), Равново (Ветово), Долно Ряхово, Черногор (Главиница), Окорш, (Дулово), Каменяк (Хитрино), Каолиново, Сини вир (Каолиново), Студенец, Тръбач (Лозница), Цар Калоян (Цар Калоян), Гърчиново, Люблен (Опака) Голеш, Зарник, Полковник Чолаково (Кайнарджа) и гр. преминават към селищата с преобладаващо турско население. Увеличават се и селищата, изцяло заселени от турско население – Дянково, Липник, Мортагоново (Разград), Вълнари (Никола Козлево), Лятно (Каолиново), Прелез (Завет), Белинци, Делчево, Йонково, Лудогорци (Исперих), Дичево, Ножарево (Главиница), Паисиево, Полковник Таслаково, Черник (Дулово) и гр. Наблюдава се заселване в някои селища на турско население и през 1992 г. са отчетени 899 г. в Айдемир и 1211 г. в Калипетрово (Силистра). Всички тези данни говорят за значително нарастване на фактическата (17,9%) и условната (22%) площ на разселване на турската етническа група в областта след 1965 г. и запазване на високата степен на компактност ($K=0,65$) независимо от разширяване на неговите площи (Приложение 26).

В района на Източна Стара планина за периода 1946-1965 г. не се наблюдават съществени изменения в броя на турското население. Формират се териториални различия в изменението на неговия брой. Нарастване на броя е отбелязано в общините с по-висок относителен дял на турското население (Руен, Търговище, Велики Преслав, Котел и др.), както и намалението на броя е отчетено в общините с по-нисък относителен дял и в повечето общини, намиращи се в областта на Герлово и Сланник (общ. Омуртаг, Върбица, Долни чифлик и др.) (Приложение 18).

Във връзка с планинския характер на областта и липсата на голям град, който да привлича вътрешномиграционните потоци, повечето общини показват намаление на българското население. В общините Антоново и Върбица това намаление е с над -3%, поради което относителният дял на турците нараства съответно с четири 4 и 17 пункта.

Най-слабо засегнати от емиграционните процеси са селищата, изцяло заселени от турско население, като в някои от тях се наблюдава нарастване на броя му - Коноп (общ. Антоново), Зелена морава, Церовище, Чернокапци (Омуртаг) и др., и повечето запазват етническата си структура. Изключение правят селата Къпинец (Антоново), от което то се изселва, и с. Голямо Доляне (Антоново), което продължава да е с преобладаващо турско население.

Подобен процес на значително съкращаване на броя се наблюдава и при българското население във всички села на община Антоново, Омуртаг, Върбица и др., включително и в общинския център Антоново, в резултат на което относителният дял на турците нараства. Някои от селата преминават към групата с преобладаващо турско население – Партизани (общ. Дъбгопол), Миланово, Суха река (Преслав), Китка, Люляково, Череша (Руен), Вельово, Стойновци (Антоново), Паничино (общ. Омуртаг) и др.

За разлика от областта на Лудогорието и Южна Добруджа, високият естествен прираст в района на Източна Стара планина не може да компенсира големия брой емигранти от тази част на страната през 1950-1951 г. и в голяма част от селищата с наличие на турско население се наблюдава намаление на неговия брой (Приложение 18). Планинският характер на района в съчетание с ниската степен на урбанизираност е причина за същите тенденции в развитието на броя и на българското население. Ето защо, независимо че областта е най-силно засегната от емиграционните процеси в началото на 50-те години, не се наблюдават съществени промени в локализацията на турското население, а напротив – в много от селищата се отбелязва нарастване на тежестта на турския елемент в тях. В резултат на тези процеси се отчита значително увеличение на условната (с 17,4%) и фактическата (с 22,7%) площ на разселване на турската етническа група и нарастване на коефициента на компактност през 1965 г. – $K=0,70$ (Приложение 25).

След 1965 г. се наблюдават съществени териториални различия в тенденциите в промяната на броя на турското население в западната и източната част на района. В селата на областта на Герлово и Сланник със сравнително по-ниски темпове (под -1% средногодишно) продължава намаляването на броя му, докато в източните части на района, слабо засегнати от емиграционните процеси през 1969-1978 г. и т.нар. „голяма екскурзия“ в края на 80-те години, се наблюдава нарастването му

(Приложение 19). Подобно на предишния период продължава намалението на българското население (с над -1% средногодишно). Отбелязано е значително нарастване на относителния дял на турското население, като в някои общини то е с над 10 пункта – Долни чифлик, Дългопол, Сунгурларе (Приложение 13).

След 1965 г. се засилва тежестта на турската етническа група и увеличението на относителния му дял в повечето селища, някои от които преминават към групата с преобладаващо турско население – Камбурово (общ. Омуртаг), Подгорица, Пресиян, Руец (Търговище), Риш (Смядово), Тича (Котел), Венелин, Детелина (Долни чифлик), Мостич (Велики Преслав), Дъскотна, Ябълчево (Руен), Климаш, Костен (Сунгурларе) и др., а други – в селища, изцяло заселени от турско население: Веренци, Врани кон, Росица, Рътлина (Омуртаг), Братово, Овчарово (Търговище), Бяла река, Тушовица (Върбица) и др. Друга тенденция е на заселване на значителна маса от турско население в селата Попович (Бяла), Венелин, Горен чифлик, Долни чифлик, Детелина, Пчелник, Старо Оряхово (Долни чифлик), Климаш, Костен (Сунгурларе) и др., които преминават към групата с преобладаващо турско население.

Отбелязва се значително площно нарастване на района на Източна Стара планина през 1992 г. (Приложение 26). В сравнение с 1965 г. условната и фактичката площ на разселване нарастват с еднакви темпове – 28%, което е причина за липсата на промяна в коефициента на компактност. Общините Котел и Дългопол се включват към оптималната територия на разселване на турската етническа група през 1992 г. (Приложение 13).

През първото десетилетие след Втората световна война се наблюдават високи темпове на намаление (над -3% средногодишно) на турското население в териториите, намиращи се **на запад от районите с компактно заселване на турско население в Северна България**, причина за което е неговата емиграция. През 1950-1951 г. от околиците на Северна Централна България се изселват 24 211 г. (в т.ч. от градовете 4363 г.), или 15% от изселените се турци от страната, а от Северозападна – 2130 г. Емиграцията определя нивото на средногодишен темп на прираст и околиците с най-много емигранти са с най-високи темпове на намаление (над -4% средногодишно): Елена – 8644 г., Свищов – 3712 г., Горна Оряховица – 2342 г., с над 1000 г. – Севлиево, Павликени.

Бързите средногодишни темпове на намаление на турското население в разглеждания район за периода 1946-1956 г. са характерни за селата и те превишават три пъти тези в градовете, съответно -4,1% и -1,3%. През следващото десетилетие се наблюдава нарастване на броя на турското население във всички градове, както и в селата, което се благоприятства от намалената емиграция и високите стойности на естествения прираст. Потвърждение на тенденцията на нарастване е съпоставянето на броя на турското население по общини и населени места между 1946-1965 г.

За периода 1946-1965 г. намаление на броя на турското население се наблюдава в повечето общини с наличие на турско население в Северозападна България и в редица общини в Северна Централна България, като високият естествен прираст не може да компенсира броя на емигрантите по време

на изселническата вълна през 1950-1951 г. (Приложение 18). Турското население се изселва от някои селища: Добревци (общ. Ябланица), Царевец (Свищов) Бацова могила (Никопол), Върбица (Горна Оряховица), Божурица и Рибен (Долна Митрополия), Бистренци (Бяла), Острица, Пепелина (Две могили), Пиргово (Иваново) и др. В съчетание с намаляването на броя на българското население някои от тях преминават към групата на селата с преобладаващо турско население – Петко Славеиков и Ряховците (общ. Севлиево), Семерджиево (Русе).

Характерно е заселване на турско население в редица селища – с. Буря (общ. Севлиево), Малки Чифлик (Търново), Росен (Търново), Алтимир, Габаре, Галиче, Търнак (Бяла Слатина), Гложене (Козлодуй), Бойчиновци (Бойчиновци) и др. (Приложение 25).

След 1965 г. продължава тенденцията на намаляване броя на турското население, като за периода 1965-1992 г. то е -1,6% средногодишно в Северозападна България, докато в централните части се наблюдава нарастване (приложение 18). Средногодишните темпове на прираст в повечето общини надхвърлят 2% средногодишно и важат и за градското, и за селското население. Това нарастване е съпроводено и с повишаване на относителния дял на турското население, което е благоприятствано от намаляване броя на българското население в повечето от тях. Увеличаване броя на българското население е отбелязано единствено в общините Плевен, Червен бряг, Горна Оряховица, Габрово, Ловеч и Велико Търново, което се дължи основно на нарастването му в градовете и е най-голямо (с над 5 пункта) в общините Никопол, Летница, Пордим, Стражица, Сухиндол, Севлиево и Елена. Наблюдава се заселване на турско население в редица селища: Агатново, Малиново (общ. Севлиево), Чавдарци (Ловеч), Орешак, Терзийско (Троян), Балван, Водoley, Самоводене (Велико Търново), Санадиново (Никопол), Крушуна (Летница), Коиловци, Пелишат (Плевен), Лозен, Чапаево (Стражица) и др., някои от които преминават към селищата с преобладаващо турско население – Батин (Борово), Ботров (Бяла), Батишница (Две могили), Глогинка, Захари Стояново, Тръстика (Попово), Соколово (Дряново), Малиново (Ловеч), Малки чифлик (Велико Търново), Константин (Елена), което продължава тенденцията на разрастване на териториалната дислокация на турското население в тази част на страната.

От **Южна България** през 1950-1951 г. произлизат 32,3% от емигриралите турци от страната. Най-голям е броят им от района на Източните Родопи, откъдето са 58% от турските емигранти в Южна България. Независимо от това високият естествен прираст спомага за нарастване на броя им в Източните Родопи, като, с изключение на Ардино, всички останали околии показват положителни стойности на средногодишен темп на прираст за периода 1946-1956 г.

По-силно засегнати от изселническата вълна са околиците, попадащи в района на Забалканските котловини, където всички показват намаление на турското население. В тези околии се наблюдава и спад в относителния дял на турското население, като в Айтос той е значителен и се равнява на 20 пункта. Броят на турското население намалява още в околиците Асеновград, Пловдив - градска, Стара Загора, Хасково, Нова Загора, което е

предимно в градовете, откъдето произлиза основната част от изселените се турци през 1950-1951 г. Броят намалява и в околните Панагюрище и Чирпан, като намалението е по-голямо в селата. В останалите околии се отчита незначително нарастване на неговия брой.

Във всички общини, попадащи в **района на Източните Родопи**, до 1965 г. се наблюдава прираст на турското население (с изключение на Ардино) с над 1% средногодишно (Приложение 18).

В някои общини нараства и относителният дял на турското население (Джебел, Черноочене, Хасково, Минерални бани, Кирково, Магжарово, но то е максимално в Стамболово - 33 пункта), а в други поради значително нарастване броя на българското население (с над 8% средногодишно) този дял намалява (Кърджали, Крумовград, Момчилград, Ардино) (Приложение 5).

Характерно е, че броят на българите нараства единствено в градовете и в селищата, в които вече е регистрирано българско население, с изключение на селата Плазище, Слънчоглед, Софийци (общ. Джебел), Студен кладенец, Вранско (Крумовград), Пазарци (Момчилград), Опълченско, Стремово (Кърджали), в които се заселва незначителен брой българи, но независимо от това турците остават мнозинство.

За разлика от останалите общини на района, в селата на община Черноочене се отбелязва намаление на броя българското население, без да се променя етническата им структура. Високите темпове на прираст на българското население в община Кърджали се дължат основно на бързото увеличение на броя му в града, но в повечето селища с наличие на българско население броят му намалява, а от някои от тях то се изселва напълно.

В резултат на динамиката в броя на българското и турското население настъпват следните промени в броя, локализацията и етническата структура на отделните селища:

- селата Хаджийско (общ. Крумово), Звиница, Перперек, Рудина (Кърджали), Голяма долина, Долни Главанак, Тополово, Брусевци, Ръженово (Магжарово), Колец, Сърница (Минерални бани), Козлец (Хасково), Гледка, Магжари (Стамболово) преминават към групата на селищата с преобладаващо турско население;

- изселването на българите от селата Кожухарци, Морянци, Багрлиц, Падало (общ. Крумовград), Нановица и Пиявец (Момчилград), Татково, Сестринско, Крин, Коневе, Глухар, Бяла поляна, Айрово, Островица, Страхил Войводе (Кърджали), Долно Съдиево, Румелия (Магжарово), Големанци, Гълъбец (Хасково), Голобрагово, Зимовина, Лясковец, Пчелари, Балкан, Пътниково, Поповец, Долно черковище (Стамболово) ги превръща в групата на селата, изцяло заселени от турци;

- с. Вранско (общ. Крумовград) преминава към селищата с преобладаващо българско население;

- заселват се турци и в селата Голяма долина, Долни Главанак, Тополово (общ. Магжарово), Колец (Минерални бани), Силен, Стамболово, Тънково, Царева поляна, Магжари, Балкан (Стамболово);

- изселват се турците от селата Стрижба, Чакаларово (Кирково).

Районът на Източните Родопи се характеризира с най-високи

средногодишни темпове (-1,2%) на прираст на турското население в цялата страна за периода 1946-1965 г. Две от общините се присъединяват към оптималната етническа територия – Стамболово и Минерални бани (Приложение 12). Като резултат се наблюдава нарастване на фактическата и условната площ на разселване, съответно с 11% и 2,2%, както и коефициентът на компактност със 7 пункта (Приложение 25) – $K=0,86$, и условната гъстота на $P_u=49,3$ г./ km^2 .

За разлика от годините преди 1965 г., през които областта на Източните Родопи се отличава с най-високите стабилни темпове на прираст на турското население, т.нар. „възродителен процес“ и последващата го „голяма екскурзия“ засягат в най-силно областите с най-многобройно и компактно турско население. В резултат на тези процеси броят му в Източните Родопи намалява от 192 570 г. на 147 368 г., или с -0,7% средногодишно за периода 1965-1962 г.. Повечето от общините показват отрицателни темпове на прираст, като те са най-високи там, където е най-висок и относителният дял на турското население (Приложение 19). Отбелязаното намаление на броя на турското население е изцяло при селското население, тъй като всички градове показват положителни стойности на средногодишния темп на прираст от над 1%. Изключение от тази тенденция са общините, намиращи се северната предпланинска област, в които, от една страна, относителният дял на турския етнос е по-малък, а от друга, обхванатите от вътрешната емиграция турци от вътрешността на Източните Родопи се насочват именно в тази част на страната. В резултат на това положителни стойности на средногодишния темп на прираст показват общините Хасково, Минерални бани, Магжарово.

Българското население също показва отрицателни темпове на прираст в повечето общини, с изключение на Хасково, Кирково, Джебел, Кърджали, но независимо от това те са по-високи от тези на турското население в Кърджалийска област. Независимо от отбелязаните отрицателни темпове на прираст на турското население, не може да се говори за намаляване на неговата компактност, тъй като броят на българското население в селата от всички общини показва намаление, но не се наблюдават съществени промени в етническите структури на градовете. Доказателство за това е относителният дял на турското население в селата, който показва нарастване във всички общини, с изключение на Джебел и Ардино, което говори за увеличаване на компактността и условната гъстота на турското население. Това нарастване е най-голямо (с над 10 пункта) в общините, попадащи в периферните части на областта, докато във вътрешността то е по-ниско (с до 5 пункта). Някои селища придобиват турски облик – Златоустово (общ. Магжарово), Долно Ботево, Кладенец, Кралево, Силен, Стамболово (Стамболово), Въгларово, Горно Войводовино, Маслиново, Тракиец (Хасково), а други през 1992 г. отчитат, че са изцяло заселени с турско население – Ръженово (Магжарово), Магжари (Стамболово). Включително се наблюдава заселване в Минерални бани, Тамарево (Минерални бани), Тракиец, Орлово, Клокотница, Елена, Въгларово (Хасково).

Във всички селища на общините Джебел, Крумовград, Кърджали,

Момчилград, Черноочене, Ардино, Кирково се наблюдава значително намаляване на броя на турското население, като в повечето селища в сравнение с 1965 г. то е с над 1/2, а в някои от тях дори е с над 2/3: Гърбище – от 1285 на 304 г., Долно Прахово – от 1199 на 256 г., Ленище – от 1255 на 304 г., Млечино – от 2942 на 538 г., Синчец – от 1002 на 123 г. (общ. Ардино); Воденичарско – от 772 на 134 г., Контил – от 835 на 74 г., Купците – от 686 на 145 г., Лебед – от 394 на 93 г., Припек – изселват се 864 г., Търновци – от 422 на 56 г., Щерна – от 1298 на 193 г. (Джебел); Прилепци – от 1543 на 271 (Кърджали) и др., но всички тези тенденции не водят до промяна на етническата им структура. От някои от тях турското население се изселва напълно – Голяма Чинка, Девисилица, Кожухарци, Странджево (общ. Крумовград), Манчево, Юнаци (Момчилград), Бедрово (Черноочене), Паспал, Стояново (Ардино), Джерово, Лозенградци, Царино (Кирково). В други села се наблюдава заселване, което е причина те да преминават към групата на селищата с преобладаващо турско население – Бряговец (Крумовград), Резбарци (Кърджали), Нови пазар, Петелово (Черноочене, Бенковски, Костурино (Кирково) и др.

В резултат на тези тенденции в броя на българското и турското население за първи път след 1913 г. откакто областта на Източните Родопи се е присъединила към територията на българската държава, се наблюдава спад в броя на турското население (-0,9% средногодишно), особено в общините, попадащи в Кърджалийска област (Приложение б), в които то е с най-висок относителен дял. Намалява се и концентрацията на това население в района на Източните Родопи (18,4%), което се дължи освен на намаляването на броя му и на очертаването на нов ареал по поречието на р. Места, свързан с промяната в самоидентификацията на българомохамеданите. Положителните стойности на средногодишния темп на прираст на турското население в съчетание с намаляването на българското население благоприятстват нарастването на относителния дял на турската етническа група в периферните части на областта, като то е най-голямо в общините Минерални бани и Маджарово (над 20 пункта). Независимо от наблюдаваните промени в етническата структура компактността му се запазва, и нито една община не отпада от оптималната територия (Приложение 13). Нарастването на броя на турското население в съчетание с намаляване на броя на българите спомагат на община Маджарово да се присъедини през 1992 г. към оптималната територия на разселване на турската етническа група (Приложение 13). Продължава нарастването на условната и фактичката площ на разселване през 1992 г., съответно с 5,8% и 7,6%.

Благодарение на високия естествен прираст на турското население във всички общини, попадащи в областта на **Загбалканските котловини**, през 1946-1965 г. се наблюдава нарастване на броя му, с изключение на Карнобат, където незначително намалява. Това нарастване е най-голямо в община Павел баня (2,2%) и Аймос (5%), което в съчетание с намаляване на българите води до нарастване на относителния дял с 14 пункта.

Наблюдава се заселване на турското население в селата Кликач, Житосвят и Драгово (общ. Карнобат), Дрянковец, Малка поляна, Пещерско, Пирне, Раклиново, Тополица, Черноград, Чукарка и Поляново (Аймос) и др. Изселване има единствено от с. Юлиево (Мъглиж), Раклица

(Карнобат), Оризаре, Приселци (Несебър), Бинкос (Сливен), Соколица и Васил Левски (Карлово). В резултат на настъпилите промени в броя на турското население селищата Александрово, Скобелево (Павел баня), Малка поляна, Мъглен, Пещерско, Поляново, Раклиново (Аймос), Изгрев (Сливен) преминават към групата на селищата с преобладаващо турско население.

Независимо от намалението на броя на турското население в областта на Загбалканските котловини през първото десетилетие след Втората световна война, през следващите десетилетия благодарение на високия естествен прираст и заселване се наблюдава нарастване на неговия брой в редица селища, в резултат на което повече от два пъти нараства и площта на разселване.

През следващите години продължава тенденцията на нарастване на броя на турското население, като областта е слабо засегната от последствията на т.нар. “възродителен процес”. Доказателство за тези твърдения са положителните стойности на средногодишния темп на прираст във всички общини. Тези стойности са най-високи в общините Аймос, Карнобат и Поморие (над 4% средногодишно), в които абсолютният му брой нараства двукратно. В съчетание с намаляване на броя на българското население в Павел баня, Мъглиж, Аймос и Карнобат се наблюдава и нарастване на относителния дял на турското население с 5 пункта.

Темповете на прираст на турското население в градовете надвишава с 2 пункта това на селското, като за градовете е 2,6% средногодишно, а при селата в централните части на Загбалканските котловини е 0,4%. Поради бързите темпове на прираст и на българското население в градовете не се наблюдават промени в тяхната етническа структура през 1992 г. Източната част на Загбалканските котловини се характеризира с еднакви темпове на прираст (от 3,5%) на турското население в градовете и селата, докато различията при българското население са големи (съответно 7,3% и -2,3%), като абсолютният му брой в селата намалява от 146 354 г. на 53 983 г.

Като цяло областта се характеризира със запазване на демографския потенциал на селското население поради ограничените в сравнение с останалите части на страната вътрешномиграционни движения. Доказателство за това са положителните стойности на средногодишния темп на прираст на българското население в селата на някои общини, с изключение на Карлово и Павел баня.

В преобладаващата част от селищата се наблюдава нарастване както на броя на турското население, така и на относителния дял, в резултат на което редица селища променят своята етническа структура и преминават към групата с преобладаващо турско население: Асен и Габарево (общ. Павел баня), Дрянковец, Тополица, Черноград, Чукарка (Аймос), Драгово, Кликач, Хаджиите (Карнобат), Страцин (Поморие), а с изселването на българското население през 1992 г. са регистрирани селища изцяло заселени от турско население – Карагеоргиево, Малка поляна, Пещерско, Люляново, Черна могила (Аймос). Продължава заселване на турско население в редица села: Деветак, Деветинци, Екзарх Антимово,

Невестино, Сигмен, Смолник, Соколово, Хаджиите (Карнобат), Васил Левски, Веграре, Соколица (Карлово), Паничерево (Мъглиж), Долно Сахране (Павел баня) и гр.

В резултат на тези тенденции в изменението на броя на българското и турското население през 1992 г. община Павел баня се присъединява към оптималната територия на разселване на турската етническа група (Приложение 13).

До 1965 г. се наблюдава нарастване на турското население в повечето общини, намиращи се в останалите територии в Южна България (Приложение 18). Подобно на Забалканските котловини се наблюдава заселване на турско население в редица селища – Загражден (общ. Лъки), Батак (Батак), Сестримо (Белово), Ракитово (Ракитово), Белащица (Родопи), Ерма река, Фабрика (Златоград), Мерицлери, Бряст, Ябълково (Димитровград), Езерово (Първомай), Кръстевич, Паничери (Хисаря), Подслон, Хан Аспарухово (Стара Загора), Граф Игнатиево, Динк (Марица), Малко Търново, Визица (Малко Търново), Крушевец (Созопол), Драганово (Бургас) и гр.

От 1965 г. до 1992 г. се наблюдава нарастване на турското население, като в областта на Горнотракийската низина то се увеличава двойно – от 16 188 на 38 681 г. (с 5,1% средногодишно). Това нарастване е най-голямо в областта на Пловдивско-Пазарджишката агломерация, където всички общини, гравитиращи към тях, отбелязват положителни стойности на средногодишния темп на прираст (Приложение 19). Наблюдава се заселване на турско население в редица села: Константиново, Троян (общ. Симеоновград), Голям чардак, Стрелча, Опан (Опан), Надежден, Люляково, Преславец, Рогозино, Шишманово (Харманли) и редица други, като някои от тях преминават към селищата с наличие на турско население – Надежден, Шишманово (Харманли), Динк (Марица), Моминско (Садово).

В областта на **Западните Родопи** продължава тенденцията на нарастване на турското население след 1965 г. (Приложение 19). Тя се нарежда на едно от първите места – с 3,5% средногодишно, за периода 1965-1992 г. Подобно на Благоевградска област, този висок ръст се дължи най-вече на промяната на самоидентификацията на българомохамеданите, като тези общини показват и максимални стойности на средногодишен темп на прираст. Така например броят на турското население във Велинград нараства от 49 г. на 10 281 г., а в Доспат – от 31 на 1897 г. Увеличаването се наблюдава основно на селата, където темповете на прираст (7,6% средногодишно) превишават с над 3 пункта тези в градовете (3,5%), както и във всички общини на областта, с изключение на Батак, Белово, Златоград и Баните. То е съпроводено с нарастване на относителния дял на турското население (Приложение 6), като то е максимално за общините Велинград (24 пункта), Доспат (17), Асеновград (8), Батак (6), Борино (7), Маган (6).

Ако разгледаме селското население, различията в темповете на прираст се задълбочават, тъй като българското население намалява, като в повечето от общините тези стойности са над -1% средногодишно. За разлика от българското, турското население в селата показва високи темпове на прираст, които освен в общините с българомохамеданско

население – Велинград и Ракитово, Доспат, Маган, са най-високи и в общините в близост до Пловдивската агломерация. В резултат на тези промени се наблюдава нарастване на относителния дял на турското население в селата на всички общини, като то е максимално за Велинград (59 пункта), Доспат (23), Девин (10), Асеновград (10), Батак (8), Борино (7), Маган (7), Брацигово (5 пункта), Родопи (5).

Наблюдава се заселване на турско население в редица селища – Костандово (общ. Велинград), Ново село (Родопи), Печинска, Тънково (Маган) и гр. Докато през 1965 г. само във Велинград (Велинград) и Късак (Девин) е отбелязано турско население, то през 1992 г. няма селища в общините, в което да не е регистрирано такова, като дори по-голяма част от тях са с преобладаващо турско население – Биркова, Бозово, Горна Дъбева, Сърница (Велинград), Бръщен (Доспат), или са изцяло населени от него – Александрово, Бутрева, Всемирци, Горна Бирковка, Долна Дъбева, Кандови, Кръстава, Медни поляни, Пашови, Рохлева, Света Петка, Чолакова, Юндола.

Област Благоевград се отличава с най-бързи темпове на прираст на турското население в цялата страна – 43,8% средногодишно, а турското население нараства от 2802 г. (0,9%) на 35 975 г. (11,3%). Основната причина за това значителното увеличаване се дължи на самоидентификацията на част от българомохамеданите и циганите мюсюлмани като турци при преброяването през 1992 г., което се корени в миналото и е резултат от непоследователната политика на официалните власти към това население още от Освобождението. Тук ще се направи подробен исторически анализ на причините за това демографско развитие на тази област. Например след 1878 г. българските власти механично приемат наложеното в условията на робството обвързване на религията с етноса и отъждествяването на религията с етническата принадлежност. Това разбиране заляга и в Търновската конституция, в която православната религия се посочва като белег за българската народност (К р ъ т е в а, А с е н о в, 1993). По време на Балканската война през 1912-1913 г. се променят имената на 200 000 българомохамедани от Родопите и Пиринския край (Г е о р г и е в, Т р и ф о н о в, 1995). През 1937 г. в Родопите е създадена културно просветната дружба Родина, която си поставя за цел да събуди народностното чувство у българите с мюсюлманско вероизповедание. В резултат 90 000 души от Родопите променят имената си от турско-арабски на български. Тогава за първи път българомохамеданите доброволно поставят националното самосъзнание над религиозното и приемат, че религиозната принадлежност не пречи да се чувстват българи. Непрекъснатото отчуждаване от останалото население го обрича на цялостно социално изоставане. До 1944 г. за него са характерни неграмотност, заетост в земеделието и горското стопанство, в тютюнопроизводството и до известна степен в строителството (К р ъ т е в а-Б л а г о е в а, 2001).

Непосредствено след 1944 г. управляващата БКП възприема турския характер на българите мюсюлмани. През този период тези райони се развиват в много по-малка степен, което обрича българите мюсюлмани да се занимават със земеделие и по-конкретно с отглеждането и преработването на тютюн. Насилствената промяна на имената през

т.нар. „възродителен процес“ през 1984 г. окончателно тласка това население да се определи като турско. Резултатът от тези действия на властта е противопоставянето на едната религиозна общност на другата.

След 1989 г. се засилва влиянието на исляма и увеличаване на броя на българомохамеданите, спазващи неговите религиозни обичаи (К р ъ с т е в а, А с е н о в, 1993). Под влиянието на ислямски организации в тези райони се въвежда изучаването на турски език, масовото строителство на нови джамии, появяват се някои елементи на женското облекло, които през последните десетилетия напълно са отсъствали. Ислямската религия и характерният за нея религиозно-битов комплекс, отличаващ се със своя консерватизъм, имат и етническо съдържание, което води до турцизиране на съзнанието. Вярващите мюсюлмани придават на някои религиозни обреди и обичаи характер на етнически и по този начин свързват религиозната си принадлежност към турския етнос.

От направеното социологическо проучване на Г р е б е н а р о в а и др. (1998) се вижда, че българите мюсюлмани възприемат поотделно една от двете алтернативи – или се самоопределят като турци и правят компромис с езика, на който говорят, или приемат православно християнство, при което компромисът е с религията и те се опитват да се интегрират към българската общност. Първата тенденция се наблюдава например в селищата по поречието на р. Места, а втората е характерна за централните и източните части на Родопите. Показателно е поведението на мюсюлманите в Якоруда по време на преброяването през м.декември 1992 г., когато в графата „етническа принадлежност“ 7955 мюсюлмани се определят като турци (табл. 8).

Таблица 8

Брой на турското население в Благоевградска област през периода 1965-1992 г.

Община	1965 г.		1992 г.		1992 г., в т.ч. в градовете		Темп на прираст за периода 1965-1992 г.
	Турци	%	Турци	%	Турци	%	
Благоевград	45	0,1	97	0,1	63	0,1	4,3
Банско	0	0,0	446	3,1	16	0,2	947,0
Белица	19	0,2	4877	40,4	160	4,3	235,7
Гоце Делчев	115	0,4	7434	22,5	779	3,8	13,7
Гърмен	1423	10,4	6697	44,6	-	-	12,4
Хаджидимово	418	3,2	1817	15,0	-	-	1087,5
Якоруда	27	0,3	7955	70,1	3514	54,4	-3,1
Кресна	6	0,1	1	0,0	1	0,0	0,9
Петрич	407	0,8	506	0,9	157	0,6	6,7
Разлог	10	0,0	28	0,1	27	0,2	119,6
Сандански	20	0,0	666	1,5	464	1,8	1042,3
Сатовча	19	0,1	5366	29,2	-	-	0,8
Симитли	34	0,2	41	0,2	4	0,1	-3,1
Струмяни	259	2,0	44	0,6	-	-	

Както е видно от табл. 8, нарастването на броя на турското население в Благоевградска област се дължи на нарастването му в

общините, намиращи се по поречието на р. Места и тази промяна е резултат на промяната в идентификацията на етническото самосъзнание, което води и до промяна на етническата структура, като нарастването в тези общини се движи от 15 пункта за Хаджидимово до 70 пункта за Якоруда (Приложение 6). Тези процеси на промяната в самоидентификацията са още по-силно изразени, при селското население, като в Якоруда 90,7% от него се обявяват за турско, в общините Белица и Гоце Делчев този относителен дял достига съответно 56,8% и 52,7%. Прави впечатление, че с най-бързи темпове на прираст на турското население (Приложение 19) се отличават селищата, в които от началото на XX век (имайки предвид изследването на К ъ н ч о в, 1970) до 1992 г. не е живял нито един представител на това население, което е още едно доказателство за посочените по-горе тенденции. В повечето селища в общините Белица и Якоруда жителите са се определили като турци (над 95%): Бойка, Дагоново, Златарица, Краище, Кузьово (общ. Белица), Аврамово, Бел камен, Бунцево, Смолево, Черна Места, Юруково (Якоруда), или над 50%: Лютово, Орцево (Белица), Конарско, Якоруда (Якоруда). Подобна тенденция се наблюдава и в голяма част от селищата в останалите общини по поречието на р. Места: с над 95% турци – Буково (Гоце Делчев), Долно Дряново, Рибново, Хвостяне (Гърмен), с над 50% – Брезница, Корница, Лъжница (Гоце Делчев), Дебрен, Дъбница (Гърмен), Блатска (Хаджидимово), Боголин, Годешево, Крибул, Туховица (Сатовча). Като резултат от тези процеси общините Белица, Гърмен, Сатовча и Якоруда се присъединяват към оптималната територия на разселване на турската етническа група (Приложение 26).

х х х

От направения задълбочен анализ на броя и локализацията на турското население през годините след Втората световна война до началото на 90-те години на XX в. могат да се формулират следните изводи:

- За периода след Втората световна война до началото на 50-те години водещ фактор върху броя и локализацията на турското население в отделните части на страната е емиграцията, като тя оказва решаващо влияние върху стойностите на средногодишния темп на прираст. Най-слабо засегнати от емиграционните процеси са отново районите с компактно заселване на турско население. Районът на Източните Родопи дава около 1/5 от емигрантите и през разглеждания период се характеризира с положителни стойности на средногодишен темп на прираст. Независимо, че от Североизточна България произлизат половината от емигриралите турци по време на изселническата вълна 1950-1951 г., тази област се характеризира с най-ниски темпове на намаление. Тези стойности се дължат на околните в Старопланинския район и на някои околии, попадащи в района на Лудогорието, тъй като в останалите броя на турското население нараства. С най-високи темпове на намаление се отличават областите с най-малък брой и относителен дял на турско население – Северна Централна и Северозападна България, където средногодишният темп на нарастване през първото десетилетие на Втората световна война надвишава -3%. Преходна област по отношение на тези стойности се явява областта на Забалканските котловини.

- Естественото възпроизводство спомага за бързото нарастване на турското население и за компенсирането на загубите от емиграционните

процеси във всички части на страната. Високите стойности на естествения прираст след Втората световна война се формира от високата раждаемост и високата смъртност. От средата на 50-те години започва спад в стойностите на раждаемостта, но той се съпровожда с по-високи темпове на намаление на смъртността, поради което естественият прираст запазва високи стойности през целия разглеждан период.

- От началото на 50-те години започва намаляване на емиграционния поток към Турция и увеличаване на естествения прираст, в резултат на което броят на турското население нараства. Винтенивните вътрешномиграционни процеси, породени от колективизацията на селското стопанство и бързата индустриализация на страната, е увлечено предимно българското население, вследствие на което броят му в градските и общинските центрове нараства за сметка на селата от областите със смесена етническа структура. В резултат на тези тенденции в броя на българското и турското население се отчита нарастване на площите с преобладаващо турско население (фактическата площ на разселване) и коефициента на компактност в района на Лудогорието, Източна Стара планина, Източните Родопи. Като доказателство за засилване на тежестта на турската етническа група е присъединяването на някои общини към оптималната му територия на разселване – Крушари, Стамболово и Минерални бани през 1965 г. Със заселване на турско население в редица села се увеличава териториалната му дислокация в някои области с компактно българско население от Централна Стара планина, Забалканските котловини, Западна България, Горнотракийската низина, Западните Родопи.

- Т.нар. „възродителен процес“ и последвалата го „голяма екскурзия“ за разлика от предишните периоди засягат основно областите с най-голям брой и най-голяма компактност на турско население – Лудогорието, Източните Родопи, Герлово, в които се наблюдава спад в броя му. Той е резултат и от водената политика на официалните власти, която се стреми към намаляване на броя, компактността, териториалната обособеност и дислокация на турската етническа група именно в тези части на страната. Най-засегнати от емиграционните процеси са общините с най-висок относителен дял на турското население. Независимо от наблюдаваните процеси, не се постигат желаните резултати. Бързото намаляване на българското население в селата в резултат на продължаващите вътрешномиграционни процеси и на отрицателните темпове на естествения прираст спомага не само за запазване на компактността на турското население, но и за нарастване на неговия относителен дял. Доказателство за това е присъединяването на някои общини към оптималната територия на разселване на турската етническа група – Ситово, Магжарово, Котел. Районът на Лудогорието се развива по сходен демографски начин, в резултат на което община Кайнарджа също се присъединява към оптималната територия на разселване. Изключение от тази тенденция прави районът на Източна Стара планина, който е слабо засегнат от емиграционните процеси и показва увеличение на броя и относителния дял на турското население, в резултат на което община Дългопол се включва също към оптималната територия на разселване.

- В сравнение с районите с компактно заселване на турското население, в останалите части на страната след 1965 г. се наблюдава нарастване на броя му както в градовете, така и в селата, което е съпроводено с повишаване

на относителния дял и увеличаване на териториалната му дислокация. В Централната Дунавска равнина, Централната Старопланинска област, Забалканските котловини, Горнотракийската низина и особено общините в близост до Пазарджишко-Пловдивската агломерация. Доказателство за увеличаване на териториалната дислокация на турското население е приобщаването през 1992 г. на общините Павел баня и Айтос към оптималната територия на разселване.

- Друга тенденция в броя и локализацията на турското население след 1965 г. е промяната в самоидентификацията на българомохамеданите, което е най-характерно за селищата, намиращи се по поречието на р. Места и някои общини в Западните Родопи – Доспат, Велинград, което води до увеличаване на териториалната дислокация на турското население в селища, в които през отделните преброявания до 1992 г. не е регистрирано турско население. Многобройните опити за смяна на турско-арабските имена с български, за връщане на имената и пак преименуване, грубите мерки по времето на комунистическия режим за пълното му приобщаване към българския етнос имат като ефект засилване на колебанията на турското население при етническата му самоидентификация. Към оптималната територия на разселване се присъединяват общините Батак, Белица, Гърмен, Сатовча и Якоруда.

- Ако за начало на периода приемем първото след Втората световна война преброяване през 1946 г., а за края – преброяването непосредствено след т.нар. „възродителен процес“ и „голямата екскурзия“ от 1992 г., ще се установи, че независимо от изселническите вълни, районът на Лудогорието се характеризира с незначително нарастване на броя на турското население, което се наблюдава в повечето общини на областта. Това нарастване е съпроводено с увеличаване на относителния му дял, което е най-голямо за общините Завет, Ветово, Тутракан, Каолиново, Никола Козлево – с над 10 пункта, и за общините Крушари, Кайнарджа, Самуил, Главиница, Ситово, Цар Калоян и Опака – с над 20 пункта. В резултат на тези промени се наблюдава увеличаване на фактическата и условната площ на разселване на турската етническа група с 40,4% и с 38,2%, като общините Крушари, Кайнарджа, Ситово се присъединяват към оптималната територия на разселване.

- Районът на Източна Стара планина се характеризира със задържане на броя на турското население. Западните части, обхващащи областта на Герлово и Сланник се отличават с намаляване на броя, като тази динамика е характерна за целия период след Втората световна война. Повечето общини, попадащи в тази част на страната, се отличават с отрицателни темпове на средногодишния темп на прираст, като спадът в относителния дял е с над 10 пункта. В резултат на тези процеси община Търговище отпада от оптималната територия на разселване на турската етническа група в началото на 90-те години. За разлика от областта на Герлово и Сланник останалите общини на Източна Стара планина и Предбалкана се отличават с високи темпове на прираст на турското население (от над 1% средногодишно), в резултат на което се наблюдава нарастване на относителния му дял, което е максимално от над 10 пункта в общините Аврен, Дългопол, Руен и Сунгурларе, като общините Котел и Дългопол се присъединяват към оптималната територия на разселване. Като резултат от тези процеси

фактичската и условната площ на разселване на турската етническа група нарастват съответно с 58,1% и с 50,5%

- Районът на Източните Родопи, подобно на Лудогорието, се отличава с незначително намаляване на броя на турското население. Териториалното разрастване е основно в периферните му части, към които се насочва и турското население от вътрешността. Като резултат се наблюдава значително увеличение на относителния дял (над 25 пункта) за общините Магжарово, Минерални бани и Стамболово, които се присъединяват към оптималната територия на разселване на турската етническа група. За разлика от тези общини, останалите показват намаление на броя на турското население, и за разлика от останалите области от страната, се наблюдава спад в относителния му дял, който се дължи на нарастването на българското население предимно в градските им центрове. Независимо от тези тенденции, не може да се говори за промяна в териториалната дислокация и етническата структура на отделните селища, а напротив – нарастват условната и фактичската площ, съответно с 8,1% и 19,7%.

- Областите с преобладаващо българско население и с нисък относителен дял на турското се характеризират с високи темпове на прираст (над 2% средногодишно при турското население) през разглеждания период от централната Старопланинска област и Предбалкана, Забалканските котловини, Горнотракийската низина и най-вече общините в близост до Пловдивско-Пазарджишката агломерация, Западните Родопи, Бургаската низина и Среднострумското поречие. Като резултат се наблюдава нарастване на относителния дял, което е максимално над 10 пункта за общините Севлиево, Асеновград, Поморие, Никопол, Стражица и над 20 пункта в общините Павел баня, Велинград, Айтос, като общините Айтос, Батак и Павел баня се присъединяват към оптималната територия на разселване на турската етническа група.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ПРОМЕНИ В БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА В БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 Г.

ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

След 1989 г. политическата и религиозната обстановка сред мюсюлманите коренно се променя. В края на 1989 г. е сложен край на т.нар. "възродителен процес". Правят се някои стъпки за преодоляване на етническото напрежение в страната. На 29.12.1989 г. Държавният съвет взема решение за възстановяване на имената на българските мюсюлмани, пострадали в кампаниите по преименуването в миналото. През 1991 г., съблюдавайки документите за правата на човека, приети от международната и европейската общност, българските парламентаристи приемат нова Конституция на Република България (12 юли 1991 г.). В нея етническите групи не се третираат като "малцинства", а като "граждани", за които "българският език не е майчин" и в т.2 на чл.26 от Конституцията е записано, че те имат право наред със задължителното изучаване на българския език да изучават и ползват своя език.

Като резултат от т.нар. "възродителен процес" се наблюдава изостряне на етническото напрежение. Рязко се увеличава религиозността сред мюсюлманското население в страната, което дава възможност за активизиране на турската националистическа пропаганда и влияние в страната, като се провежда целенасочена дейност за разширяване влиянието на исляма и продължаване процеса на турцизиране на българските мюсюлмани и тяхното етническо обособяване. Увеличава се броят на имамите, мюфтийствата, създадени са и три средни мюсюлмански училища, построени са над 100 нови джамии и са възстановени и реставрирани още толкова и т.н. Допълнителна причина е и спадът в жизненото равнище в страната, влошаването на условията на живот и неравностойното положение на етническите групи на пазара на труда, етническата дискриминация на засегнатите от безработицата (Б е л е в а, 1994). По-голямата част от районите с преобладаващо турско население се очертават като типично депресивни, т.е. характеризират се със съществен спад в производството, основните предприятия се закриват, налице е изостаналост в социалната и техническата инфраструктура, като всички тези фактори определят нивото на постоянно висока безработица. Провежданата политика на индустриализация след 1944 г. влияе пряко върху формирането на тази производствена специализация на етнически смесените райони, в които се изграждат подчинени предприятия с филиален и цехов характер. Формирана е силна зависимост на икономиката на тези райони от външни центрове и концентрация на неизходни, първо- и второшелонни производства или производства на шивашката и текстилната промишленост. Заетостта в тези райони освен в добивната и преработващата промишленост се осигурява и от селското стопанство (главно тютюнопроизводство и животновъдство),

като всички тези отрасли в най-голяма степен понесат тежестта на прехода. Друга причина е приемането на Закона за връщането на земята, която лишава голяма част от българските турци от земя, а е известно, че по-голямата част от тях се занимават със селско стопанство. Като допълнителен фактор, утежняващ икономическата обстановка, е недостатъчната обезпеченост с местни ресурси, недостатъчното подпомагане от страна на местните управленски структури, като например създаване на преференциални условия за стопанско развитие, ниските качествени характеристики на свободната работна ръка и др. По-голямата част от общините от тези райони попадат в териториалния обхват на районите за целенасочено въздействие – изостанали селски райони, райони за трансгранично сътрудничество и др.

Тук трябва да се изтъкне и фактът, че след 1989 г. влияние върху положението на турското население и върху взимането на решение за емиграция оказва и непрекъснато подобряващите се отношения между Турция и България и възможността за свободно движение между двете държави. Това положение в страната и развитието на Турция през последните 10-15 години в стопанско отношение неизбежно оказват влияние върху динамиката в броя на турското население главно чрез поддържането на едно постоянно високо ниво на емиграция особено през първите години от прехода. Според Г е о р г и е в а (1998) от началото до средата на 90-те години след т.нар. „голяма екскурзия“ други 200 хил. български турци напускат страната. Според П р о д а н о в (1995) след 1991 г. се изселват под различна форма около 20 хил. г. годишно, а според С т о я н о в (1998) само до 1993 г. се изселват още 140 хил. души. Важно е също така да се отбележи, че голяма част от тях след известен период от време отново се завръщат. Според Ж е л я з к о в а (1998) в периода 1990-1997 г. поради тежката икономическа криза в България, временно или с туристически визи, между 30 и 60 хил. души напускат годишно, като търсят препитание в Турция.

Икономическата и социалната криза през 1997 г. е почувствана най-силно от турската общност в Източните Родопи. При тези условия един от възможните изходи е емиграцията в Турция. Миграционната треска обхваща значителна част от младите хора сред българските турци, както и хората на средна възраст. Всички тези факти ни дават основание да кажем, че и след края на т.нар. „голяма екскурзия“ потокът на емигранти към Турция остава значителен до 1995 г., след което тя въвежда ограничителни мерки по отношение на влизаните в страната български граждани, което води до силно намаляване на емиграционния поток. Освен това настъпила икономическа стабилизация, която дава отражение върху подобряване на основните икономически показатели, толерантната политика, която водят българските правителства към етническите групи в страната, предприетите мерки за намаляване на безработицата в етнически смесените райони, са фактори, които оказват влияние върху намаляване на емиграцията на турското население от България към Турция след 1999 г.

През последното десетилетие на XX век се наблюдава съществен спад в стойностите на *естественото възпроизводство* при турското

население. Кризата, съпътстващата я растяща безработица, която традиционно през целия период е най-висока в етнически смесените райони, започналите структурни и организационни реформи в стопанството на страната, закриването на предприятията, които в по-голямата си част са гръщерни, са все фактори, които спомагат за бързото намаляване на *раждаемостта* при турското население в България. Така през 1992-1994 г. в нито една община с висок относителен дял на турско население не е отбелязана раждаемост по-висока от 16 ‰, с изключение на община Каолиново, където тя е 17‰, а в останалите общини се движи от 13 ‰ до 16 ‰. През следващите три разглеждани периода (1995-1997, 1998-2000, 2001-2003) се наблюдава намаляване на раждаемостта във всички общини с преобладаване на турско население. С най-голям спад се отличава периодът 1995-1997 г. Формираният в Североизточна България район на висока раждаемост стеснява своя обхват. В общините, в които през годините 1992-1994 г. раждаемостта е над 13‰, през 1995-1997 г. тя намалява на 10-13‰, а тези с 10-13‰ през 1995-1997 г. попадат в категорията от 8 до 10‰. С най-голямо намаление на раждаемостта за периода 1995-1997 г. се отличават Източните Родопи. Докато за периода 1992-1994 г. пет общини показват раждаемост над 13‰, за периода 1995-1997 г. нито една не показва такива стойности. Във всички тях се отбелязва раждаемост около 10‰, като най-голямо намаление показва община Маджарово. Две са основните причини за този спад: първата е засилващата се емиграция на турското население, особено след приемането на Закона за земята и връщането ѝ на нейните собственици, а втората – настъпилата икономическа криза през 1996-1997 г., която е съпътствана с рязко намаляване на жизненото равнище в страната. Тази криза с много по-голяма сила се отразява върху състоянието на икономиката в Родопите. Турското население там се занимава основно със земеделие и по-точно с отглеждането на тютюн и картофи и пасищно животновъдство. Доближаване на параметрите на демографската ситуация на тези общини до средните за страната също е резултат и от миграцията на турското население и изселването му от рудодобивните центрове в резултат на закриването на миннотопивната дейност в тях. За разлика от Лудогорско-Добруджански край, вътрешната миграция в етнически смесените райони на Родопите е много по-интензивна, причините за което са: силно ограниченият размер на обработваемата земя (от 2 до 5 дка) (Х р и с т о с к о в, 1994), пълната дезорганизация на монокултурното земеделие и закриването на губещите предприятия на рудодобив и флотация. С изселването в други краища на страната се търси трайно решение на икономическите проблеми. За разлика от предишните десетилетия, когато се практикува сезонната миграция при търсенето на работа, сега изселванията са съпроводени с постоянна смяна на местожителството. Всички тези фактори дават отражение върху намаляване на коефициента на раждаемост с много по-голяма интензивност, в сравнение с районите с компактно турско население в Североизточна България.

През следващия период – 1998-2000 г., продължава намаляването на раждаемостта, но то е незначително и не променя съществено ситуацията от 1994-1997 г. В Североизточна България общините се характеризират

с раждаемост 8-10%. И през този период с по-ниска раждаемост и с по-голямо намаление се отличава районът на Източните Родопи.

Настъпната икономическа стабилизация оказва влияние върху изменението на раждаемостта при турското население в България след 2001 г. и за първи път след 1992 г. се наблюдава тенденция на увеличаване на стойностите ѝ, и това се отнася както за района на Източните Родопи, така и за Североизточна България. Тези тенденции са типични и за други части на страната. Според непубликувани данни на НСИ раждаемостта при турското население в началото на XXI век е намаляла на 13% (Томова, 2005). Независимо от последвалото ѝ повишаване, обаче стойностите са сравнително по-ниски от отчетените през периода 1992-1994 г.

Районите с компактно турско население показват най-ниски стойности на *смъртността* при селското население след 1989 г., като през отделните години показват тенденция на постепенно увеличаване. С по-ниски стойности на смъртност се отличават Източните Родопи. През 1992-1994 г. смъртността в по-голямата част от общините в този край е под 10%. В Североизточна България, в общините с компактно турско население смъртността показва по-високи стойности. В разглежданите два района през следващите години се наблюдава постепенното ѝ повишаване. През периода 2001-2003 г. в нито една тяхна община не се отбелязва смъртност по-ниска от 10%. Запазват се различията между двата района с компактно турско население, като отново общините в Източните Родопи отбелязват по-ниски стойности, въпреки че те се повишават в сравнение с началото на 90-те години и през 2001-2003 г. отбелязват коефициент между 11 и 13%. Повишаване на стойностите на смъртността се наблюдава и в Североизточна България, но то не е толкова голямо, както в Източните Родопи. Тази тенденция се дължи на две основни причини – от една страна, тези общини са обхванати в много по-малка степен от емиграционните процеси на турското население, поради което показват по-слабо намаляване на броя му, и от друга страна, икономическата ситуация е много по-благоприятна в сравнение с Източните Родопи, поради което турското население не се изселва в други части на страната, което е типично за трудоспособното турско население на Източните Родопи. За разлика от раждаемостта, колебанията при *смъртността* не са толкова големи през целия разглеждан период след 1989 г., като през отделните години съществува тенденция на постепенно увеличаване особено в сравнение с края на 80-те години. В началото на 90-те години на XX век общините с висок относителен дял на турското население показват стойности на смъртността под 10%, докато в началото на XXI век в нито една от тези общини не се наблюдават такива. Тези данни се потвърждават и от изследването на НСИ в началото на XXI век, като стойностите на общата смъртност при турското население са изчислени на 10,3% (Томова, 2005).

При отчитането на териториалните особености на *естествения прираст* след 1989 г. се наблюдава непрекъснато редуциране на териториите с разширено възпроизводство на селското население. През периода 1992-1994 г. с по-голяма компактност се характеризират районите на Източните Родопи. Във формирания район на разширено възпроизводство

в Източните Родопи през този период естественият прираст се движи между 3 и 5%. Североизточният район на разширено възпроизводство, който обхваща Лудогорието, Добруджа, Герлово и части от Източна Стара планина, се характеризира със своята разпокъсаност и обхваща отделни общини. С най-високи стойности на естествения прираст (над 5%) се отличават общините Омуртаг и Руен. С положителен естествен прираст (под 5%) са общините Исперих, Дулово, Тервел, Каолиново и Венец в Лудогорско-Добруджанската област, Котел, Твърдица и Върбица в Източна Стара планина.

През следващия период – 1995-1997 г., се наблюдава разкъсване на формираните райони на разширено възпроизводство. В Североизточния район само две общини показват положителен естествен прираст – Руен (2,3%) и Омуртаг (1,3%). Останалите общини, които в предишния период показваха положителен естествен прираст, в периода 1995-1997 г. отбелязват стойности до -5%. В района на Източните Родопи нито една община с компактно турско население не показва положителен естествен прираст. Основната причина за намаляване на териториите с разширено възпроизводство на населението е резкият спад на раждаемостта, който, както вече споменахме, е най-голям през разглеждания период. Друга причина е емиграцията на турско население.

Не се наблюдават съществени промени в естествения прираст по общини за селското население и през следващия период – 1998-2000 г. Общините с положителен естествен прираст остават същите. Само в някои от описаните по-горе общини, които отбелязват повишаване на стойностите на раждаемостта през 2001-2003 г., се наблюдава несъществено увеличаване на естествения прираст, но то е толкова незначително, че не променя демографската ситуация, тъй като увеличаването на раждаемостта е съпроводено и с увеличаване на смъртността.

Ако се сравни естественият прираст през 1992 г. с този през 2003 г., общините с компактно турско население в страната, които са населявани от турци, показват значително намаление (с над 5 пункта), а в някои общини в Източните Родопи с над 10 пункта – Ардино, Курково, Момчилград. Този спад, както беше отбелязано, се дължи основно на резкия спад на раждаемостта, докато смъртността остава относително стабилна. Така в началото на XXI век естественият прираст според направеното проучване на НСИ е 2,7% (Томова, 2005).

В заключение може да се направят следните изводи:

- Въпреки политическия обрат след 10.11.1989 г. проблемите на турското население в България не се решават изцяло. Приетата Конституция от 1991 г., в която са заложили най-важните правни основи, осигурява пълни граждански и политически права на всички граждани независимо от етническото им самосъзнание. Т.нар. "възродителен процес" води до разрушаване на стереотипите на поведение и взаимоотношенията между отделните етнически общности. Социално-икономическите проблеми, които съпровождат преходния период, се оказват решаващи за българските турци при вземането на решение за емиграция. Икономическите фактори започват да оказват значително по-голямо влияние върху турската външнополитическа

линия и са водещи върху взаимоотношенията между двете страни. Всичко това оказва влияние върху поддържането на едно постоянно високо ниво на емиграция през този период, което е решаващо при формиране на броя на турското население в България.

- Икономическите промени, настъпили в страната след 1989 г., водят до ускорени темпове на развитие на демографския преход при българските турци, като доказателство за това са бързият спад на раждаемостта и естествения прираст и наблюдаваното повишаване на стойностите на смъртността.

- Доказателство за промяна типа на репродуктивно поведение са получените резултати от изследванията на редица автори (К а л о я н о в, 1995), показващи, че с най-голям относителен дял при турците е желанието за две деца, следвани от това за три деца и за едно дете, като стойностите на средния брой желани деца се равнява на 2,26 и е почти изравнен с българите (2,25 деца). Потвърждение на това е коефициентът за тотална фертилност (среден брой деца, която ражда една жена по време на фертилния период), който през 2001 г. се равнява на 1,62 при турското население (Т о м о в а, 2005).

- Всички тези констатации водят до извода, че турското население в България в началото на ХХІ в. се намира в края на третата фаза на демографския преход. В бъдеще ще продължи намаляването на естествения прираст на турското население, който все повече се доближава до репродуктивното поведение на българското население. Тези процеси ще ускорят преминаването на турското население в четвъртата фаза на демографския преход.

ДИНАМИКА В БРОЯ НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

Промените, настъпили след 1989 г., решават много проблеми по отношение на статута и правата на етническите групи в страната, но в същото време ги поставят в коренно различни условия, като по този начин изникват други проблеми за преодоляване. Един от тях, е че по-голямата част от районите с преобладаващо турско население се оказват в тежко икономическо състояние. Така социално-икономическото развитие на страната, подобряването на отношенията между Турция и България и възможността за свободно движение между двете държави неизбежно оказват влияние върху динамиката в броя на турското население главно чрез поддържането на едно постоянно високо ниво на емиграция особено през първите години от прехода. По този начин **икономическите фактори** изместват политическите, които са основни в предишните периоди и заемат водещи позиции при определянето на броя на турското население в страната посредством решението за емиграция и неговото репродуктивно поведение.

Закъснението в протичането на демографския преход на турската етническа група и особеностите в етнокултурното ѝ развитие са едни от причините за по-благоприятното състояние на нейните демографски показатели. По-слабата интензивност на изселване от селата към градовете в миналото, породени от техните културно-

битови особености, е друга причина за по-добрите възпроизводствени възможности при турците. През целия разглеждан период се наблюдава намаляване на раждаемостта и естествения прираст и увеличаване на смъртността.

Можем да обобщим, че емиграцията е основният фактор, който определя намаляването на броя на турското население в България за разглеждания период (последното десетилетие на ХХ в.). През 1992 г. в България като турци са се определили 800 052 г., а през 2001 г. – 746 664 г. Това говори за един отрицателен темп на нарастване от -0,74%, като турското население за същия период намалява с 53 388 г. Ако сравним данните от преброяването през 1992 г. с тези от 1965 г., когато за последен път преди 1992 г. с най-голяма точност е определена етническата структура на населението в България, се вижда, че броят на турското население въпреки събитията от 1989 г. нараства както в абсолютни, така и в относителни стойности. Причините за това, както е отбелязано, са високите стойности на раждаемостта и ниската смъртност сред турското население. Друг фактор за увеличаване броя на българските турци е в промяната на начина, по който се самоопределят редица българомохамедани и цигани мюсюлмани след събитията от 1984-1985 г. Така Благоевградска област е на първо място за периода 1965-1992 г. по абсолютно нарастване на броя на турското население в страната (33 409 души). Рязкото увеличаване на броя и дела на населението в сравнение с предишни преброяване не може да се обясни с големия естествен прираст или с прииждането на турско население от други части на страната, а единствено с промяната в етническата им самоидентификация. Това явление се наблюдава и в някои общини от Западните Родопи като Батак и Велинград, където като турци се определят съответно 88 и 58% от селското население на общината.

Действителният брой на българските турци се изопачава и от това, че част от българските роми се турчестват. Причините за това са, от една страна, сложната йерархична структура на етническото самосъзнание и, от друга – разпространеният сред ромите феномен “преферирано етническо самосъзнание” – т.е. публично деклариране на друга неромска етническа принадлежност. Понастоящем с такова самосъзнание се отличават преди всичко значителна част от т.нар. ерлии (уседнали цигани) и по-специално голяма част от т.нар. хорохане рома, или турски цигани (П о п о в, 1994). По-същественото е обаче, че такова преферирано турско самосъзнание се реализира винаги в някакви групови форми – в рамките на запазени остатъци от някогашни ромски групи или по-често в рамките на отделни махали, селища и региони. В пряка връзка с това самосъзнание на т.нар. турчещи се цигани са и промените, настъпили или сега протичащи в техния основен език. Голяма част от циганите с турско самосъзнание са и турскоезични. Част от тях владеят слабо цигански, а средното и младото поколение може и въобще да не го говори, тъй като на битово равнище определено се предпочита турският език, т.е. за тях той действително е майчин език (М а р у ш и а к о в а, 1993).

ТЕРИТОРИАЛНИ ОСОБЕНОСТИ В ИЗМЕНЕНИЕТО НА БРОЯ И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ТУРСКАТА ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

За разлика от предходните периоди, през последното десетилетие на XX в. Все по-голямо значение върху броя и локализацията на турската етническа група оказва естественото възпроизводство и неговите регионални особености. Реформите, свързани с протичащите процеси на преход в обществено-политическото и стопанското развитие, повлияват върху степента и скоростта на проявление на демографските процеси след 1989 г.

Турското население в общините от **района на Лудогорието** намалява с -1% средногодишен темп на прираст за периода 1992-2001 г. (Приложение 20). Тези темпове са съпроводени с два пъти по-високи темпове на намаление на българите, като в повечето общини то е над -2% средногодишно. Тази динамика определя и нарастването на относителния дял на турското население с над 3 пункта в повечето общини (Приложение 7). Бързите темпове на намаление се дължат основно на намалението в селата (-1,3%), в които то е с 1 пункт по-голям от това на градовете (-0,4%). Във всички селища на общините Тервел, Завет, Исперих, Кубрат, Самуил, Ветово, Алфатар, Главиница, Дулово, Силистра, Ситово се наблюдава намаление на броя на турското население, с изключение на градовете Нови пазар, Лозница и Разград. Не настъпват съществени промени в етническата структура на селищата с преобладаващо българско население, с изключение на селата Коларци, Честименско (общ. Тервел), Желязковец (Самуил), Сваленик (Цар Калоян) и гр., и гр. Опака, от които то намалява с по-бързи темпове и те преминават към селищата с преобладаващо турско население.

Районът на Лудогорието е засегнат от емиграционните вълни на българските турци през последните години на XX в. Независимо от това се наблюдава нарастване на площта на района с 2,3%, което се дължи както на фактическата, така и на условната площ на разселване (Приложение 27). Независимо от намаляването на неговия брой не се наблюдават промени в териториалната дислокация, а напротив, отчетено е нарастване на броя на селищата с преобладаващо турско население. Като резултат към оптималната територия на разселване се присъединяват Тутракан, Нови пазар, Разград.

Районът на Източна Стара планина, подобно на Лудогорието, е засегнат от емиграцията на българските турци, но темповете на намаление са по-ниски и се равняват на -0,6% СГТП (Приложение 20). Наблюдават се регионални различия в темповете на прираст в отделните общини. Подобно на предишния период, източната част на района е слабо засегната от емиграционните процеси през 90-те години и като цяло турското население в нея намалява незначително, което се наблюдава единствено в общините Дългопол и Велики Преслав. По-бързите темпове на намаление на българското население в съчетание с високите темпове на прираст на ромското население е причина за задържане и увеличаване на относителния дял на турското население в повечето общини (Приложение 7). Увеличението е най-голямо (с над 4

пункта) в Смядово и Долни чифлик.

Ако се разгледа структурата на нарастване на градовете и селата при формирането на турското население, се отбелязва, че в градовете, където са съсредоточени едва 9%, то нараства с 1,5% средногодишно, докато в селата намалява с -1,1%. Това нарастване е само в някои градове в областта на Източна Стара планина, но във всички градове е характерно нарастване на относителния дял на турското население.

Във всички селски селища се наблюдава намаление на броя на турското население, а в повечето от тях нараства относителният му дял, като селата Букак (общ. Антоново), Царевци (Омуртаг), Нагарево, Голямо Соколово, Горна Кабда (Търговище), Ново Янково и Янково (Смядово), Грозден (Сунгурларе) и гр. преминават към селищата с преобладаващо турско население.

Подобно на Лудогорието, независимо от отрицателните темпове на прираст на турското население, не се променя териториалната дислокация. С нарастването на териториите с преобладаващо турско население коефициентът на етнотериториална общност също бележи нарастване. Доказателство за това е присъединяването на общините Търговище, Долни чифлик, Велики Преслав, Сунгурларе към оптималната територия на разселване на турската етническа група в началото на XXI в. (Приложение 14).

В областта на **Централна Стара планина и Предбалкана** се наблюдава незначително намаление на турското население от -0,4% средногодишно. Изключение от тази тенденция правят общините Севлиево, Тетевен, Троян, Угърчин и Ябланица, като не се наблюдават промени в етническата структура на общините.

За разлика от Старопланинската област, в **Централна Дунавска равнина** се наблюдава прираст на турското население с 2% средногодишно, което е характерно за повечето общини, с изключение на Свищов, Никопол, Летница, Плевен и Пордим (Приложение 20). За разлика от турското население, българите намаляват с над -2% средногодишно. В резултат на тези процеси се наблюдава задържане или нарастване на относителния дял на турското население, което е максимално (от над 5 пункта) за Никопол, Долни Дъбник, Полски Тръмбеш, Стражица, Сухиндол, Попово, Борово.

Намалението на броя на турското население в Старопланинската област се дължи както на намалението в градовете, така и в селата, като и при двете то е с под -1% средногодишно. В областта на Дунавската равнина темповете на прираст на турското население в селата (5,1%) надвишават многократно тези в градовете (0,1%). Тези тенденции в изменението на броя на турското и българското население е причина селата Добромирка (Севлиево), Горско Сливово (Летница), Върбица, Писарево (Горна Оряховица), Росица (Павликени), Сашево (Полски Тръмбеш), Асеново (Стражица) и гр. да преминават към селищата с преобладаващо турско население. Наблюдава се заселване на турско население в с. Градежица (Тетевен), Голяма Желязна (Троян), Дерманци, Лазар Станево (Луковит), Бръшляница (Плевен), Згалево (Пордим), Радомирци (Червен бряг), Върбица (Горна Оряховица), Горски Сеновец (Стражица) и гр.

В областта на **Пиринска Македония** през 2001 г. се наблюдава намаление на населението (-1,3%), определено се като турско. Тези тенденции са характерни за повечето общини, включително и за тези по поречието на р. Места (Приложение 20). В някои от тях са отчетени отрицателни темпове на прираст – до -4% средногодишно (Гърмен и Сатовча), с изключение на Гоце Делчев и Хаджидимово. Тези стойности се дължат най-вече на колебанията при самоопределянето на българомохамеданите. Така например в с. Филипово (Банско) през 1992 г. са регистрирани 430 г. турци и то е с преобладаващо турско население, а през 2001 г. не е регистриран нито един представител на това население. Същата ситуация се наблюдава и в селата Дебрен – броят на турското население от 59 % през 1992 г. спада на 29 % през 2001 г., Долно Дряново – от 95 на 67% (Гърмен), Бел камен (Якоруда) – от 97 на 51%, Боголин – от 63 на 7,9%, Годешево – от 63 на 23%, Крибул – от 73 на 22%, Слащен – от 47 на 11 %, Туховища – от 73 на 17%, което най-вероятно се дължи на промяна в самоопределянето, а не на изселване, тъй като общият брой на населението не се променя съществено. Съществува и обратната тенденция – на увеличаване на броя и относителния дял на определилите се като турци: с. Лютово (Белица) от 60% вече над 95% от населението се е самоопредило като турци, а селата Абланица (Хаджидимово), Вълкосел (Сатовча) преминават към селищата с преобладаващото турско население

Намалението се дължи преди всичко на намаление на селското население (-1,8%), тъй като в градовете то нараства (1,7%), но в тях са съсредоточени около 18% от турското население в областта. Най-голямо е нарастването в общините Гоце Делчев и Белица, но съществени промени в етническата структура не се наблюдават. В зависимост от промените в броя на българското население в някои от общините се наблюдава нарастване на относителния дял на турското население, като например Белица – с 9 пункта, Гоце Делчев и Хаджидимово – 3 пункта, а в други се бележи намаляване на относителния дял, като например Гърмен – с 14, Сатовча – с 12 пункта (Приложение 7). Така общо в Пиринска Македония турското население намалява от 35 975 на 31 857 г. През 2001 г. община Сатовча отпада от оптималната територия на разселване на турската етническа група, а община Гоце Делчев се присъединява, тъй като там се наблюдава нарастване както на абсолютния, така и на относителния дял на турското население (Приложение 14).

В останалите общини на Западна България, с изключение на гр. София, се наблюдава намаление на броя на турското население. Няма промени в локализацията и етническата структура на отделните селища.

Броят на турското население в областта на **Западните Родопи** намалява средно с -1,9%. С изключение на общините Батак, Брацигово, Пещера и Асеновград, и в близост до тези до Пловдивско-Пазарджишката агломерация, във всички останали общини се наблюдава намаление в броя на турското население. В някои от тях тези стойности достигат до над -5% средногодишно (Приложение 20). Всички тези общини попадат към териториите с българомохамеданско население (Велинград, Ракитово, Лъки, Доспат, Златоград, Рудозем и др.). Положителните стойности

на средногодишния темп на прираст определят нарастването на относителния дял в изброените общини (Приложение 7), а отрицателните – намалението в останалите, което е най-голямо в общините Доспат – 16 пункта, Велинград – 12, Маган – 10 пункта.

В градовете броят на турското население нараства с 0,2%, а в селата намалява с над -3% средногодишно. В резултат на това около 47% от турското население в областта на Западните Родопи в началото на XXI в. се формира в градовете. Това нарастване е предимно в градовете Асеновград и Пещера, като в последния нарастването на относителния дял е близо с 10 пункта.

В някои селища на община Велинград се наблюдава нарастване на броя на турското население, като промяната на относителния дял показва нарастване на жителите, определили се като турци: Абланица – от 12 на 84%, Враненци – от 47 на 76%, но за областта на Западните Родопи е характерна обратната тенденция – на намаляване на броя и относителния дял на турското население поради промяна в идентификацията, тъй като общият брой остава относително стабилен. Както е видно от табл. 9, този процес е характерен за редица селища от община Велинград – Александрова, Биркова, Бозьово, Всемирци, Кръстава, Пашови и др., което говори за промяна на идентифицирането на българомохамеданите. Подобен процес се наблюдава и в някои от селищата в община Доспат – Барутин, Бръщен, Късак, Црънча, и община Маган – Бориново, Високите, Върба, Крайна, Мъглища, Тънкоето, Рибен дол (Баните), които преминават към селищата с преобладаващо българско население.

Таблица 9

Промяна в броя на турското население в някои селища в община Велинград (1992-2001 г.)

Селище	1992			2001			Относителен дял на турското население	
	Общо	Българи	Турци	Общо	Българи	Турци	1992	2001
община Велинград								
Абланица	355	309	44	307	46	260	12,4	84,7
Александрова	272		272	245	198	3	100	1,2
Биркова	401	150	251	382	304	76	62,6	19,9
Бозьово	104	43	61	80	67	13	58,7	16,3
Бутрева	172		172	159	30	129	100	81,1
Велинград	25634	23455	201	24818	21459	178	0,8	0,7
Враненци	193	101	91	174	41	133	47,2	76,4
Всемирци	322		322	330	325	5	100	1,5
Горна Биркова	193		193	431	70	303	100	70,3
Горна Дъбева	213	23	185	188	41	140	86,9	74,5
Грашево	1269	1123	145	1303	1264	6	11,4	0,5
Долна Дъбева	262		262	280	152	128	100	45,7
Драгиново	4420	3756	240	4658	3931	102	5,4	2,2
Кандови	202	1	201	210	28	181	99,5	86,2
Кръстава	1021	12	1007	787	647	107	98,6	13,6
Медни поляни	655		652	741	229	503	99,5	67,9
Пашови	837	41	792	860	628	217	94,6	25,2

Побит камък	517	316	199	603	603		38,5	0,0
Рохлева	373	19	354	424	154	270	94,9	63,7
Света Петка	1476	30	1445	1558	679	853	97,9	54,7
Сърница	3606	748	2852	3650	1623	1268	79,1	34,7
Цветино	226	214	11	172	159	3	4,9	1,7
Чолакова	204	6	198	201	10	174	97,1	86,6
Юндола	132	1	131	161	50	14	99,2	8,7

Промени в оптималната територия на разселване не се бележат в областта на Западните Родопи (Приложение 14). В резултат на проявените тенденции се отчита намаляване на площите с преобладаващо турско население, което, както видяхме, се дължи основно на промените в самоидентифицирането на българомохамеданското население.

Районът на Източните Родопи се характеризира с най-високи отрицателни темпове (-2,9%) на прираст на турското население за периода от последното десетилетие на XX в. до началото на XXI в., в резултат на което то намалява от 147 368 г. на 109 005 г. Единствено в община Хасково се отбелязва нарастване на броя на турското население, във всички останали той намалява, като в повечето общини тези стойности са над -3% средногодишно, а в някои от тях са над -5% – Магжарово, Крумовград (Приложение 20). В резултат на тази динамика, независимо от намаляването на българското население, което е в благоприятна обстановка (в повечето общини средногодишният темп на прираст не надвишава -1% средногодишно), се наблюдава намаляване на относителния дял на турското население с над 10 пункта в общините Кирково и Крумовград и с над 5 пункта – в Магжарово, Стамболово, Ардино (Приложение 7).

Темпове на прираст в градовете и селата се различават. В градовете броят на турското население нараства с 1,5% средногодишно, докато в селата то намалява с още по-бързи темпове (-3,6%). В резултат на това относителният дял на турското население в градовете нараства от 20,7% на 30,4%. Нарастването е предимно в градовете Хасково, Джебел, Кърджали и Момчилград, в които се наблюдава и нарастване на относителния дял с до 5 пункта. В останалите броят намалява, като в някои от тях спада и относителният дял – Ардино и Крумовград. Намаляване на броя на турското население се отчита във всички села, попадащи в района на Източните Родопи, но не настъпват промени в локализацията и етническата структура на селищата.

Не настъпват промени в оптималната територия на разселване на турската етническа група (Приложение 14). В резултат на намаляването на броя на турско население се наблюдава намаляване на териториалната му концентрация в района – от 18,4% на 14,6%. Площта на района намалява с -1,7%. По-бързите темпове на намаляване на турското население водят до намаляване на условната гъстота на разселване. Независимо от намаляване на броя на турското население в района, коефициентът на компактност остава без промени поради липсата на промени в териториалната локализация на турската етническа група и етническата структура на населените места (Приложение 16).

В областта на **Горнотракийската низина, Средногорието и Сакарската област** се наблюдава значително нарастване на броя на турското население (2% средногодишно) – от 38 681 на 45 599 г. Това нарастване се дължи основно на нарастването в градовете, където темповете (2,5%) надвишават с два пункта тези на селското население, и на общините в близост до Пазарджишко-Пловдивската агломерация (Съединение, Пазарджик, Пловдив, Раковски, Садово, Първомай), а също така и на общините Чирпан, Харманли и Братя Даскалови. То е най-голямо в градовете Пазарджик, Пловдив и Чирпан, в които нараства и относителния дял на турското население.

Турското население се заселва в селата Костиево, Крислово (общ. Марица), Леново (Първомай), и последното преминава в групата селища с преобладаващо турско население. Не се наблюдават промени в етническата структура на останалите селища с наличие на турско население.

В областта на **Загбалканските котловини** намаляването е незначително (-0,6%) на броя на турското население – от 17 324 на 16 355 души. То е основно в градовете (-1,4%), а в селата почти не показва съществено изменение (-0,3%). Около 1/5 от турското население е съсредоточено в градовете, и във всички неговият брой намалява. Ако се разгледат регионалните различия в промените в броя на турското население, се установява, че единствено в община Мъглиж се наблюдава прираст с много високи темпове – от 4,8% средногодишно (Приложение 20). Не се отбелязват съществени промени в етническата структура на общините и на отделните селища, с изключение на селата Асен и Габарево (общ. Павел баня), които преминават към селищата с преобладаващо българско население.

В общините от източната част на **Загбалканските котловини** се отчита средно нарастване с 1,1% на броя на турското население – от 24 099 на 26 435 г., което е с различни темпове и е най-голямо в Карнобат и Несебър (3%). В резултат на тази динамика се наблюдава нарастване на относителния дял на турското население от 3 пункта.

Промените в броя на турското население в градовете и селата не е еднаква. Докато в градовете то показва прираст с 2,7% средногодишно, в селата неговият брой не се променя. Това нарастване е характерно за всички градове, съпроводено с нарастване и на относителния дял. Не се наблюдават промени в локализацията и етническата структура на отделните села и в оптималната територия на разселване на турската етническа група.

Увеличаване на броя на турското население (от 17 805 на 22 059, или с 2,7%) е единствено в общините Бургас, Средец и Царево и най-вече в Нова Загора – с близо 5 000 г. основно в града и с. Баня. Нарастването е както на градовете (2,7%), така и в селата (2,6%). Три четвърти от населението е съсредоточено в градовете. Не настъпват промени в етническата структура на общините. Единствено в община Нова Загора нараства с 10 пункта. Селата Рудник (общ. Бургас), и Баня (Нова Загора) бележат увеличаване на броя и преминават към селищата с преобладаващо турско население.

След подробния анализ на териториалните особености в изменението на

броя и локализацията на турската етническа група могат да се формулират следните изводи:

- Закъснението в протичането на демографския преход на турската етническа група и особеностите в етнокултурно ѝ развитие са едни от причините за по-благоприятното състояние на демографските показатели. По-слабата интензивност на изселване от селата към градовете в миналото, породени от културно-битови особености, е друга причина за по-добрите възпроизводствени възможности при турците. Българските турци живеят компактно в отделни общини и оказват решаващо влияние върху демографската ситуация на общината. Независимо от това и при тях се наблюдава рязко спадане на раждаемостта и естествения прираст през последните години (през последните години на XX в. и началото на XXI в.), което е резултат от влошаване на жизненото равнище. Това намаление е най-голямо през втория разглеждан период (1995-1997 г.) и е предизвикано от рязкото задълбочаване на икономическата криза. Последвалата икономическа стабилизация благоприятства увеличаване на раждаемостта в етнически смесените райони, но то е незначително и не може да компенсира увеличаващата се смъртност, като нейните стойности остават по-ниски от тези през първия период (1992-1994 г.). Отрицателният естествен прираст, в комбинация със силно застарялата възрастова структура и емиграцията, е причина за бързото намаляване на българското население след 1989 г., докато основният фактор за отрицателния темп на прираст при турското население между двете последни преброявания е емиграцията, и то основно към Турция. В бъдеще ще продължи намаляването на естествения прираст на основните етнически групи, като с по-бързи темпове това ще става при българските турци, които все повече се доближават до репродуктивното поведение на българите, като техният брой и териториално разположение ще зависи от миграционната им подвижност.

- Подобно на предишния период (т.нар. „голяма екскурзия“), емиграцията на турското население засяга в най-голяма степен областите, в които то е най-компактно и където са отчетени и най-високите отрицателни стойности на средногодишния темп на прираст. Наблюдаваните тенденции в изменението на неговия брой, съпроводени с по-високи темпове на намаление на българското население, водят до нарастване на относителния дял на българските турци както в селата, така и в градовете. Като цяло, по-силно засегнати от емиграционните вълни са селата на изследваните области. Независимо от намаляването на броя на турското население, териториалната му дислокация не се променя (условната площ на разселване остава същата), докато фактическата площ бележи нарастване поради преминаването на отделни села към групата с преобладаващо турско население. Като резултат на това коефициентът на етнотериториална общност нараства, което е доказателство за увеличаване на компактността на турското население, а оптималната територия на разселване се увеличава (присъединяват се общините Тутракан, Търговище, Долни чифлик, Велики Преслав).

- Районите с преобладаващо българско население са слабо засегнати от емиграционните процеси и се характеризират с нарастване на турското население. В тях се наблюдава както нарастване на териториалната дислокация (условната площ на разселване), така и на фактическата площ

на разселване. Тези характеристики най-вече се отнасят до централните части на Дунавска равнина, Горнотракийската низина (особено общините, гравитиращи към Пловдивско-Пазарджишката агломерация) и източните части на Забалканските котловини.

- Продължават колебанията при самоопределянето на българомохамеданите, които са основен фактор, определящ броя на турското население по поречието на р. Места и някои общини в Западните Родопи. Наблюдава се обратната тенденция – на намаляване на българомохамеданите, определили се като турци. В резултат на това намалява фактическата площ на разселване и коефициентът на етнотериториална общност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В началото на ХХІ в. светът представлява много сложна в етническо отношение мозайка. Той все повече се изгражда като отношения между наднационални, наетнически структури, организирани на основата на общи единни характеристики. Европейският съюз е продукт на глобализацията и е изграден от различни етнически общности, подчинени на общи европейски културни ценности. Нововъзникващите общности включват в себе си по-малки или по-големи етнически, културни, религиозни структури. България като член на Европейския съюз се включва активно в неговото изграждане и в стремежа за постигане на неговия просперитет. В страната живеят различни етнически групи, религиозни и други общности, всяка със своите белези и традиции. Най-голямата етническа група у нас е турската. За да бъде просперираща, тази общност трябва да бъде успешно интегрирана в европейското и в частност в българското общество. Един от начините да се постигне това е да се води правилна регионална политика, която да намали различията в нейното социално, икономическо и културно развитие. Едно от условията за постигане на успешни резултати е наличие на обективна информация за броя и териториалните характеристики на турската етническа група.

По-голямата част от общините с компактно заселване на турско население попадат в териториалния обхват на районите за целенасочено въздействие – изостанали селски райони, райони за трансгранично сътрудничество и др. Характеризират се със слабо развит и моноструктурна местна икономика, недостатъчна обезпеченост с местни ресурси или липса на техническа инфраструктура и др. Съществена бариера са ниските качествени характеристики на свободната работна ръка, което от своя страна ограничава и прави икономически нецелесъобразно развитието на редица стопански дейности. Тези райони се характеризират с високо ниво на безработица, нисък коефициент на заетост, икономиката, свързана предимно с аграрния сектор и с концентрация на различни по големина промишлени предприятия главно в някои от общинските центрове.

През последните 10 години общините в районите с етнически смесено население, подобно на останалите общини и райони в страната, изпитват определени затруднения в своето социално-икономическо, демографско и инфраструктурно развитие. На фона на общите за страната проблеми разглежданите райони са в по-неблагоприятна ситуация. Тяхното демографско развитие е нарушено от голямата по размери емиграция към Р. Турция. Резултатите от обезлюдяването на много селища днес се чувстват при организацията на образованието, здравеопазването и др.

С разработването на основни държавни документи (Национален план за регионално развитие, Областни стратегии) е поставена основата за целенасочена държавна политика за намаляване на регионалните диспропорции в развитието на отделните райони в страната. Един от аспектите на тази политика е насочването на значими инвестиции за реализация на проекти и програми, целящи решаването на тези проблеми.

Продължаването на тази политика ще е условие за успешното постигане на поставените цели и задачи в развитието на страната и на отделните ѝ региони.

Препоръчително е технологично и продуктово реструктуриране на редица производства, разкриване на нови производствени мощности от типа на малките и средните предприятия в сферата на хранително-вкусовата и на леката промишленост, което е свързано с разкриване на възможности за натоварване на съществуващите и в добро състояние производствени мощности, особено на предприятията и фирмите, преработващи земеделска продукция. Това ще допринесе за интеграция между основните стопански отрасли и по-рационално използване на наличните ресурси.

Всички тези мерки ще бъдат успешни при условие, че се познава демографската ситуация, броя и локализацията на отделните етнически групи и в частност на турската етническа група.

По-важни научно-познавателни резултати, произтичащи от анализите

- При анализа на демографските, социално-икономическите, психологическите, етнокултурните и политически фактори, влияещи върху показателите за естествено възпроизводство се установява, че положителният естественият прираст е спомагал за нарастването на турската етническа група през целия разглеждан период. Първата фаза на демографския преход при турската етническа група продължава до началото на 50-те години и се характеризира с умерен естествен прираст в резултат на високите стойности на смъртността и раждаемостта. Втората фаза на демографския преход се характеризира с рязко увеличаване на естествения прираст като следствие на бързото намаляване на смъртността при сравнително по-бавното намаляване на раждаемостта. Тази фаза започва в началото на 50-те години и продължава до края на 70-те години. Третата фаза се характеризира с намаляване на естествения прираст, който е резултат от чувствителното спадане на равнището на раждаемостта. Тя започва в началото на 80-те години. Особено при турската етническа група е, че не се наблюдава тенденция на бързо увеличаване на смъртността поради запазената им възрастова структура. В бъдеще ще продължи намаляването на естествения прираст на българските турци, чието репродуктивно поведение все повече се доближава до това на българите. Икономическите промени, настъпили в страната след 1989 г., водят до ускорени темпове на развитие на демографския преход при българските турци, като доказателство за това е бързият спад на раждаемостта и естествения прираст и наблюдаваното повишаване на коефициента на смъртност. Тези процеси ще ускорят преминаването им в четвъртата фаза на демографския преход.

- Миграционните движения оказват решаващо влияние върху броя и локализацията на турското население в страната. Най-мощно е изселването му по време и непосредствено след Освободителната война. Водещите фактори са политически, икономически (провеждания „аграрен преврат“), както и психологически. Изселванията продължават, но в

значително по-малки размери, до началото на Балканските войни. След войните 1912-1919 г. те намаляват. В резултат на подписаните договори между България и Турция, провежданата спрямо турското население политика от страна на българските правителства и утвърденото още веднъж право на Турция да се меси във вътрешните работи на страната, миграционният поток значително намалява. От средата на 30-те години, с военния преврат на Кимон Георгиев от 1934 г., се променя политиката на властите към българските турци, което води до ограничаване на политическите и културните им права, довело до увеличаване на броя на изселващите се. След Втората световна война са гадени редица права, които съдействат за културното израстване на турското население. Предприемат се редица мероприятия и за преодоляване на икономическото им изоставане. В резултат на това намаляват изселванията от България. След 1946 г. отношенията между Турция и България се изострят, като освен външнополитически фактори влияние оказват и някои вътрешнополитически – кооперирането на селското стопанство, водената атеистична политика, която дава тласък върху масовото изселване през 1950-1951 г. От средата на 50-те години започва нова линия, насочена към ограничаване на правата на турското население, и приемането на нов курс на управление и налагане на нова концепция в междуетническите отношения в България. Тези фактори, както и продължаващата намеса във вътрешните работи от страна на Турция, води до нарастване на емиграционния поток през 1969-1978 г. От началото на 80-те години се поставя под съмнение етническият произход на българските турци. Вътрешнополитическите фактори – нарастване на турската етническа група, териториалната им обособеност, турцизирането на българомохамеданите, роми, татари и др., както и външнополитическите причини – все по-активната намеса на Турция, Кипърският конфликт и др., водят до вземането на решението за т.нар. “възродителен процес”, който провокира една от най-мощните и интензивни миграционни вълни в края на 80-те години на XX в. След 1989 г. политическата и религиозната обстановка се променят. Независимо от предоставените им права емиграционният поток не намалява. Политическите фактори, които са водещи за вземането на решение за емиграция в предишните периоди, отстъпват място на икономическите.

- Във връзка с особеностите на естественото и механичното движение на турското население в страната и причините, които ги пораждат, както и промените, които настъпват в териториален аспект, са открити следните периоди и подпериоди в изменението на броя на турската етническа група.

Период от Освобождението до края на Втората световна война със следните подпериоди:

От Освобождението до началото на Балканските войни, който се характеризира със значително намаляване на броя и относителния дял на турското население в резултат на емиграционните движения;

От края на Балканските войни до средата на 30-те години на

XX в., който се характеризира с нарастване на броя на турското население, дължащо се на намаления емиграционен поток и повишения коефициент на естествен прираст, докато относителният дял бележи незначително намаление.

От средата на 30-те години на XX в. до края на Втората световна война, който се характеризира с намаление на турското население в резултат на нарастването на емиграционния поток.

Период от края на Втората световна война до края на 80-те години със следните подпериоди:

От края на Втората световна война до началото на 50-те години, в който изселническата вълна през 1950-1951 г., води до намаляване на броя и относителния му дял независимо от значителното нарастване на естествения прираст на турското население.

От началото на 50-те до средата на 80-те години, характеризиращ се със значително нарастване на броя на турското население благодарение на високия естествен прираст и независимо от изселническата вълна през 1969-1978 г.

От средата до края на 80-те години на XX в., или времето на т.нар. “възродителен процес”, който е свързан с изключително голяма промяна на броя на турското население, породена от т.нар. “голяма екскурзия” в края на 90-те години.

Период от началото на 90-те години, който е свързан с намаляване на броя на турското население във връзка с продължаващата емиграция, но този път политическите фактори отстъпват място на икономическите. Особено важен фактор са етническите процеси, свързани с промяната в самоидентификацията на българомохамеданите и част от ромите.

- В изследването е направена характеристика на формираните райони с компактно заселване на турско население. Анализирани са техните териториални промени, факторите и причините, оказващи влияние. Най-важните резултати са обобщени в табл.10.

Таблица 10

Основни показатели, характеризиращи районите с компактно заселване на турската етническа група в България (1887-2001 г.)

РАЙОН	Година	Брой на турското население	Площ (в %)	Брой общини, попадащи в оптималната територия на разселване	Относителен дял на турското население спрямо общото в селската	Условна гъстота на разселване	Фактическа площ на разселване	Условна площ на разселване	Коефициент на компактност	Общ брой на селищата, попадащи в района	Средногодишен темп на прираст (в %)	Изменение на формираните райони в проценти
ЛУДОГОРСКИ РАЙОН	1887	235180	11,9	31	38,7	17,8	9041,6	13210,74	0,68	589		
	1900	227449	8,6	27	42,8	23,8	6937,47	9567,15	0,73	457	-0,3	-27,6
	1934	160286	3,1	14	27,1	46	2439,62	3484,75	0,7	175	-0,9	-63,6
	1946	190067	4,8	17	28,1	35,9	3417,37	5301,68	0,64	257	1,5	52,1
	1965	215403	5,4	18	27,6	35,9	4068,73	6007,98	0,68	287	0,7	13,3
	1992	195883	6,6	19	24,5	26,7	4798,64	7329,13	0,65	341	-0,3	21,9
	2001	177336	6,8	23	23,8	23,6	4900,77	7498,44	0,65	352	-1,1	2,3
ИЗТОЧНОРОДОПСКИ РАЙОН	1887											
	1900											
	1934	131022	3,4	8	22,2	34,6	3061,19	3783,59	0,81	513		
	1946	156891	3,4	7	23,2	41,1	3022,9	3820,88	0,79	514	1,6	0,9
	1965	192570	3,5	9	24,7	49,3	3364,4	3904,27	0,86	524	1,2	2,2
	1992	147368	3,7	10	18,4	35,7	3619,24	4131,13	0,88	534	-0,9	5,8
	2001	109005	3,7	10	14,6	26,8	3558,69	4062,55	0,88	530	-2,9	-1,7
ИЗТОЧНОСТАРОПЛАНИНСКИ РАЙОН	1887	102821	5,8	10	16,9	15,9	4636,43	6483,62	0,72	379		
	1900	95410	4,2	9	18	20,5	3334,75	4643,24	0,72	304	-0,6	-28,4
	1934	106261	3,2	6	18	30,2	2415,38	3513,39	0,69	255	0,3	-24,3
	1946	104928	2,9	5	15,5	31,9	2200,95	3290,37	0,67	239	-0,1	-6,4
	1965	106060	3,5	5	13,6	27,5	2700,76	3862,33	0,7	259	0,1	17,4
	1992	103715	4,5	6	13	20,9	3479,13	4950,76	0,7	306	-0,1	28,2
	2001	98074	4,3	10	13,1	20,5	3503,3	4776,64	0,73	303	-0,6	-3,2

Практическите резултати са сведени до предложения за насочване и обвързване на научните обобщения от изследването главно с проблемите на регионалното управление и демографската политика и могат да бъдат конкретизирани както следва:

- Създадени са организирани бази данни по предварително подбрани показатели, използвани, като основни атрибутивни данни в ГИС. Те позволяват актуализация на информацията, с което се гарантира приемственост в изследванията като стават изходна база за бъдещи такива.

- Направена е класификация на населените места според броя и относителния дял на турската етническа група, която може да бъде възприета като основа за извършване на бъдещо наблюдение.

- Направеното изследване освен за следващи научни изследвания, свързани с етническата проблематика, могат да се прилагат при разработване на планови и стратегически документи за развитието на районите с преобладаващ турски етнос и особено за районите със смесени етнически групи. Познаването на особеностите на бита, психологията и на други специфики от живота на турската етническа група е едно от условията за приобщаването им в решаване на общите национални и регионални социално-икономически задачи.

ЛИТЕРАТУРА

- А л е к с и е в, Б. Родопското население в българската хуманитаристика. В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Българските турци в Турция, том II, С., 1998, с.7-34.
- А р к а д и е в Д. Изучаване на етническия състав при преброяванията на населението в България. - Население, 6, 1992, с.47-58.
- А р у т ю н о в С.А., Н.Н.Чебоксаров Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечество. - Советская Этнография, 2, 1972, с. 43-69.
- А с е н о в Б. Възродителният процес и ДС. С., 1996.
- А с е н о в Б. Религията и сектите в България. С., 1998.
- Б а е в Й., К о т е в Н. Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. - Международни отношения, 1, 1994, с.16-28.
- Б а е в Й., К о т е в Н. Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. - Международни отношения, 2, 1994, с.50-62.
- Б а т а к л и е в ИВ. Долината на р.Арда. - Известия на БГД, II, 1934, с.164-218.
- Б а т а к л и е в ИВ. Чепино. С., 1930.
- Б е й т у л о в М. Животът на населението от турски произход в НРБ. С., 1975.
- Б е ш к о в А. България и Добруджа. Добрич, 1992.
- Б е ш к о в А. Добруджа през вековете. Добрич, 1999.
- Б о б ч е в С. За дедиорманските турци и за къзълбашите. - Сборник на БАН, 24, С., 1931, с.5-14.
- Б о ж и к о в П. Етнодемографска характеристика на българското население. Социологически преглед, 3, 1993, с.47-53.
- Б р о м л е й Ю. Типологизация етнических процессов. - В: Проблемы типологии в этнографии, М., 1979 г., с.3-25.
- Б р о м л е й Ю. Этнос и этнография. М., 1971.
- В а с и л е в Б. Миграционните процеси в България след Втората световна война. С., 1991 г.
- Г а н д е в Хр. Преселението на тракийски българи и гърци в България през 1878-1879 г. - Архив за поселищни проучвания, 1938, 2, с.3-13.
- Г е н о в Г. Ньойският договор и България. С., 2000 г.
- Г е н о в Г. Правното положение на малцинствата с особен оглед на българските малцинства в съседните държави. С., 1929.
- Г е о р г и е в А. Цв. Еничарите в българските земи. С., 1988.
- Г е о р г и е в В., Ст. Т р и ф о н о в. Покръстването на българите мохамедани 1912-1913 г. С., 1995.
- Г е ш е в Г. Етническа структура на България. - Население, 3-4, 1995, с. 66-81.
- Г о ч е в П. Тактически промени в стратегията на Турция към България. - Международни отношения, 6, 1993, с.33-38.
- Г р е б е н а р о в а Сл., Е. М и н ч е в а. Якоруда и Девин традиция и модерност. С., 1998.
- Г у м и л е в А. Этногенез и биосфера Земли. Москва, 1989.
- Г у м и л е в А. Этносфера и история людей и история природы. М., 1993.
- Д а н а и л о в Г. Изследвания върху демографията на България. С., 1930 г.
- Д е в е д ж и е в М. Кратка история на селищното развитие по българските земи. С., 1979.
- Д е л и р а д е в П. Родопите като поселищна област и планинска система. С., 1937.
- Д и м и т р о в а, Д. Българските турци преселници в Република Турция през 1989 г. - В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите, том III, С., 1998, с. 53-74.
- Д и м и т р о в Г. Българо-гръцките отношения и българските бежанци от Гърция (1919-1931 г.). Изв. на българското историческо дружество, XXXIII, 1980, с.174-176.
- Д о н к о в К. Етническият състав на населението на България. Статистика, 2, 1994, с.34-45.
- Д р и н о в М. Герлово (областно-географско проучване). С., 1936.
- Д р и н о в М. Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското Княжество. - Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 5, 1883, с.1-25.
- Ж е л я з к о в а А. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Българските турци в Турция, том III, С., 1998, с.12-24.
- Ж е л я з к о в а А. Формиране на мюсюлманските общности и комплексите на Балканите. В: Мюсюлманските общности на Балканите и България. С., 1997 г., с. 9-57.
- Ж е ч е в Н. За отношението на временното руско управление на българските власти и общественост към мюсюлманското население в България през 1877-1878 г. - Известия на института по история, том 19, 1967, с.133-156.
- З а г о р о в О. Възродителният процес. С., 1993.
- И л и е в а И. Малцинствата на Балканите. Международна защита. С., 1994.

- И р е ч е к К. Княжество България. Пловдив, част I, 1899.
- И ш и р к о в А. България - географски бележник. С., 1910.
- К а л о я н о в Т. Желан брой деца според етническата принадлежност на населението. - Статистика, 1, 1995 г., с.12-21.
- К а р а с т о я н о в С. Рамковата конвенция за защита на националните малцинства и България. - Обучението по география, 3, 1999.
- К о з л о в В. О понятия этнической общности. - Советская этнография, 2, 1967, с.100-119.
- К р ъ с т е в а, Н., Б. А с е н о в Потурчване II. С., 1993.
- К у ш н е р П. Этнические территории и этнические границы. М., 1951.
- К ъ н ч о в В. Избрани произведения, I и II част, София, 1970.
- М а к а в е е в а Л. Етносоциални аспекти в развитието на съвременното българско семейство. - Българска етнография, 1, 1981, с. 3-17.
- М а к а в е е в а Л. Семейството на тюркоезичните българи в контекста на съвременните културнообединителни процеси. - Българска етнография, 5, 1991, с.3-17.
- М а н ч е в Кр., Е. Д о й ч и н о в а Мюсюлманското население от североизточна България в българската и турската политика (1919-1939 г.). - Исторически преглед, 5, 1991, с.57-73.
- М а р и н о в В., Принос към изучаване бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. С., 1956.
- М а р к о в Ю. Развитие на образованието сред турското население в България. - Исторически преглед, 2, 1971, с.69-79.
- М а р у ш и а к о в а Е. Циганите в България. С., 1993.
- М и л е т и ч Л. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902.
- М и н к о в Иг. Съвременната българска нация и интегрираните в нея етнически общности. - Списание на БАН, 3, 2001, с. 13-22.
- М и х а й л о в С. Възрожденският процес в България. С., 1992.
- М и ч е в, Н. Демографско райониране и схема на демографските райони в България. - Население, кн.2, 1993.
- М и ш а й к о в Д. Населението на България. С., 1920.
- М о н о г а р о в а Л. Комплексна типология городов Таджикской ССР в свете этнической мозаичности их население. - Советская этнография, 6, 1972.
- Н а т а н Ж., В. Хаджиниколов, Л.Беров. Икономика на България, том I, Икономика на България до социалистическата революция, С., 1969 г.
- Н и н о в З. Етносите в България. - Обучението по география, 2, 1999.
- П е т р о в, П. Съдбоносни векове за българската народност. С. 1975.
- П о к ш и ш е в с к и й В. Этнические процессы в городах и некоторые проблемы их изучения. - Советская этнография, 5, 1969.
- П о к ш и ш е в с к и й В. Методы изучения этнической смешанности городского население. - Советская этнография, 1, 1983, с.16-23.
- П о п о в В. Преферираното етническо самосъзнание при циганите в България. - В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България, С., 1994 г., с.151-175.
- П о п о в К. Конвенцията за взаимно изселване между България и Гърция и спорът на гърците за черкви, училища и манастири. С., 1935.
- П о п о в К. Стопанска България. - Сборник на БАН, кн.VIII, клон историко-филологичен и философско-обществен, С., 1916.
- П р о д а н о в В. Етническите и религиозни конфликти 88 Югоизточна Европа. - Военен журнал, 4,1995, с. 33-51.
- Р а з б о й н и к о в А., Сп. Р а з б о й н и к о в. Населението на Южна Тракия с оглед на народностните отношения в 1830-1878, 1912, 1930 г. С., 1999.
- Р о м а н с к и Ст. Народностен характер на Добруджа. - В: Сб. Добруджа, С., 1918 г.
- С а ж и н В. Математические методы в советской этнической географии. - Советская этнография, 1, 1989, с.122-127.
- С а ж и н В. Определение, компактности расселения этносов. - Советская этнография, 5, 1984, с.94-97.
- С а р а ф о в М. Населението в Княжество България по трите първи преброявания. - Периодично списание на българското книжовно дружество, 3, 1903, с.201-246.
- С а р а ф о в Н. Народностите в източната част на Княжеството. - Периодично списание на българското книжовно дружество, 5, 1883, с.1-18.
- С л а в е й к о в П. Етническа структура на българското население, - Статистика, 1, 2002.
- С л а в е й к о в, П. Етногеография. С., 2006.
- С л а в е й к о в, П. Етногеографска характеристика на българското население. Годишник на СУ"Св. Климент Охридски", 2-География, том 91, 2001, с.219-233.
- С т о я н о в В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998.

Тахиров Ш. Етнокултурни процеси сред българските турци. - Българска етнография, 4, 1980, с.3-16.

Тодоров П. Етнодемографски процеси в Южна Добруджа (1913-1940 г.). В: Добруджа, 1, 1984, с.13-25.

Токарев С. Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии). - Вопросы философии, 11, 1964.

Томова, Ил. Демографски процеси в големите етноконфесионални общности в България. В: Сб. Демографско развитие на Република България, БАН, С., 2005.

Тонев В. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973.

Фотев Г. Другият етнос. С., 1994.

Христов, Ем. Групиране и райониране на териториалните единици според тяхната еднородност. - Икономическа мисъл, 1, 2006, с.58-71.

Христов, Ем. Райониране на териториалните единици по структурен признак. - Икономическа мисъл, 2, 1997, с. 71-87.

Христосков Й. Етническите отношения в периода на икономическата криза. - В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1994, с.52-67.

Чанков Ж. Населението на България. С., 1935.

Чебоксаров А.Н. Народы, расы, культуры. Москва, 1971.

Чебоксаров Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. - Советская этнография, 4, 1967, с.91-113.

Шеленов Г.В. Общности происхождения – признак этнической общностей. - Советская этнография, 4, 1968а., с. 71-85.

Эккель Б. Определе индекса мозаичности национального состава республик, краев, областей СССР. - Советская этнография, 2, 1976.

Яранов Д. Народностният състав на населението в Беломорската област. - В: Беломоски преглед, 1, 1942.

Van k s, Marcus Ethnicity: Anthropological Constructions, 1996.

Var t h, F. Ethnic group and Boundaries. The Social organization of culture difference, Oslo. Universitetsforlaget, 1969

Encyclopaedia Britannica, 2007

Er i k s e n Thomas Hylland Anthropological Perspectives, London 1993

Ma g e t M. Probleme d ethnographie europeene Etnologie generale, Paris 1968.

S a r k o z i Ferenz, GIS Function Interpolation, 1998, http://www.agt.bme.hu/public_e/funcint/funcint.htm.

Geospatialanalysis – a comprehensive guide. 2nd edition, 2006-2008 de Smith, Goodchild, Longley <http://www.spatialanalysisonline.com/output/>.

Scot Drysdale, Dartmouth College Voronoi Diagrams: Application from Archaeology to Zoology, Regional Geometry Institute, Smith College, July 19, 1993, Last update: 14 Nov 1996, Geometry in Action, <http://www.ics.uci.edu/~eppstein/gina/scot.drysdale.html#dna>.

х х х Вътрешна и външна миграция на населението в края на 90-те години. НСИ, С., 1992 г.

х х х География на България, С., Изд. Форком, 2002 г.

х х х Движение на населението в Българското Княжество през 1881 г., С., 1889 г.

х х х Движение на населението в Българското Княжество през 1887 г., С., 1890 г.

х х х Движение на населението в Българското Княжество през 1892 г., С., 1894 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1896 г., С., 1898 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1901 г., С., 1906 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1902 г., С., 1906 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1906 г., С., 1911 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1908 г., С., 1914 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1909 г., С., 1914 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1911 г., С., 1922 г.

х х х Движение на населението в царство България през 1912 г., част II, С., 1923 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1918 г., С., 1926 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1919 г., С., 1926 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1920 г., част II, С., 1926 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1921 г., С., 1928 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1922 г., С., 1928 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1923 г., С., 1928 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1924 г., С., 1928 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1925 г., С., 1930 г.

х х х Движение на населението в царство България през 1926 г., С., 1930 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1927 г., С., 1931 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1928 г., С., 1931 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1929 г., С., 1931 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1930 г., С., 1932 г.

х х х Движение на населението в царство България през 1931 г., С., 1934 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1932 г., С., 1935 г.

х х х Движение на населението в Царство България през 1933 г., С., 1936 г.

х х х Движение на населението през 1882 г., С., 1889 г.

х х х Движение на населението през 1883 г., С., 1889 г.

х х х Движение на населението през 1886 г., С., 1890 г.

х х х Движение на населението през 1888 г., С., 1891 г.

х х х Движение на населението през 1893 г., С., 1896 г.

х х х Движение на населението през 1897 г., част II, С., 1899 г.

х х х Движение на населението през 1898 г., част II, С., 1900 г.

х х х Движение на населението през 1900 г., част I, С., 1902 г.

х х х Движение на населението през 1900 г., част II, С., 1902 г.

х х х Движение на населението през 1905 г., част II, С., 1911 г.

х х х Движение на населението през 1907 г., част II, С., 1912 г.

х х х Движение на населението през 1910 г., част II, С., 1916 г.

х х х Демографска статистика през 1962 г., С., 1963 г.

х х х Демографска статистика през 1963 г., С., 1964 г.

х х х Демографска статистика през 1964 г., С., 1965 г.

х х х Демографска статистика през 1965 г., С., 1966 г.

х х х Демографска статистика през 1966 г., С., 1967 г.

х х х Демографска статистика през 1967 г., С., 1968 г.

х х х Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. Пловдив, 1988 г.

х х х Демографически енциклопедически словарь. Москва, 1985 г.

х х х Изселването от Княжество България 1893-1902 г. - Сп. на Българското иконом. друж., кн. 8-9, 1905 г.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката. С., 1934 г.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в царство България. С., 1924.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в царство България. С., 1925.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1929-1930.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1922-1923.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1909.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1933.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1932.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1934.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1940.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1937.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1935.

х х х Месечни статистически известия на главна дирекция на статистиката в България. С., 1936.

х х х Миграционните движения на българите (1878-1941 г.). С., 1993.

х х х Население 1968 г., С., 1969.

х х х Население 1969 г., С., 1970.

х х х Население 1970 г., С., 1971.

х х х Население 1970 г., С., 1971.

х х х Население 1971 г., С., 1972.

х х х Население 1971 г., С., 1972.

х х х Население 1972 г., С., 1973.

х х х Население 1972 г., С., 1973.

х х х Население 1973 г., С., 1974.

х х х Население 1974 г., С., 1975.

х х х Население 1975-76 г., С., 1977.

х х х Население 1976 г., С., 1977.

х х х Население 1977 г., С., 1978.

х х х Население. НСИ, С., 1983.

х х х Население. НСИ, С., 1985.

х х х Население. НСИ, С., 1985.

х х х Население. НСИ, С., 1986.

х х х Население. НСИ, С., 1987.

х х х Население. НСИ, С., 1988.

х х х Население. НСИ, С., 1989.
 х х х Население. НСИ, С., 1990.
 х х х Население. НСИ, С., 1991.
 х х х Население. НСИ, С., 1991.
 х х х Население. НСИ, С., 1991.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението 1920 г. том първи, С., 1927.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението в България на 1.1.1893 г. том I, С., 1897.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението в България на 31.XII.1900 г. С., 1906.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението в България на 31.XII.1900 г., кн.1, С., 1906.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1926 г., С. 1931.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението в царство България на 31.12.1926 г., С., 1931.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.XII.1905 г. том I, С., 1911.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението в Царство България от 31.12.1910 г. кн.1, С., 1923.
 х х х Общи резултати от преброяване на населението на 1 януари 1881 г., С. 1884.
 х х х Преброяване на населението в НРБ на 1.12.1956 г. Общи резултати. кн. II, С., 1960.
 х х х Преброяване на населението на 31. 12.1946 г. кн.1, 1949.
 х х х Преброяване на населението на 31.12.1934 г. том II, С., 1937.
 х х х Преброяване на населението на 31.XII.1934 г., том I, С., 1938.
 х х х Резултати от преброяване на население на 1.12.1965 г., том II, 1968.
 х х х Резултати от преброяване на населението на 31 XII. 1946 г., кн. II, С., 1970.
 х х х Статистика на движение на населението за 1947-1959 г. С., 1961.
 х х х Статистика на движение на населението през 1934 г. С., 1936.
 х х х Статистика на движение на населението през 1935 г. С., 1937.
 х х х Статистика на движение на населението през 1936 г. С., 1938.
 х х х Статистика на движение на населението през 1937 г. С., 1938.
 х х х Статистика на движение на населението през 1938 г. С., 1940.
 х х х Статистика на движение на населението през 1939 г. С., 1940.
 х х х Статистически годишник 1961 г. С., 1962.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1957 г. С., 1959.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1959 г. С., 1960.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1966 г. С., 1967.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1967 г. С., 1968.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1974 г. С., 1975.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1979 г. С., 1980.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1981 г. С., 1982.
 х х х Статистически годишник на НРБ 1983 г. С., 1984.
 х х х Статистически годишник на царство България 1909 г. С., 1910.
 х х х Статистически годишник на Царство България 1933 г. С., 1933.
 х х х Статистически годишник на царство България 1911 г. С., 1914.

АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ

Външна миграция за 1951 г., ЦДА – София, фонд 210, оп.6, а.е.21.
 Градски и селски раждания по националност през 1964 г., ЦДА – София, фонд 210, оп.34, а.е. 5.
 Градски и селски раждания по народност и окръзи за 1954 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.12, а.е.46.
 Градски раждания по градове окръзи и народност за 1960 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.26, а.е. 5.
 Градски раждания по градове, окръзи и народност за 1947 г., ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.5, а.е.17.
 Градски раждания по градове, окръзи и народност за 1949 г., ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.5, а.е. 61.
 Градски раждания по градове, окръзи и народност за 1953 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.10, а.е. 34.
 Градски раждания по градове, окръзи и народност за 1954 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.12, а.е.46.
 Градски раждания по градове, окръзи и народност през 1959 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.6, а.е.16.
 Градски раждания по народност и окръзи за 1952 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.5, а.е. 61.
 Градски раждания по народност и окръзи за 1953 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.8, а.е. 30.
 Градски раждания по народност и окръзи за 1953 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.10, а.е.34.
 Градски раждания по народност и окръзи за 1955 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.14, а.е. 59.
 Градски раждания по народност и окръзи за 1957 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп. 19, а.е.6.
 Градски раждания по области и вярa за 1948 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.6, а.е. 44.
 Градски раждания по окръзи и народност за 1951 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.6, а.е. 16.
 Градски раждания по окръзи, градове и народност за 1950 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.3, а.е.4.
 Градски умирения по градове, окръзи и народност за 1953 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.10, а.е. 36.

Градски умирения по градове, окръзи и народност за 1954 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.12, а.е. 43.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1952 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.8, а.е. 30.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1948 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.2, а.е.48.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1949 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп. 5, а.е. 65.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1951 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп. 6, а.е. 17.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1951 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.6, а.е. 17.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1952 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.8, а.е. 32.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1953 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.10, а.е. 36.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1954 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.12, а.е.43.
 Градски умирения по народност и окръзи за 1955 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.14, а.е.61.
 Градски умирения по народност и окръзи през 1959 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп. 23, а.е. 7.
 Градски умирения по народност, области и градове 1947 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.5, а.е. 23.
 Градски умирения по народност, окръзи и градове за 1950 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.3, а.е. 5.
 Градски умирения по окръзи през 1957 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.19, а.е. 8.
 Емигранти и имигранти по окръзи през 1972 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.42, а.е. 53, 54.
 Емигранти и имигранти по окръзи през 1975 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.45, а.е. 18.
 Емигранти и имигранти по окръзи през 1977 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.47, а.е. 15.
 Емигранти и имигранти по окръзи през 1978 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.50, а.е. 48.
 Емигранти и имигранти по окръзи през 1982 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.52, а.е. 39.
 Емигранти и имигранти по окръзи през 1983 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.53, а.е. 56.
 Емигранти по държава, околии, народност през 1947 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп. 5, а.е. 36.
 Емигранти по околии, народност и държава през 1948 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.5, а.е.57.
 Емигранти по околии, окръзи, народност и държава през 1947 г. ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.3, а.е.9.
 Емигранти по околии, окръзи, народност, държава през 1949 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп. 5, а.е. 73.
 Емигранти по окръзи и народност през 1973 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.с 43, а.е. 18.
 Емигранти по окръзи и народност през 1974 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.44, а.е.22.
 Емигранти по окръзи, възраст и народност през 1976 г., ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.с 46, а.е. 11.
 Емиграцията и имиграцията у нас. - Архив за стопанска и социална политика, кн.4, 1936.
 Живородени според националната принадлежност за 1974 г., ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.44, а.е.8.
 Живородени според националната принадлежност за 1972 г., ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 42, а.е. 31.
 Налично население в област Стара Загора през 1934. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 1850.
 Налично население в област София през 1934. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 1849.
 Налично население в област Враца през 1934. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 1846.
 Налично население в област Плевен през 1934. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 1847.
 Налично население в област Пловдив през 1934. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 1848.
 Налично население в област Русе през 1934. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 1854.
 Налично население по народност в окръг Бургас за 1946 г.. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 775.
 Налично население по народност в окръг Варна по околии за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 776.
 Налично население по народност в окръг Враца по околии за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 777.
 Налично население по народност в окръг Горна Джумая за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 778.
 Налично население по народност в окръг Пловдив за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 780.
 Налично население по народност в окръг Русе по околии за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 781.
 Налично население по народност в окръг Шумен (селско) за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е.786.
 Налично население по народност и месторождение в градовете през 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 2, а.е. 1499, 1501, 1502, 1503, 1504, 1505, 1506, 1508, 1510, 1509, 1512, 1513, 1514, 1516, 1517, 1518, 1519, 1520, 1515, 1511, 1530, 1528, 1527, 1526, 1525, 1524, 1523, 1522, 1521.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Котел. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 918.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия М.Търново. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 919.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Царево. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 922.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Средец. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 921.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Поморие. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 920.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Кула. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 940.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Враца. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 939.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Вигин. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 938.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Берковица. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 937.
 Налично население по населени места през 1946 в околия Белоградчик. ЦДА – гр.София, фонд 210, п.1, а.е. 936.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Б.Слатина. ЦДА – София, фонд 210, оп.1, а.е. 935.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Лом. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 941.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Михайловград. ЦДА – София, фонд 210, оп.1, а.е. 942.
 Налично население по населени места през 1946 г. в околия Оряхово. ЦДА – София, фонд 210, оп.1, а.е. 943.

[illegible]

Налично население по населени места през 1946 г. в околия Ивайловград. ЦДА–гр.София, фонд210,оп.1, а.е. 1111.
Налично население по населени места през 1946 г. в околия Златоград. ЦДА–гр.София, фонд210,оп.1, а.е. 1110.
Налично население по населени места през 1946 г. в околия Габрово. ЦДА–гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 1093.
Налично население по народност в градовете на Пловдив през 1946 г. ЦДА–гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 822.
Налично население по народност в градовете на Плевен през 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 821.
Налично население по народност в градовете на Г. Джумая през 1946 г. ЦДА –гр.София,фонд 210,оп.1,а.е. 820.
Налично население по народност в градовете на Враца през 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 819.
Налично население по народност в градовете на Варна през 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 818.
Налично население по народност в градовете на Бургас през 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 817.
Налично население по народност в градовете на София през 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 816.
Налично население по народност в градовете на Хасково през 1946 г. ЦДА–гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 785.
Налично население по народност в градовете на Търново през 1946 г. ЦДА–гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 784.
Налично население по народност в градовете на Ст. Загора през 1946 г. ЦДА–гр.София, фонд210,оп.1,а.е. 783.
Налично население по народност в градовете на София през 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 782.
Налично население по народност говорим език и вяра по окръзи и околии за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 769 (окръг Стара Загора), а.е. 768 (окръг София), а.е. 767 (окръг Русе), а.е. 766 (окръг Пловдив), а.е. 765 (окръг Ловеч), а.е. 764 (окръг Горна Джумая), а.е. 763 (окръг Враца), а.е. 762 (окръг Варна), а.е. 761 (Бургас).
Налично население по народност в градовете Силистра, Тутракан, Каварна, Балчик, Добрич за 1934 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.2, а.е. 2194.
Налично население по народност, в градовете Благоевградска през 1934 г.ЦДА–София,фонд453к,оп.2, а.е.1815.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Попово. ЦДА–гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 344.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Омуртаг. ЦДА–гр.София, фонд453к, оп.2, а.е. 343.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Варна. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 339.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Исперих. ЦДА–гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 340.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Кубрат. ЦДА– гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 341.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Н. Пазар. ЦДА–гр.София, фонд453к,оп.2,а.е. 342.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Варна. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 338.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Габрово. ЦДА – гр.София,фонд 453к, оп.2, а.е. 285.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Карнобат. ЦДА–гр.София,фонд 453к,оп.2, а.е. 269.
Налично население по народност, майчин език и религия по населени места през 1934 г. в околия Белоградчик. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 277.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Вигин. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 279.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Враца. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 270.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Фердинанд. ЦДА–гр.София,фонд 453к,оп.2,а.е. 284.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Лом. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 282.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Г.Оряховица.ЦДА–гр.София,фонд453к,оп.2,а.е. 286.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Сливен. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 273.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Кула. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 281.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Берковица. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 278.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Котел. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 270.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия М.Търново. ЦДА–гр.София,фонд453к,оп.2, а.е. 271.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Средец. ЦДА – гр.София,фонд 453к, оп.2, а.е. 274.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Ямбол. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 275.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Бургас. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 266.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Бургас. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 267.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Поморие. ЦДА–гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 272.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Елхово. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 268.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Б.Слатина. ЦДА–гр.София, фонд453к,оп.2,а.е. 276.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Оряхово. ЦДА–гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 283.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Айтос. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 265.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Разлог. ЦДА–гр.София, фонд453к, оп.2, а.е. 307.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Г.Джумая. ЦДА–гр.София, фонд453к, оп.2, а.е. 311.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Св.Врач. ЦДА–гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 320.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Неврокоп. ЦДА–гр.София, фонд453к, оп.2, а.е.302.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Петрич. ЦДА– гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 316.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия София. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 321.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Карлово. ЦДА–гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 301.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Златоград. ЦДА–гр.София, фонд453к,оп.2, а.е. 300.
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Девин. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 299.

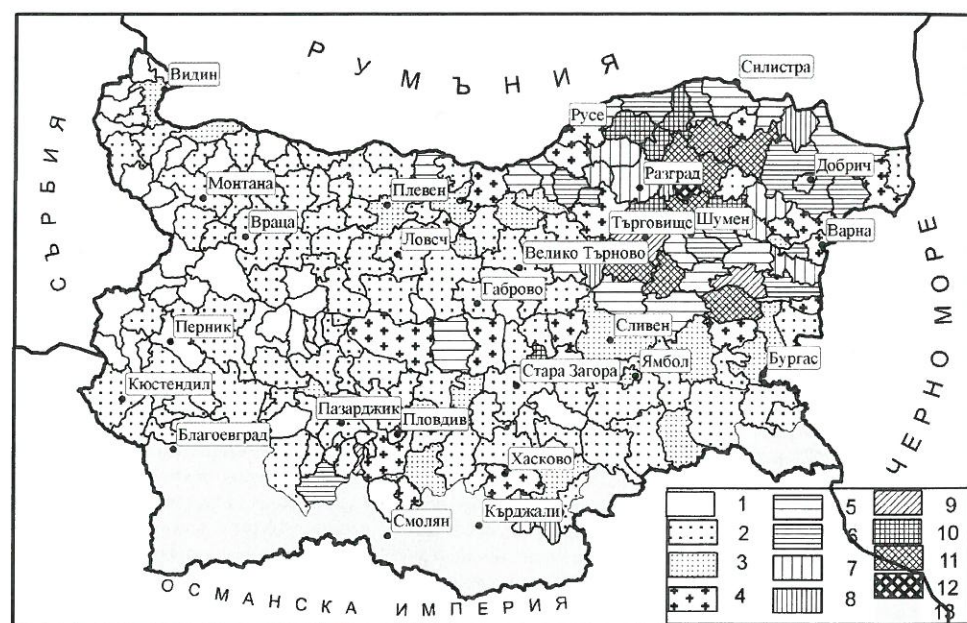
Налично население по населени места през 1934 г. в околия Пазарджик. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2,а.е. 303.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Панагюрище.ЦДА-гр.София,фонд453к,оп.2,а.е. 304.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Пещера. ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 305.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Ардино. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 324.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Борисовград.ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2,а.е. 325.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Смолян. ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 308.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Елена. ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 288.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Новоселци. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2, а.е. 315.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Радомир. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 318.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Казанлък. ЦДА-гр.София, фонд453к, оп.2, а.е. 327.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Бяла. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 337.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Н.Загора. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 331.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Свиленград.ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2, а.е. 332.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Чирпан. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 336.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Ст.Загора. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2, а.е. 333.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Хасково. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 335.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Харманли. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2, а.е. 334.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Тетевен. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 295.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Троян. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 296.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Севлиево. ЦДА-гр.София,фонд 453к, оп.2, а.е. 294.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Ловеч. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 289.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Луковит. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 290.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Никопол. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 291.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Плевен. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 292.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Свищов. ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 293.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Търново. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 297.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Асеновград. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2,а.е. 298.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Ботевград. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2,а.е. 309.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Дупница. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 312.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Ихтиман. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2, а.е. 313.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Брезник. ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 310.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Трън. ЦДА – гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 322.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Пиргон. ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 317.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Кюстендил. ЦДА-гр.София, фонд453к,оп.2,а.е. 314.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Дряново. ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 287.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Самоков. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 319.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Цариброд. ЦДА-гр.София,фонд 453к, оп.2, а.е. 323.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Пловдив. ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 306.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Крумовград. ЦДА-гр.София,фонд453к,оп.2,а.е. 328.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Ивайловград.ЦДА-гр.София,фонд453к,оп.2,а.е. 326.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Кърджали. ЦДА-гр.София,фонд 453к, оп.2, а.е. 329.
 Налично население по населени места през 1934 г. в околия Момчилград. ЦДА-гр.София,фонд453к,оп.2,а.е. 330.
 Налично население по народност, майчин език религия по градове през 1934 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.2, а.е. 1812,1813, 1811, 1814, 1816, 1817 .
 Население по градове, народност, вероизповедание за 1934 г., фонд 453к, оп.2, а.е. 1845 (окръг Бургас),
 Население по народност и населени места в окръг Варна за 1965 г., фонд 210, оп.1, а.е. 665
 Население по народност и градове за 1946 г., фонд 210, оп.1а, а.е. 856, 857
 Население по народност и населени места -1934 г. в околия Преслав, ЦДА-гр.София,фонд453к,оп.2, а.е. 345.
 Население по народност, населени места -1934 г. в околия Провадия, ЦДА-гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 346.
 Население по народност, населени места -1934 г. в околия Разград, ЦДА-гр. София, фонд 453к, оп.2, а.е. 347.
 Население по народност, населени места за 1934 г. в околия Русе, ЦДА – гр. София, фонд 453к, оп.2, а.е. 348.
 Население по народност, населени места -1934 г. в околия Търговище, ЦДА-гр.София, фонд453к, оп.2, а.е. 349.
 Население по народност и населени места -1934 г. в околия Шумен, ЦДА- гр.София, фонд 453к, оп.2, а.е. 350.
 Население по народност, населени места -1946 г. в околия Айтос, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 913.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Балчик, ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 1062.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Бургас селска, ЦДА-гр.София, фонд210, оп.1,а.е. 915.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Бургас, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 914.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Варна, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 1064.
 Население по народност и населени места-1946 г. в околия Варна, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 1063.

Население по народност, населени места-1946 г. в околия Ген.Тошево, ЦДА-гр.София, фонд210, оп.1, а.е. 1065.
 Население по народност, населени места за 1946 г. в околия Дулово, ЦДА-гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 1007.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Елхово, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 916.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Исперих, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 1008.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Карнобат, ЦДА-гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 917.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Кубрат, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 1009.
 Население по народност, населени места-1946 г. в околия Разград, ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.1, а.е. 1010.
 Население по народност, говорим език и пол по градове за 1946 г., фонд 210, оп.2, а.е. 1815, 1550, 1564,1568,1545, 1538, 1555, 1562, 1599, 1600, 1601, 1602, 1603, 1606, 1604, 1607, 1605, 1598
 Обща групировка за страната по народност (градоко) за 1946 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.1, а.е. 855.
 Раждания по националност през 1971 г. и по окръзи. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.41, а.е. 61.
 Раждания по националност по окръзи през 1973 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.43, а.е. 8.
 Раждания по възраст и националност на майката през 1972 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.42, а.е. 29
 Раждания по градове и националност, през 1959 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.23, а.е. 5.
 Раждания по народност, околии и окръзи за 1949 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.5, а.е. 63.
 Раждания по националност и поредност на роденото дете за 1974 г. ЦДА- гр. София, фонд 210, оп.44, а.е. 7.
 Раждания през 1966 г. по националност, по възраст на майката. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.37, а.е. 28.
 Селски раждания по възраст общо за страната за 1948 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.5, а.е.47.
 Селски раждания по народност и окръзи за 1952 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.8, а.е.31.
 Селски раждания по народност и окръзи за 1953 г., ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 10, а.е.35.
 Селски раждания по народност и окръзи за 1955 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.14, а.е. 60.
 Селски раждания по народност и окръзи за 1957 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 19, а.е. 7.
 Селски раждания по народност, околии и области за 1947 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 5, а.е.20.
 Селски раждания по народност, околии и окръзи за 1950 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.3, а.е.4а.
 Селски раждания по области и възраст за 1948 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.3, а.е.46.
 Селски раждания по народност през 1959 г., по възраст на майката. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 23, а.е.6.
 Селски раждания по окръзи и народности за 1951 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.6, а.е. 15.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1951 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 6, а.е. 18.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1951 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.6, а.е. 18.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1952 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 8, а.е. 33.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1952 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.8, а.е.33.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1953 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.10, а.е. 37.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1954 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.12, а.е.44.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1955 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.14, а.е. 62.
 Селски умирания по народност и окръзи за 1959 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 23, а.е. 7.
 Селски умирания по народност и окръзи през 1957 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 19, а.е. 9.
 Селски умирания по народност околии, окръзи за 1949 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.5, а.е. 70.
 Селски умирания по народност, околии за 1947 г. ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.5, а.е.32.
 Селски умирания по народност, окръзи и околии през 1948 г. ЦДА – гр.София, фонд 210,оп.5, а.е. 54.
 Умирания по градове и окръзи през 1965 г. – ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.36, а.е. 7.
 Умирания по националност и окръзи през 1974 г. – ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.44, а.е. 15.
 Умирания по националност и окръзи, градове, села през 1971 г. – ЦДА – гр.София, фонд 210, оп. 42, а.е. 35.
 Умирания по националност и окръзи, градове, села, през 1972 г. – ЦДА – гр. София, фонд 210, оп. 42, а.е. 36.
 Умирания по националност по окръзи и за страната през 1966 г. – ЦДА – гр.София, фонд 210, оп.37, а.е. 29
 Умирания през 1973 г. по окръзи и националност. ЦДА – гр. София, фонд 210, оп.43, а.е. 13.

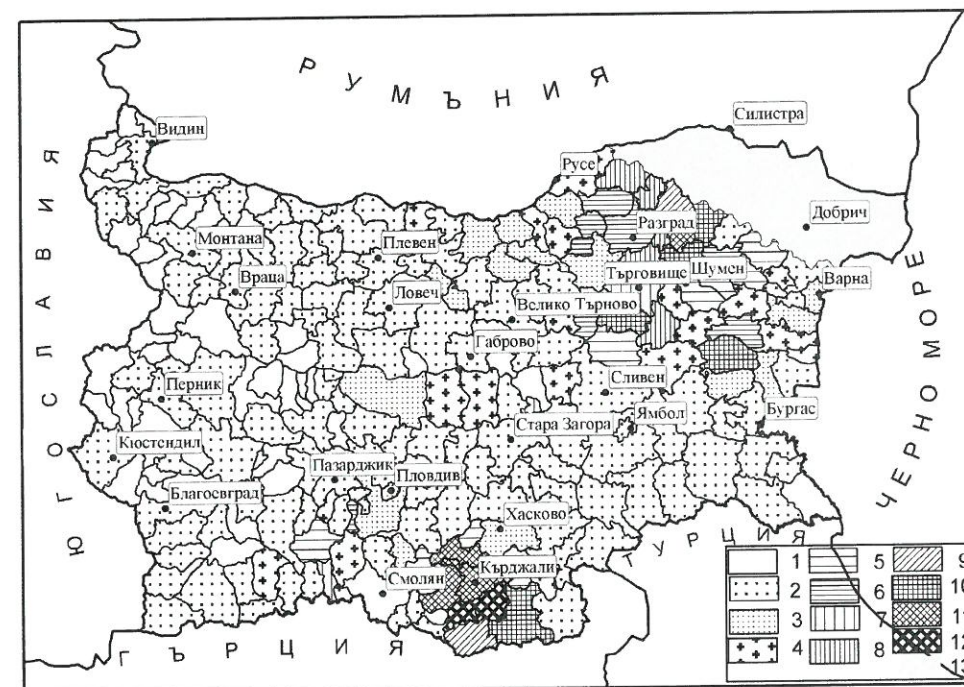
ПРИЛОЖЕНИЯ

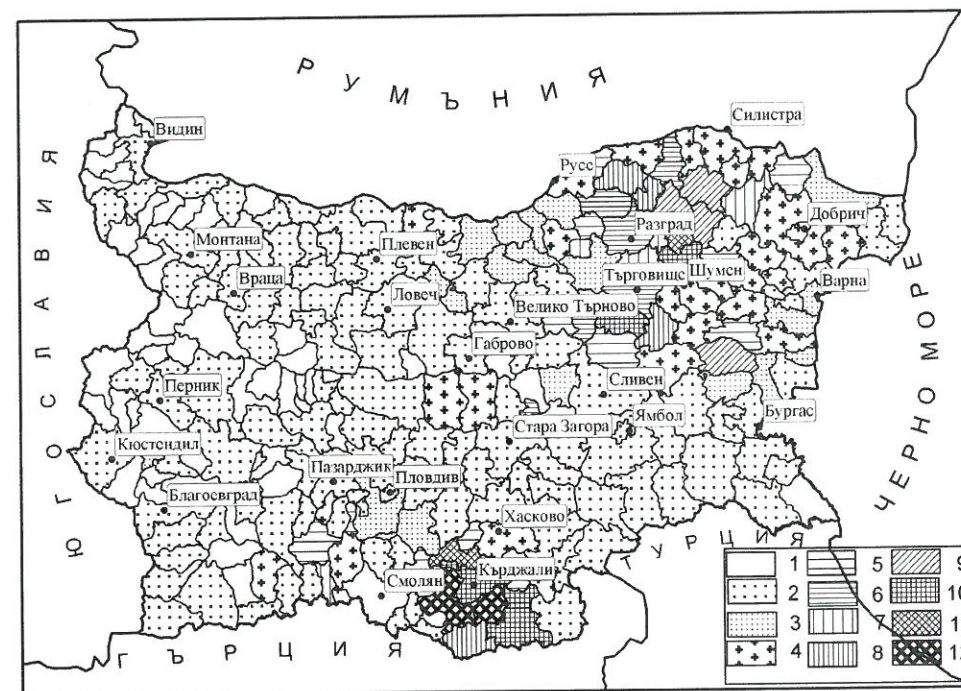
Приложение 1. Относителен дял (%) на турската етническа група в България през 1887 г.: 1 - без турско население; 2 - от 0 до 5%; 3 - 5,01-10%; 4 - 10,01-20%; 5 - 20,01-30%; 6 - 30,01-40%; 7 - 40,01-50%; 8 - 50,01-60%; 9 - 60,01-70%; 10 - 70,01-80%; 11 - 80,01-90% 12 - 90,01-100%; 13 - територии извън територията на България

Приложение 2. Относителен дял (%) на турската етническа група в България през 1900 г. (виж легендата от приложение 1)

Приложение 3. Относителен дял (%) на турската етническа група в България през 1934 г. (виж легендата от приложение 1).

Приложение 4. Относителен дял (%) на турската етническа група в България през 1946 г. (виж легендата от приложение 1)

Приложение 5. Относителен дял (%) на турската етническа група в България през 1965 г. (виж легендата от приложение 1)

Приложение 7. Относителен дял (%) на турската етническа група в България през 2001 г. (виж легендата от приложение 1)

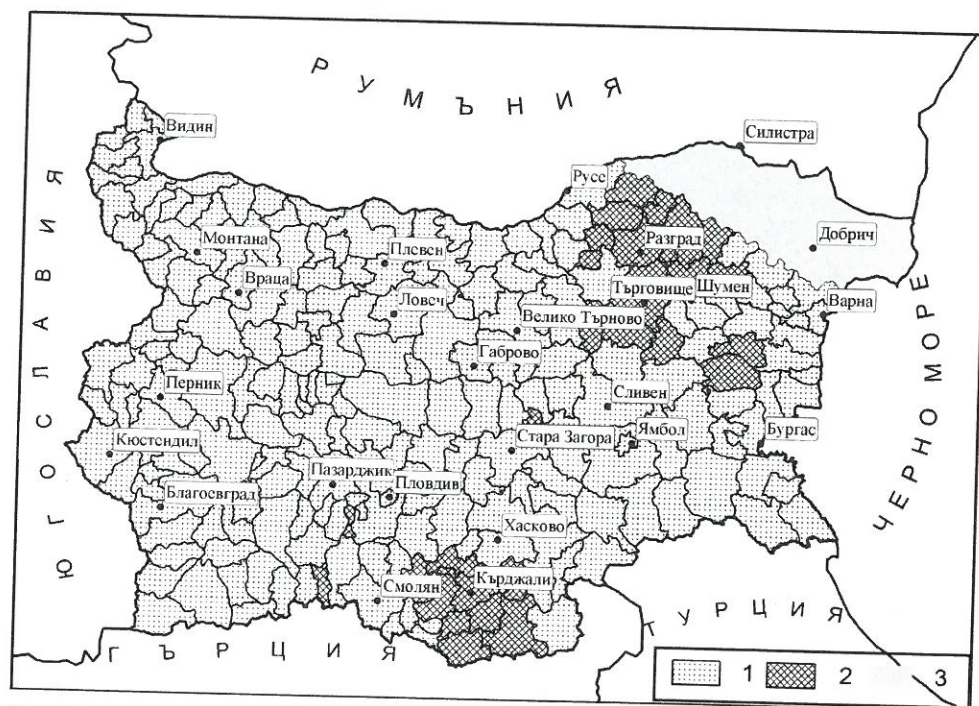
Приложение 6. Относителен дял (%) на турската етническа група в България през 1992 г. (виж легендата от приложение 1)

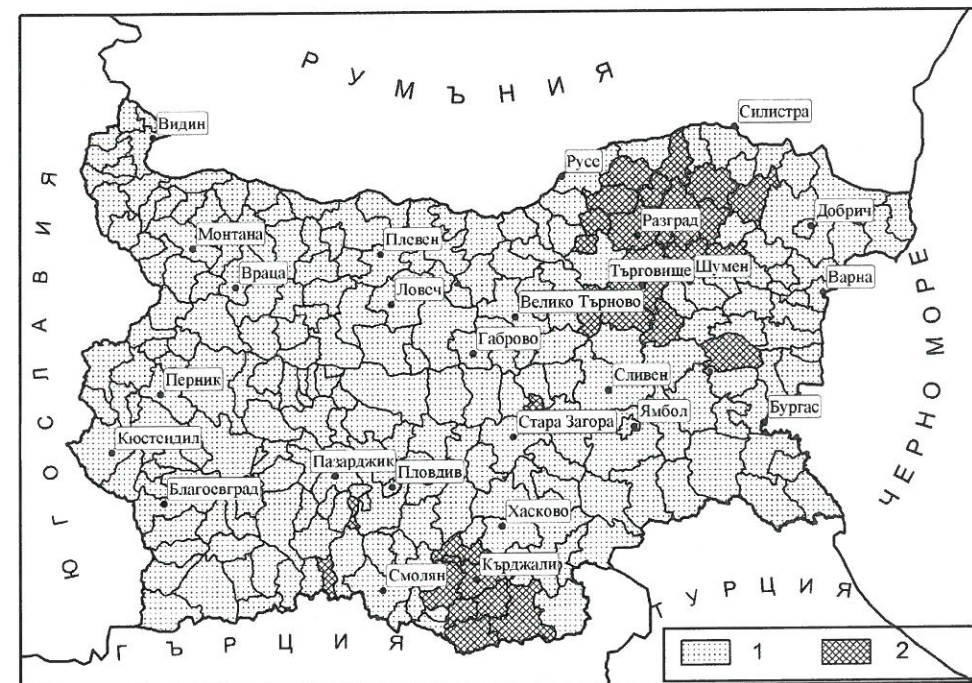
Приложение 8. Общини, включени към оптималната територия на разселване на турската етническа група в България през 1887 г.: 1 - общини извън оптималната територия на разселване; 2 - общини, включени в оптималната територия на разселване; 3 - извън територията на България

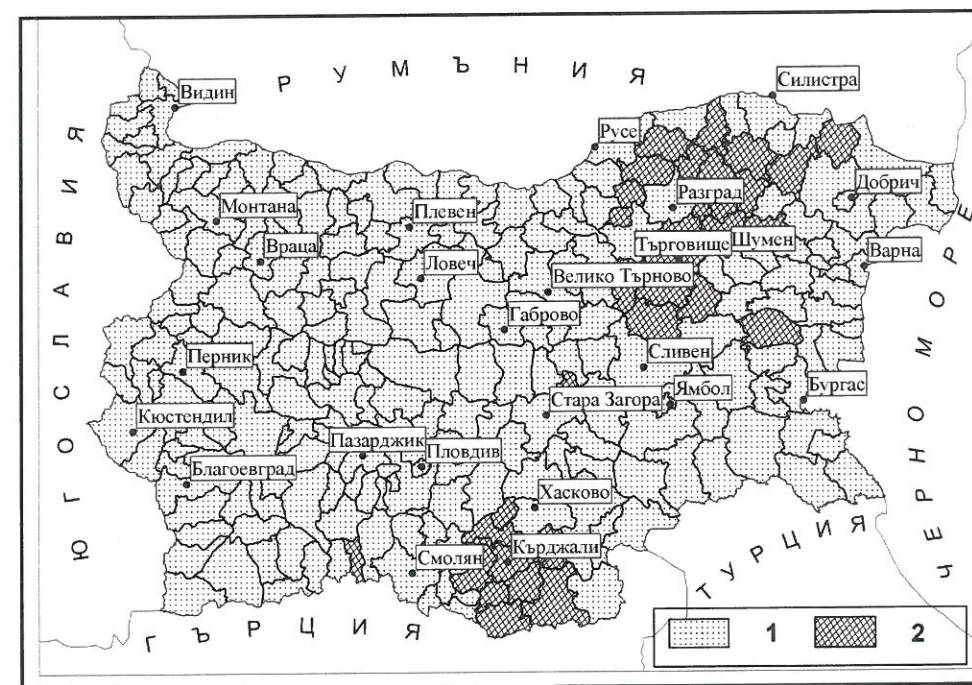
Приложение 9. Общини, включени към оптималната територия на разселване на турската етническа група в България през 1900 г. (виж легендата от приложение 8)

Приложение 10. Общини, включени към оптималната територия на разселване на турската етническа група в България през 1934 г. (виж легендата от приложение 8)

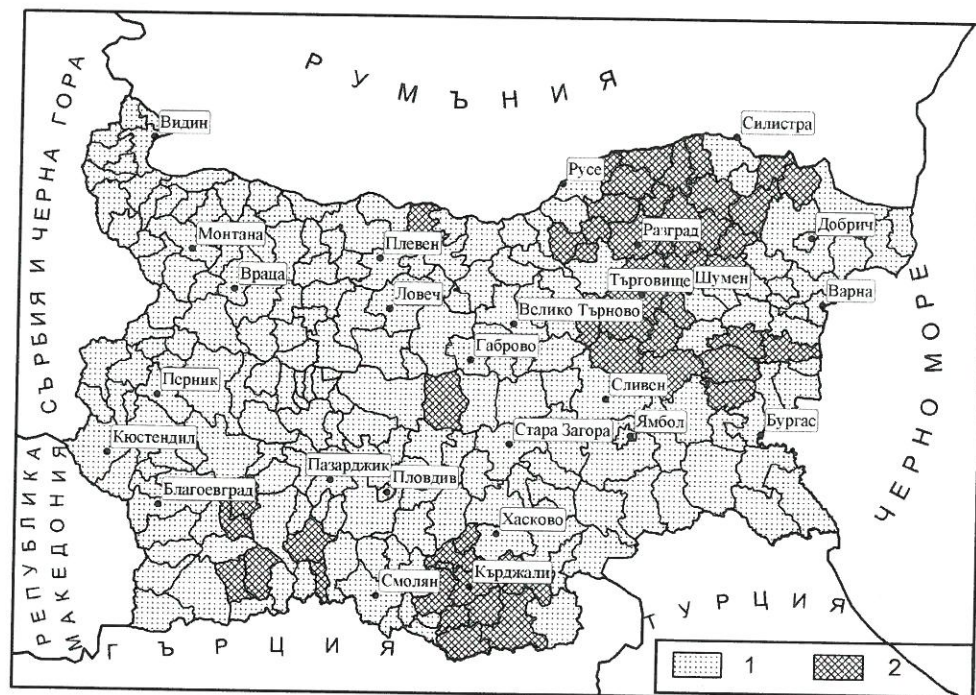
Приложение 11. Общини, включени към оптималната територия на разселване на турската етническа група в България през 1946 г. (виж легендата от приложение 8)

Приложение 12. Общини, включени към оптималната територия на разселване на турската етническа група в България през 1965 г. (виж легендата от приложение 8)

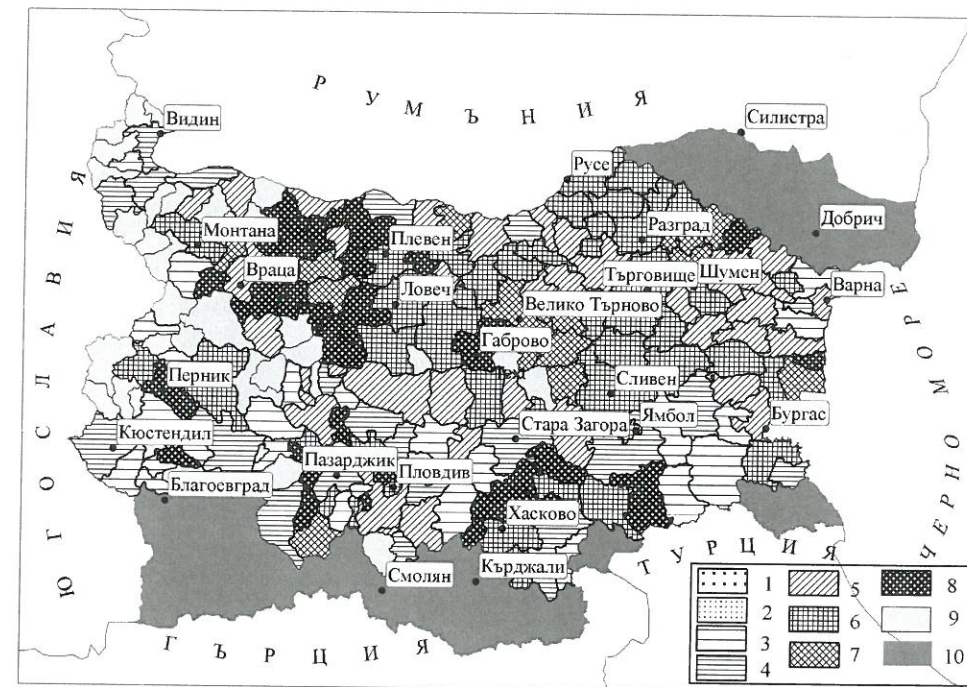
Приложение 13. Общини, включени към оптималната територия на разселване на турската етническа група в България през 1992 г. (виж легендата от приложение 8)

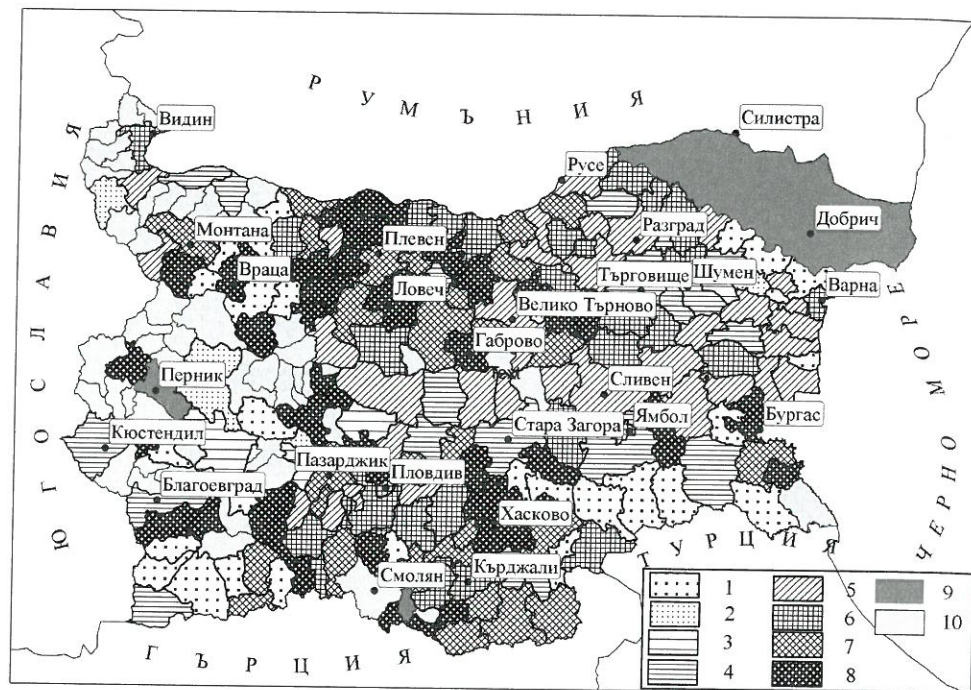
Приложение 14. Общини, включени към оптималната територия на разселване на турската етническа група в България през 2001 г. (виж легендата от приложение 8)

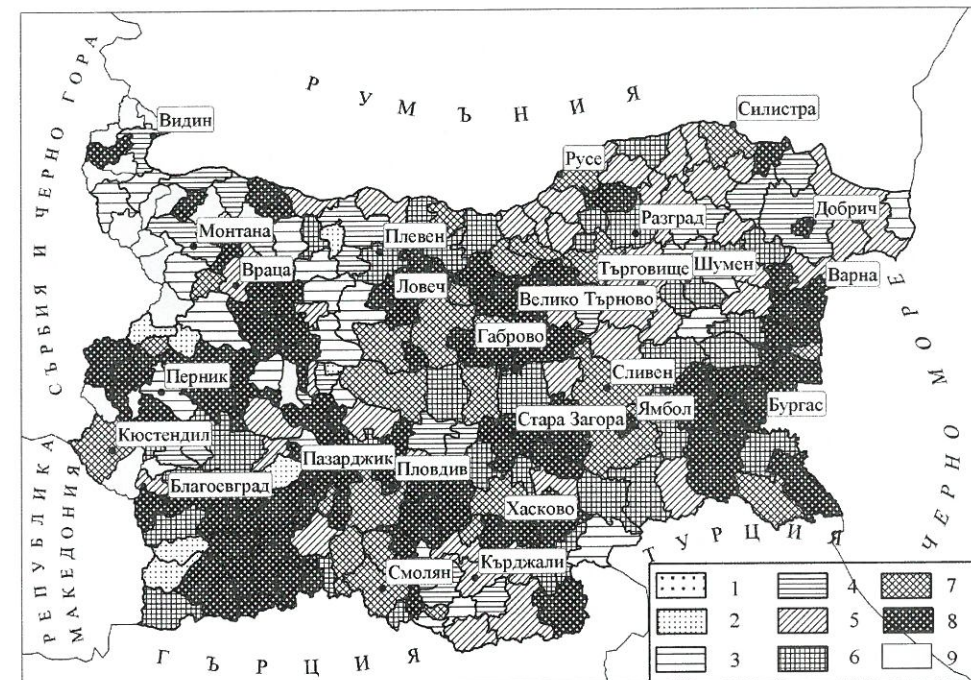
Приложение 15. Средногодишен темп на прираст на турската етническа група в България за периода 1887-1900 г. (в %): 1 - над -4%; 2 - от -3,99 до -3%; 3 - от -2,99 до -2%; 4 - от -1,99 до -1%; 5 - от -0,99 до 0%; 6 - от 0,01-1%; 1,01-2%; 7 - 1,01-2%; 8 - над 2,01%; 9 - без наличие на турско население; 10 - територии извън територията на България

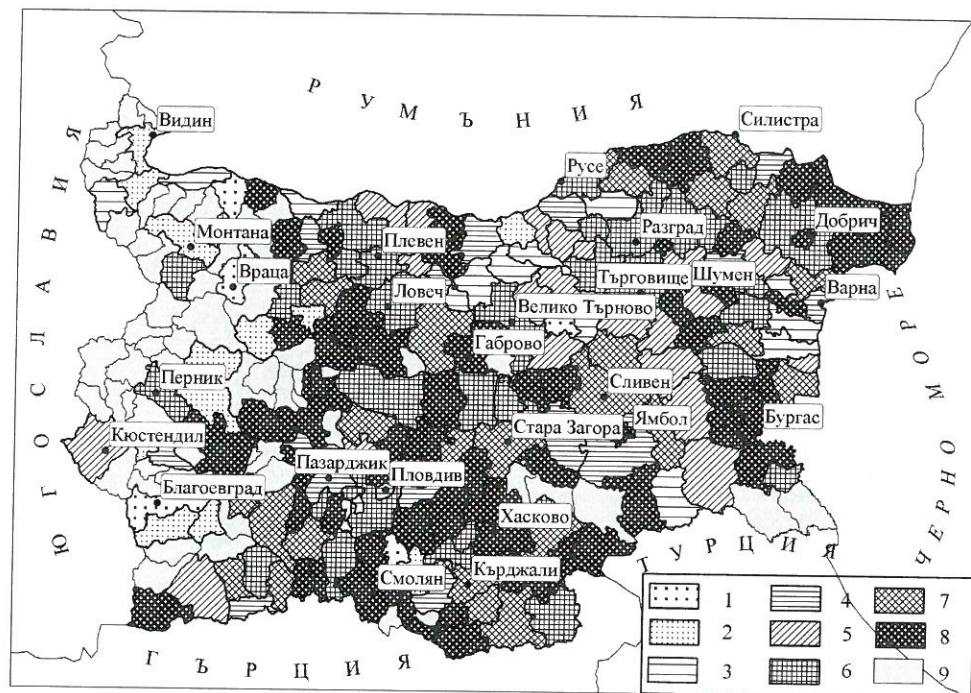
Приложение 16. Средногодишен темп на прираст на турската етническа група в България за периода 1900-1934 г. (в %) (виж легендата на приложение 15)

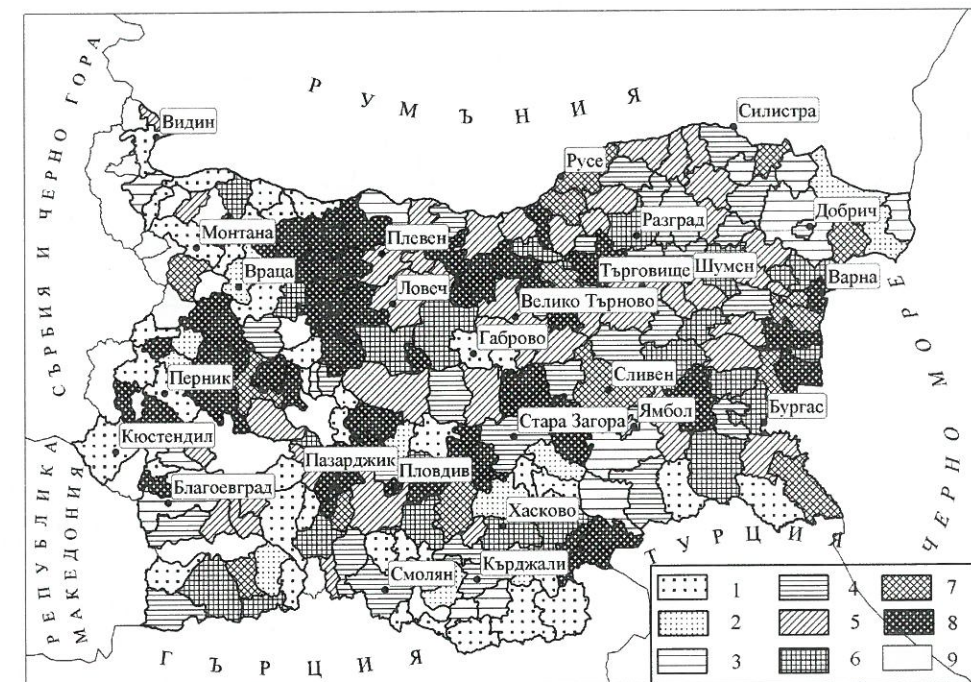
Приложение 17. Средногодишен темп на прираст на турската етническа група в България за периода 1934-1946 г. (в %) (Виж легендата на приложение 15)

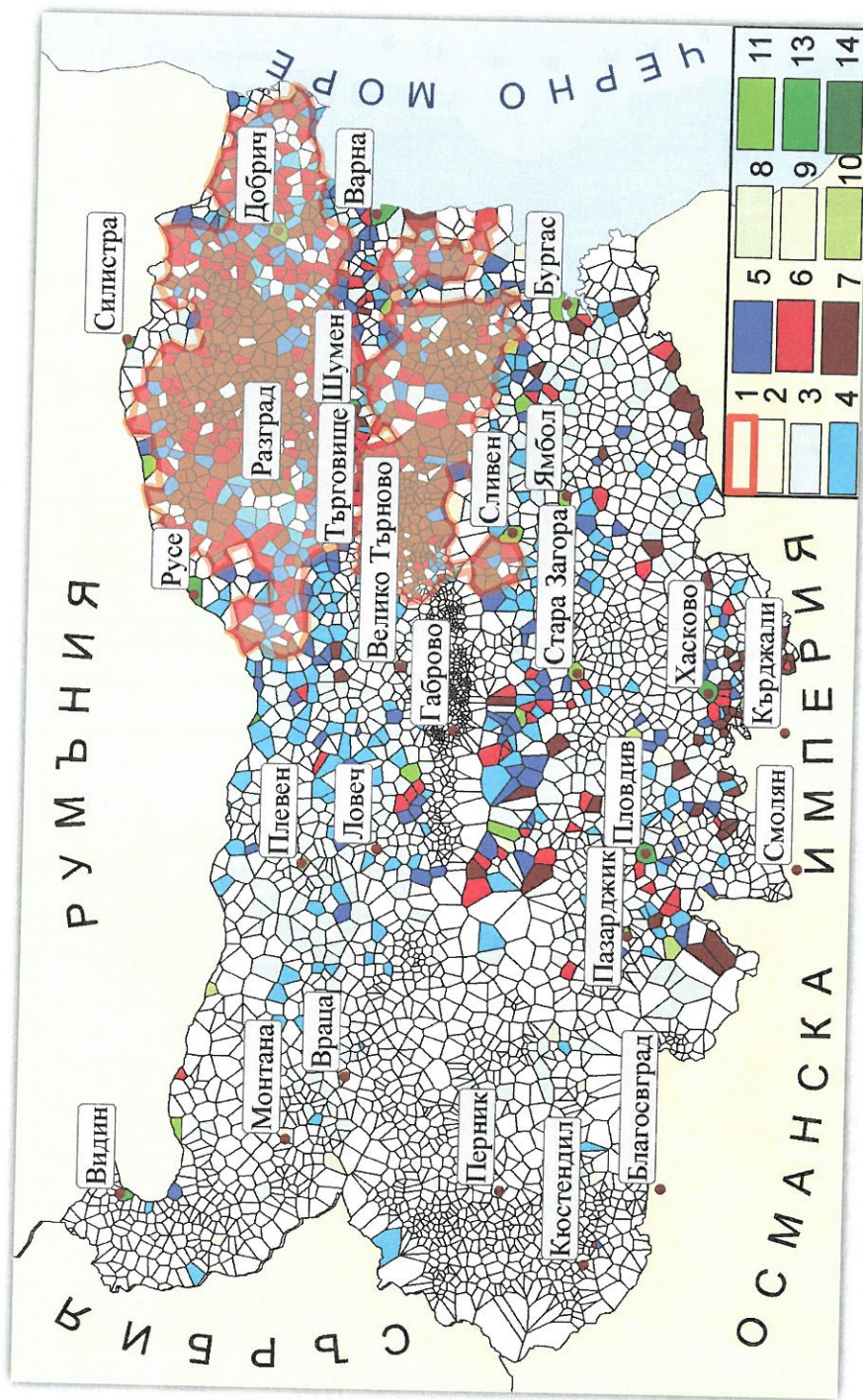
Приложение 19. Средногодишен темп на прираст на турската етническа група в България за периода 1965-1992 г. (в %) (Виж легендата на приложение 15)

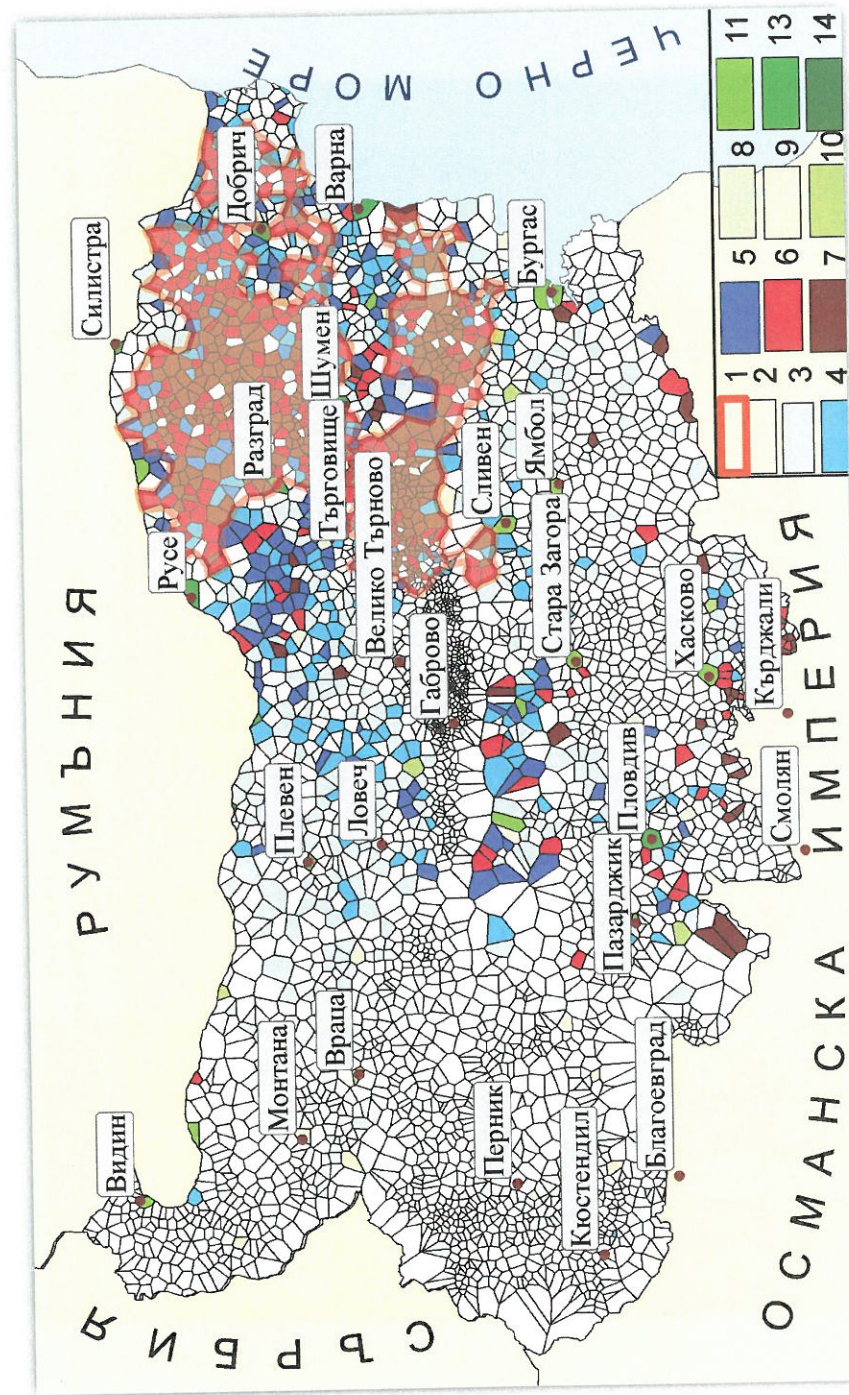
Приложение 18. Средногодишен темп на прираст на турската етническа група в България за периода 1946-1965 г. (в %) (Виж легендата на приложение 15)

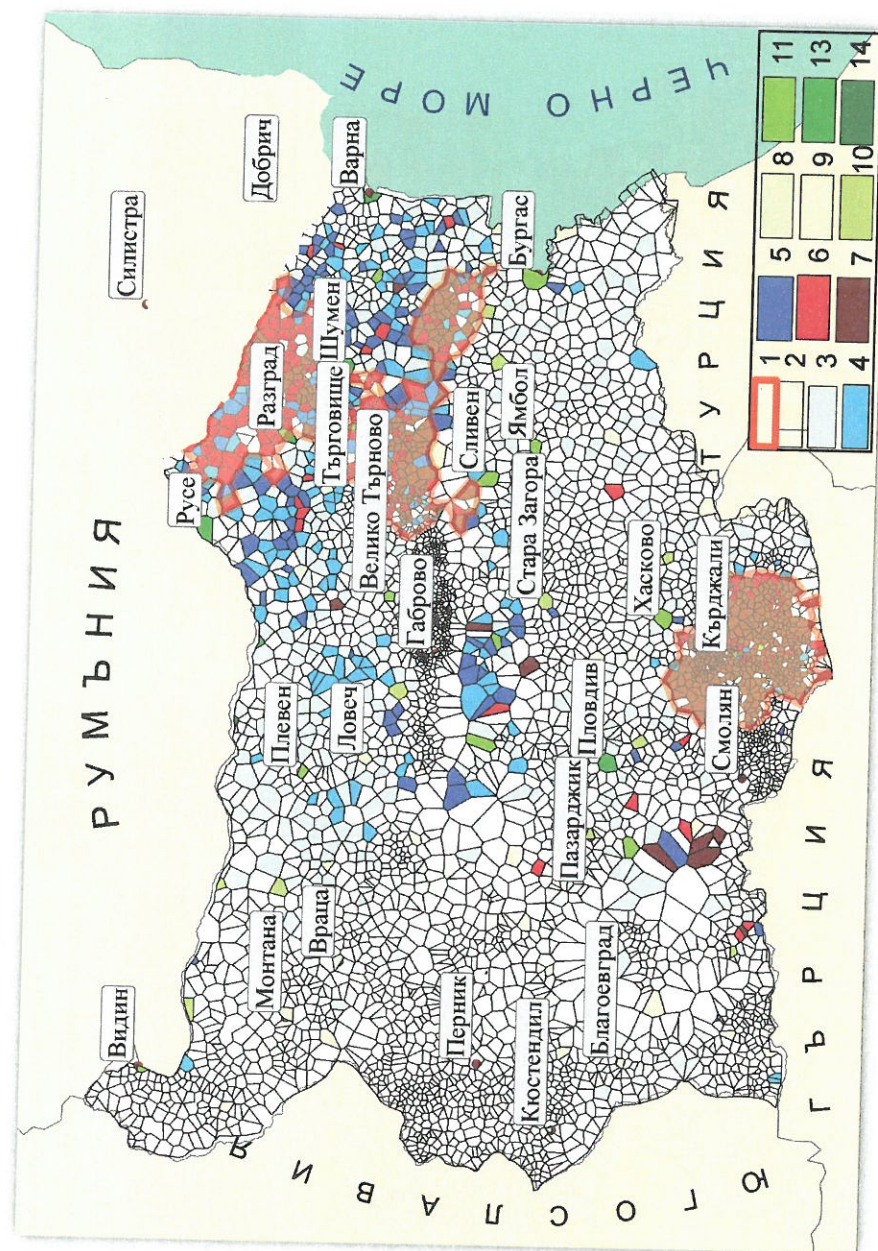
Приложение 20. Средногодишен темп на прираст на турската етническа група в България за периода 1992-2001 г. (в %) (Виж легендата на приложение 15)

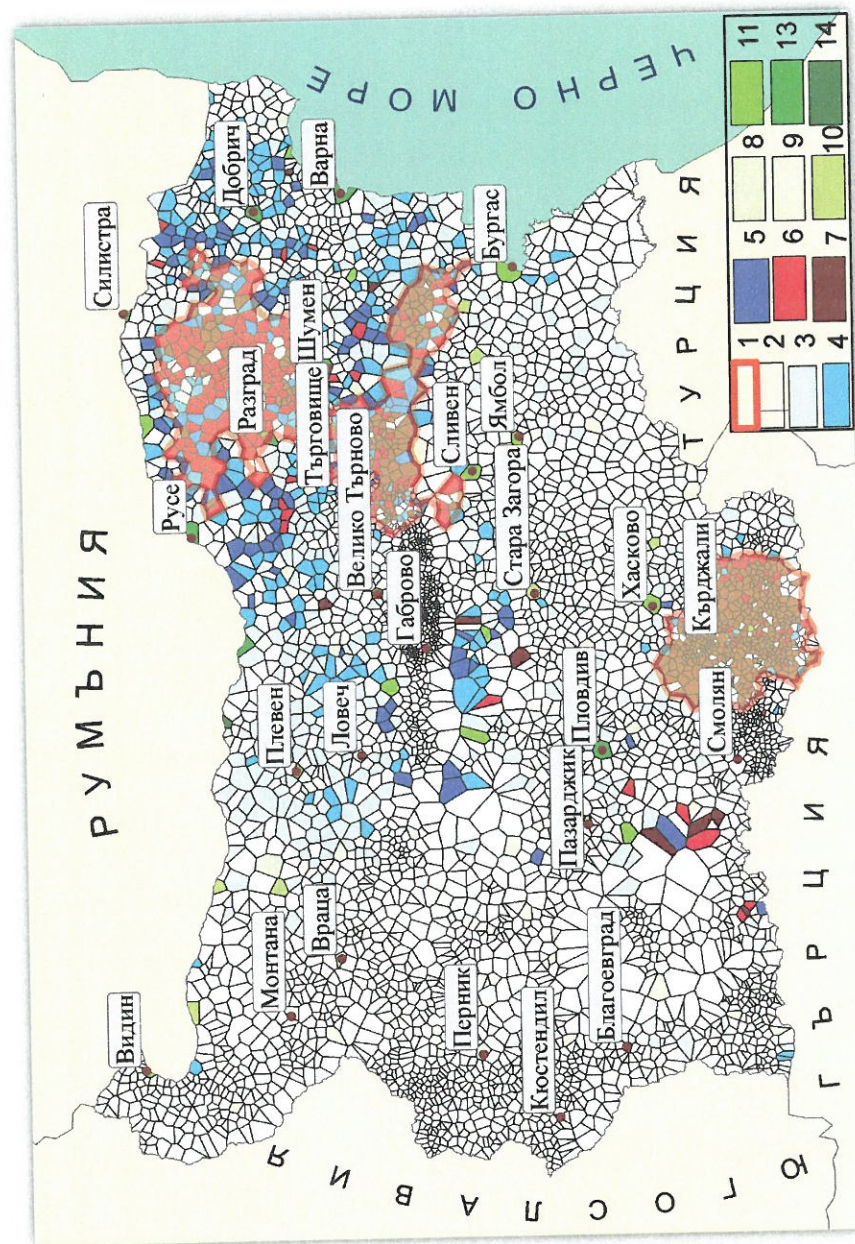
Приложение 21 Турска етническа група в България по населени места (с приложение на диаграмата на Вороной) и райони с компактно турско население през 1887 г.: 1 – граница на район; 2 – населени места без турско население; 3 – до 5%; 4 – 5,1-25%; 5 – 25,1-50%; 6 – 50,1-95%; 7 – над 95,1%; градове с преобладаващо българско население, в които турско население: 8 – до 100 г.; 9 – 101-500 г.; 10 – 500-1000 г.; 11 – 1000-3000 г.; 12 – над 3000 г.; 13 – град с преобладаващо турско население

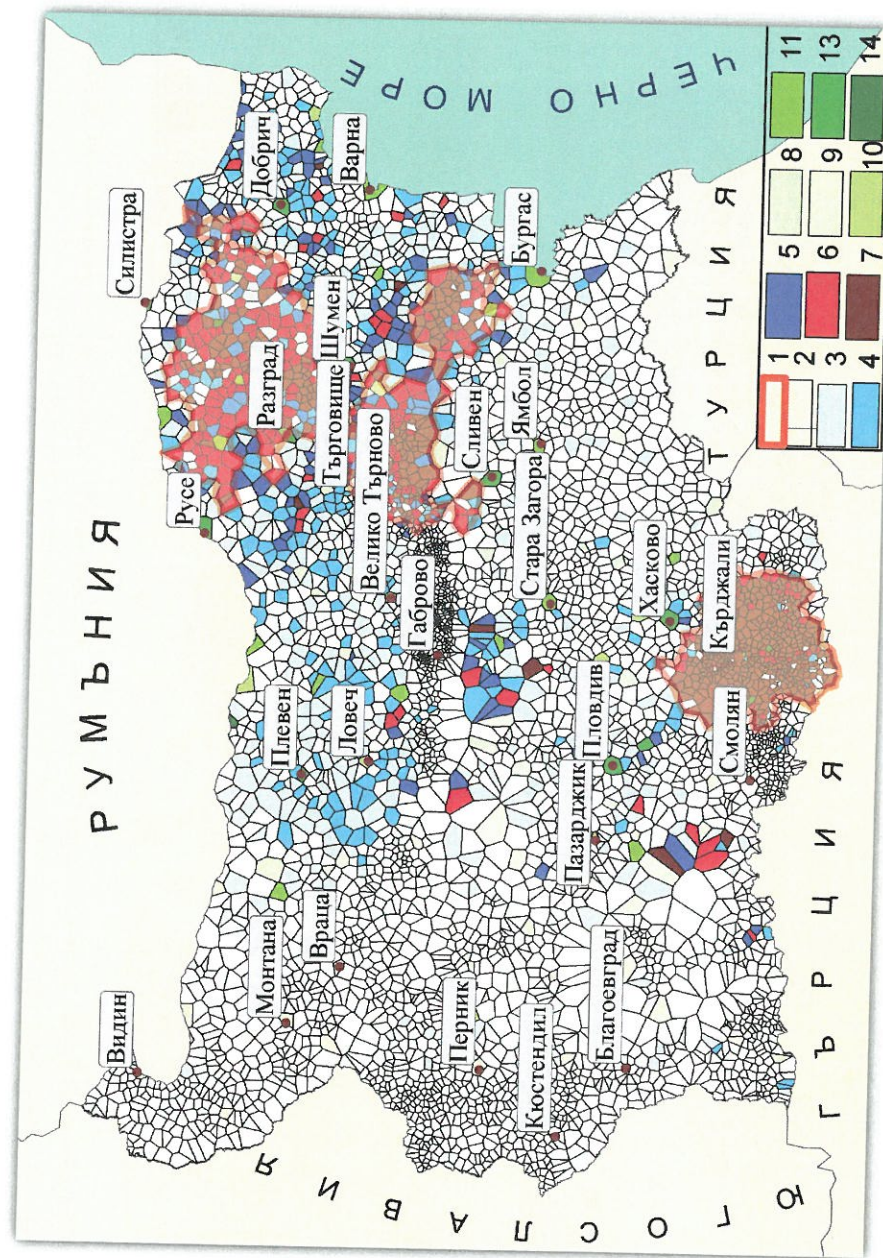
Приложение 22 Турска етническа група в България по населени места (с приложение на диаграмата на Вороной) и райони с компактно турско население през 1900 г. (виж легендата на приложение 21)

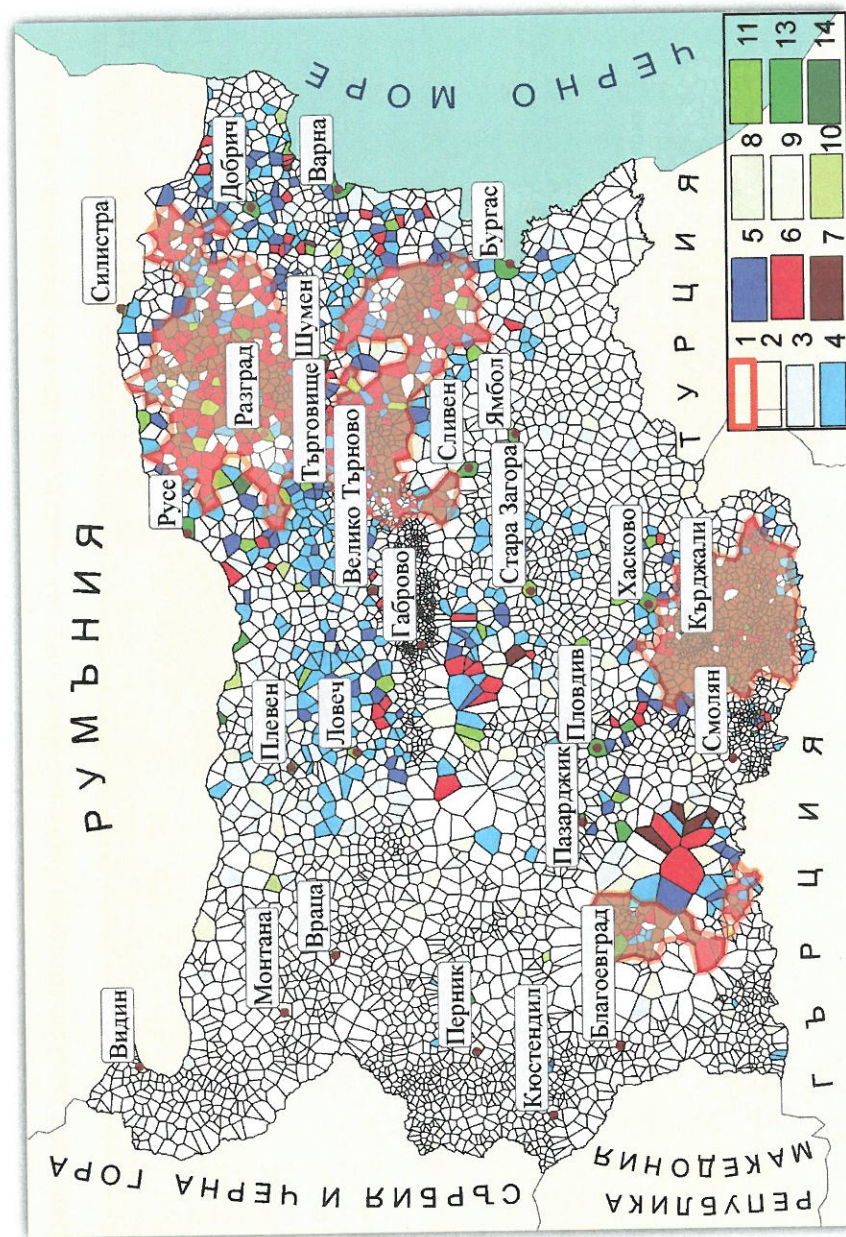
Приложение 23 Турска етническа група в България по населени места (с приложение на диаграмата на Вороной) и райони с компактно турско население през 1934 г. (виж легендата на приложение 21)

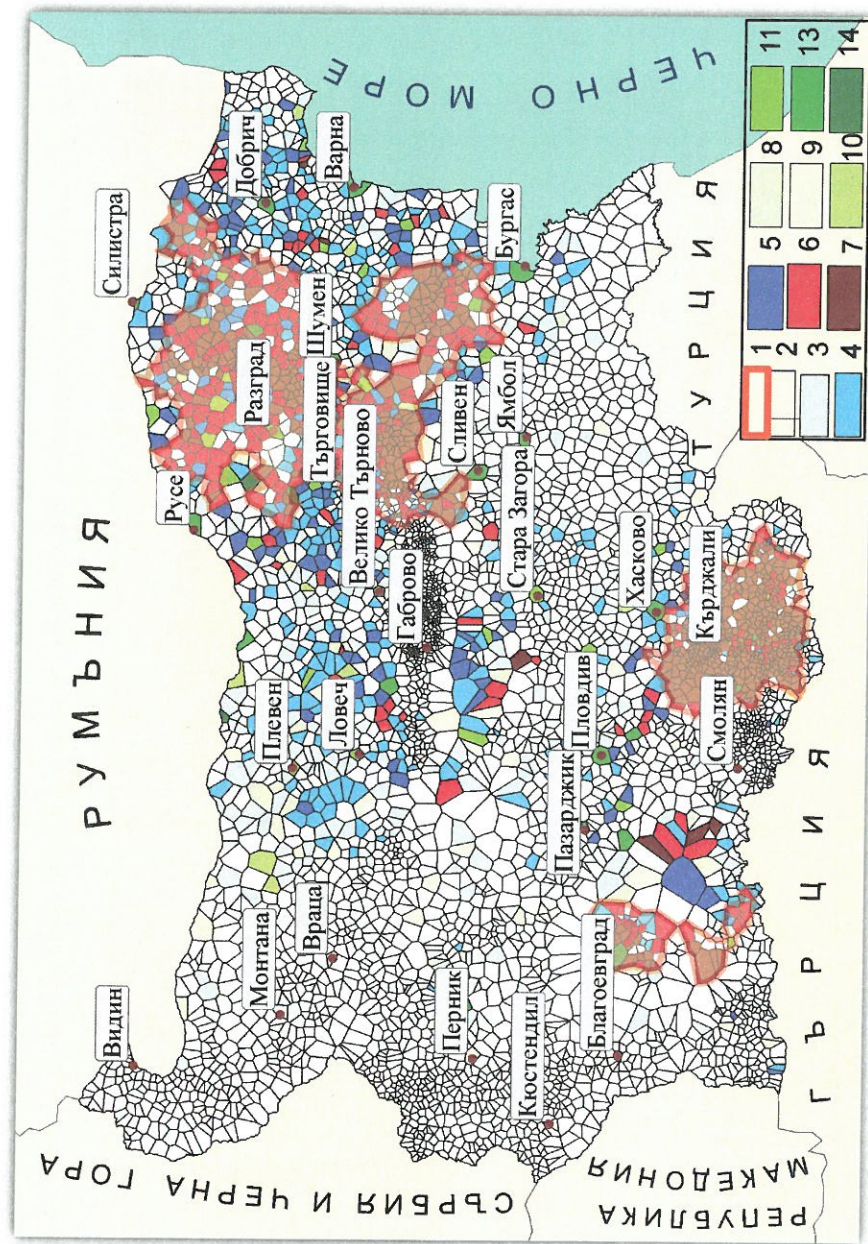
Приложение 24 Турска етническа група в България по населени места (с приложение на диаграмата на Вороной) и райони с компактно турско население през 1946 г. (виж легендата на приложение 21)

Приложение 25 Турска етническа група в България по населени места (с приложение на диаграмата на Вороной) и райони с компактно турско население през 1965 г. (виж легендата на приложение 21)

Приложение 26 Турска етническа група в България по населени места (с приложение на диаграмата на Вороной) и райони с компактно турско население през 1992 г. (виж легендата на приложение 21)

Приложение 27 Турска етническа група в България по населени места (с приложение на диаграмата на Вороной) и райони с компактно турско население през 2001 г. (виж легендата на приложение 21)